KISS ILONA

OROSZ ORSZÁG

SZTE Egyetemi Könyvtár
J000930486

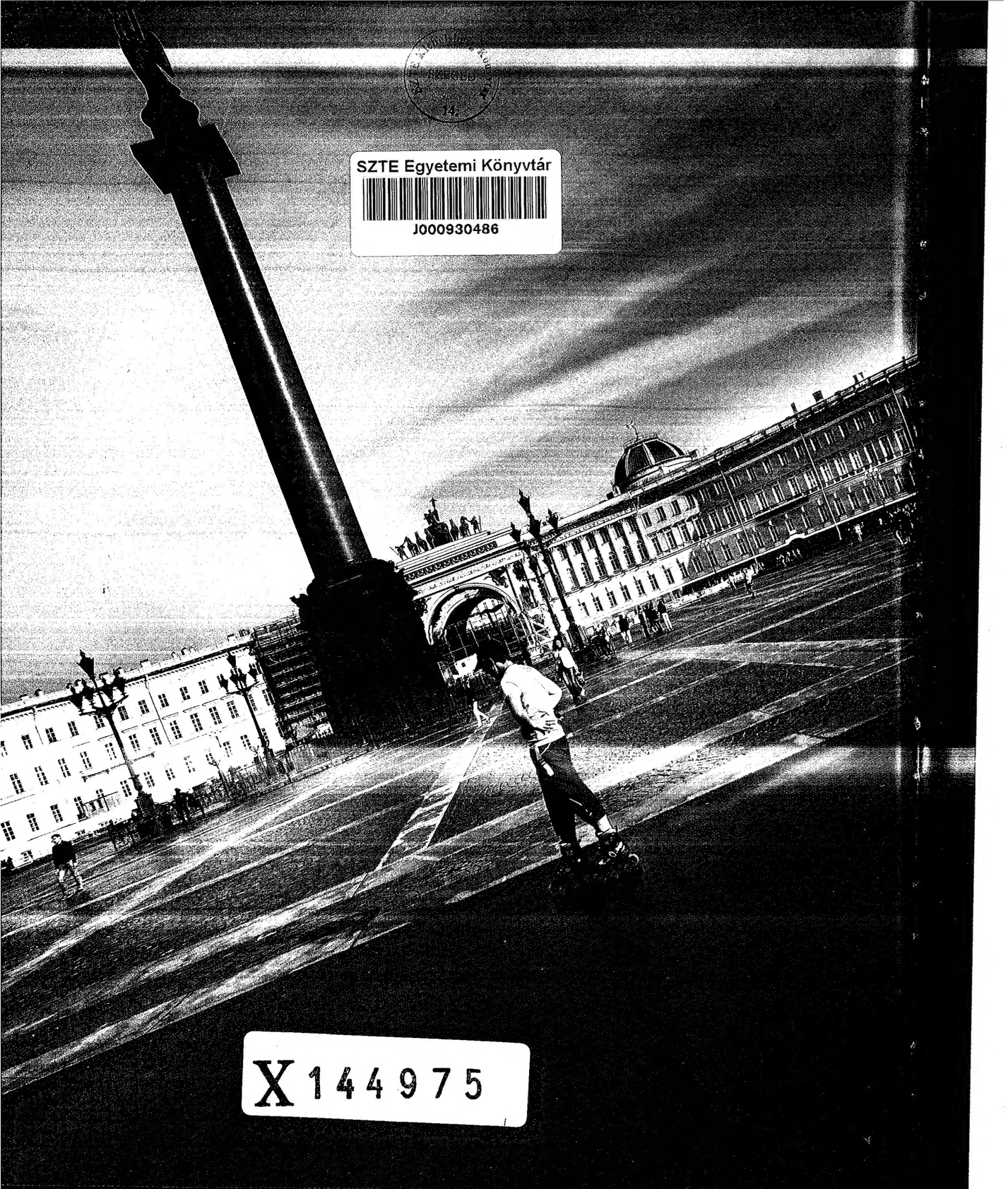

X144975

KISS ILONA

OROSZ ORSZÁG

Vaszilij Popov fotóival

jószöveg
műhely kiadó

Tartalomjegyzék

Bevezető	6
Égövek és időzónák	8
Az orosz állam	12
Orosz nő	16
Orosz férfi	22
Orosz család	28
Etnikumok és köztársaságok	34
Nemzetek és nemzetiségek	40
Az orosz állam jelképei	46
Moszkva és Pétervár	52
Kétszintes Oroszország	58
Államférfiak és médiasztárok	64
Az orosz politikai elit	70
A totalitarizmus öröksége	74
Militarizmus és nacionalizmus	78
Orosz tél	84
Vízpolitika	90
Orosz konyha, vendéglátás	96
Az orosz írás	102
Egyházak és felekezetek	106
Pravoszláv egyházi ünnepek	112
Rituálék	116
Az újoroszok	122
Az oligarcha-kapitalizmus	128
Tömegmédia és internet	134
Sport és üzlet	140
Az orosz közoktatás, felsőoktatás	146
Tudomány, kozmosz, atom	152
Orosz művészet	158
Matrjoska, szamovár, vodka	164
Az orosz lélek	170

Bevezető

Oroszország: ész, szenvedély, türelem

Tyutcsev, a nagy orosz költő óta szállóigévé vált, hogy Oroszországot ésszel felfogni lehetetlen. Megpróbálni viszont érdemes, sőt ha eleve másságának elfogadásából indulunk ki, talán nem is lehetetlen – szenvedélyes kíváncsiság, érzelmi nyitottság nélkül azonban a közelébe sem juthatunk.

Jómagam ugyan közel három évtizede foglalkozom az orosz kultúrával fordítóként, kutatóként, tanárként, a moszkvai Magyar Kulturális Központ hajdani igazgatójaként, mégis minden nap okoz meglepetéseket megújulásra képes belső energiája, kimeríthetetlen mélysége vagy épp sziporkázó felszíne. Oroszország immár nemcsak a szélsőségek országa, hanem modernizálódó, nyugatosodó, újra a világ élvonalába, meghatározó pozíciójába visszatérő ország, amely már egészen új jellegzetességei révén érdemel kiemelt figyelmet. Az Oroszországmítoszok persze tovább élnek – ahogy nálunk, úgy a világ más tájain is. Bírálatuk, „lerombolásuk" meghaladná e kötet terjedelmét, kialakulásuk felvillantása azonban nagyon is izgalmas lehet: legalább annyira, mint a mögöttük rejlő valóság.

Ebben a könyvben a képek és rövid szócikkek segítségével a történelmi és jelenkori Oroszországot a szabad életre törekvő orosz emberek szemszögéből szeretnénk bemutatni, akiknek a nagy orosz kultúra, a nagy orosz hagyomány – minden ellentmondásával együtt – különös tartást, önazonosságot ad. Ezt a belső nézőpontot szakmám, érdeklődésem révén személyesen megélhettem, közvetlen ismereteket szerezhettem róla, s e személyes szenvedélyt a szövegek írásakor nem is rejtegettem, ugyanakkor mindvégig igyekeztem, hogy az Oroszországra vonatkozó információk hiteles, adatokkal, tényekkel alátámasztott kifejtése legyen a meghatározó.

Teljességre törekedni e könyv összeállítása során képtelenség lett volna: az orosz történelem, az orosz kultúra, a mai mindennapi és politikai-gazdasági élet számtalan szférája önmagában véve köteteket töltene meg. Ezért inkább egy-egy kultikus, vagy épp „csak" érdekes személyiség, különös epizód, jellegzetes történet, sajátos jelenség révén próbálok rávilágítani az orosz világ specifikus vonásaira.

A Jószöveg Műhely Kiadó korábbi, Japánt és Kínát bemutató kiadványához hasonlóan, a kötet több tucat szócikkben tekinti át Oroszország földrajzát, történelmét, politikai múltját és jelenét, kultúráját, leginkább azonban az orosz világ mindennapi életének bemutatására koncentrál. A két említett kötettől eltérően, a szócikkek egy részéhez információs „bokszok" is kapcsolódnak, amelyek az adott témához nyújtanak további eligazítást, tényeket, adatokat, vagy épp szórakoztató történeteket, anekdotákat.

Érdemes tehát a tyutcsevi szállóigéhez hozzátenni: Oroszország, ha ésszel nem is fogható fel, türelemmel és szenvedéllyel nagyon is megérthető. Ehhez kíván a könyv segítséget adni minden érdeklődő és érteni vágyó olvasónak.

Kiss Ilona – Vaszilij Popov

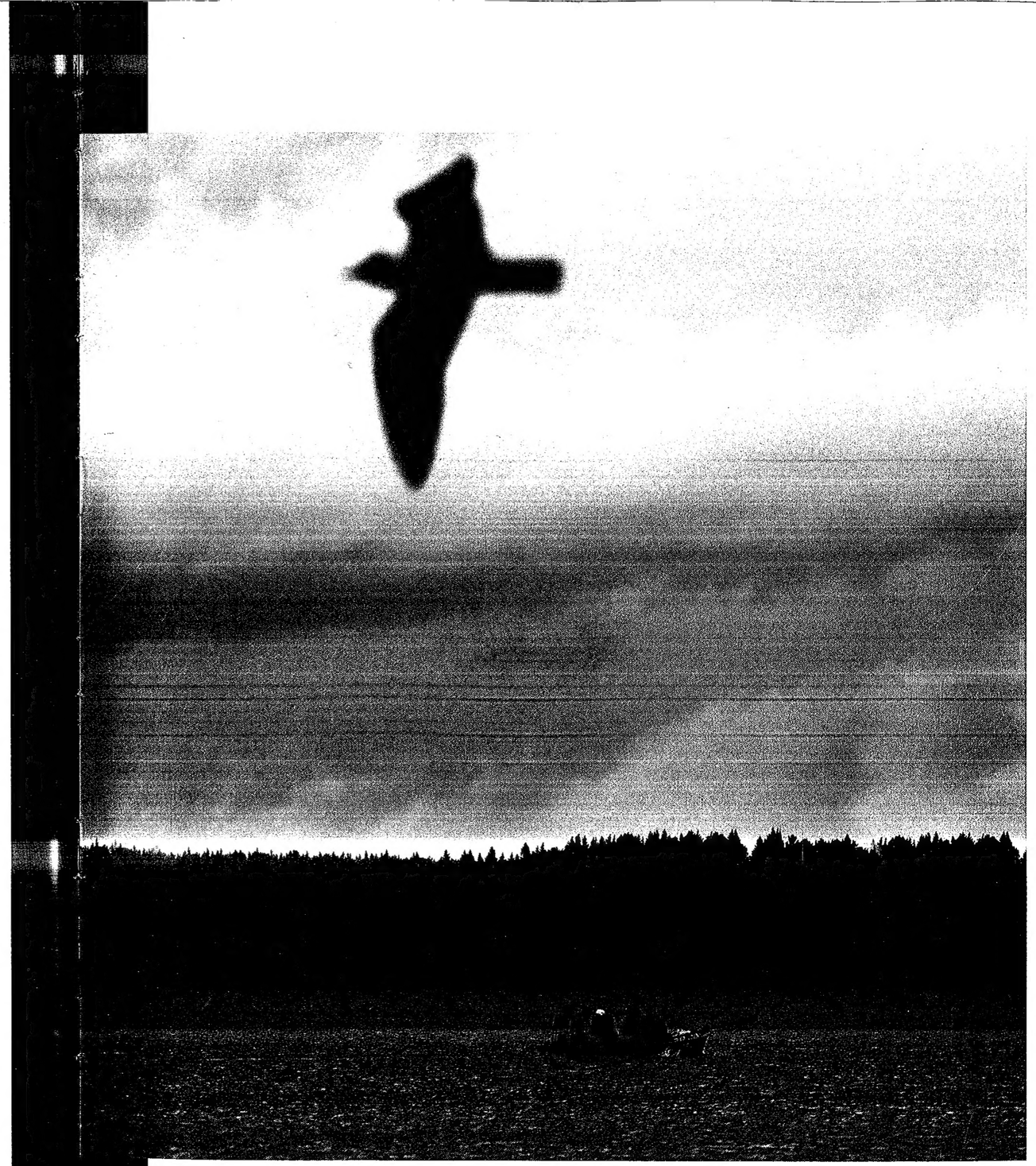

Égövek és időzónák

„A természet Nyugat-Európa és népei számára – anya, ám Kelet-Európa s az itteni életre kárhoztatott népek számára – mostoha" – írta a XIX. századi nagy orosz történész, Sz. M. Szolovjov. Hiába hangoztatta azonban a történelem és a földrajz megkerülhetetlen összefüggéseit, az új szovjet ideológia kíméletlenül félresöpörte, mondván: „Nincs olyan vár, amit a bolsevikok be ne tudnának venni." A „bevett vár" azonban 1991-ben elveszett: felbomlott a Szovjetunió, megindult a tizenöt köztársaság függetlenedése, miközben az egyre feszültebbé váló nemzetiségi konfliktusok miatt olyan, egyoldalúan deklarált politikai egységek képződtek, mint a Dnyeszter menti köztársaság, Dél-Oszétia, Abházia, Hegyi Karabah, amelyek problémája mind a mai napig megoldatlan.

Oroszország jogilag 1991 decemberében alakult meg, amikor Oroszország, Ukrajna és Belorusszia vezetői Belovezsszkaja Puscsában aláírták az erről szóló szerződést. A mai Oroszországi Föderáció (az egykori Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság „örököse") az eurázsiai kontinens csaknem egyharmadát teszi ki: európai része (területének közel huszonhárom százaléka) az Urál hegységtől nyugatra eső területeket foglalja magában, ázsiai része – azaz Szibéria – pedig területének hetvenhat százalékát alkotja, az Uráltól keletre. (Első saját moszkvai autóutam idején, amikor megláttam a táblát, hogy Cseljabinszk 1758 km-re van, s jó egyórás lendületes autózás

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 14.

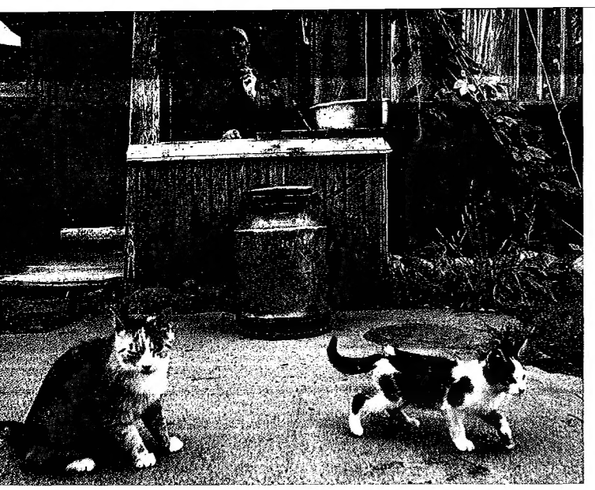

után is csak 1679 km-re csökkent a távolság, pontosan megértettem Oroszország személyes megismerésének kemény földrajzi korlátait, s gyarló magyar léptékeink érvénytelenségét.)

A civilizációs/kulturális határ azonban sokkal inkább az orosz nagyvárosok (főként Moszkva és Pétervár) és a *régiók* Oroszországa között húzódik meg. Az Oroszországi Föderációt nyolcvanhárom területi-közigazgatási egység alkotja – 2000-ben területét hét föderatív körzetre osztották fel (Központi, Észak–Nyugati, Volga Menti, Déli, Uráli, Szibériai és Távol-Keleti Föderatív Körzet). Igaza van hát azoknak, akik szerint Moszkva nem is „igazi" Oroszország, hanem egy külön birodalom: az ingázókkal és migránsokkal együtt tizenhatmilliósra duzzadó metropolisz valóban külön világ, külön törvényekkel.

Oroszország Európával szembeni földrajzi hátrányait sokszor a tengertől való távolsággal magyarázzák. Ráadásul Oroszország csak a XVIII. században szerezte meg a balti- és fekete-tengeri kijáratokat, s a Szovjetunió felbomlásával ezek jó részét ismét elveszítette. A Balti-tengerhez egyedül a kalinyingrádi „enklávé"-ból nyílik az út: ezért is volt olyan nagy tét e tenyérnyi térség megőrzése. (A három balti állam függetlenedésével elzáródott az átjárás az anyaország és a Lengyelország és Litvánia határán fekvő Kalinyingrád között 2002 óta egyszerűsített vízumrendszer van érvényben.) Amikor 2004-ben először jutottam el a különös városba, amelytől néhány kilométernyire a Balti Flotta állomásozik, vendéglátóim kivittek a tengerpartra: mintha egy másik világba csöppentünk volna. Takaros német nyaralótelep, gondozott kertek, tisztára söpört járdák. Az egyformára nyesett bokrok között egy emlékkőre bukkantunk: „Itt írta Thomas Mann a *Tonio Krögert*". Benn a városban a háború kettős pusztításának nyomai: amit a német bombázók épen hagytak, azt a szovjet korszak dózerolta le. S hogy a „porosz" múltnak nyoma se maradjon, a kockaköveket is bitumennel öntötték le.

A következő nyáron a másik kijárathoz, a Fekete-tengerre mentem, a Szocsi és Anapa közötti maradék, rövid partszakaszra. A Tamanyfélszigeten kötöttünk ki, ahol Lermontov töltötte a száműzetését: a SzeveroGazprom szebb napokat látott „Fáklya" üdülőjében kaptam varázslatos kilátású szobát. Igaz, a csönd nem volt tökéletes: „egy százezres várost építünk ide, kikötővel, teherhajóknak, átrakodókkal" – tudtuk meg az ebédnél a főmérnöktől, aki hosszan ecsetelte, miként kénytelen kompenzálni Oroszország az elvesztett területeket.

E veszteségeket némileg ellensúlyozza a sűrű belső folyóvízhálózat: a Volga medencéje önmagában az egész európai kontinens tizenkét százalékát teszi ki, s rajta kívül még nyolc darab, ezer km-nél hosszabb folyója van, míg Európának csak öt. Az

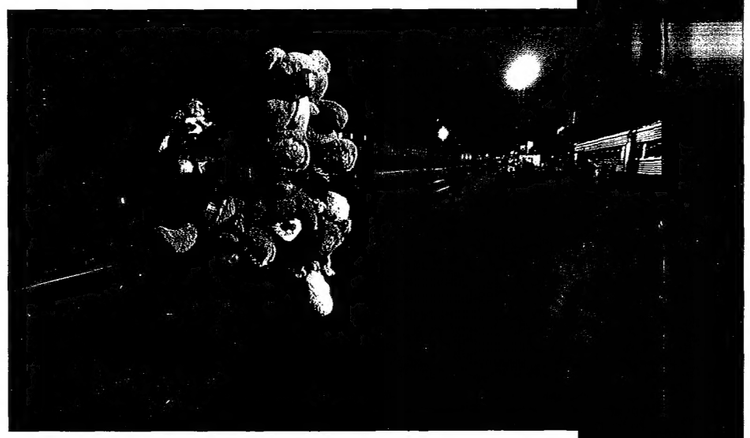

orosz folyók azonban – az európaiaktól eltérően – télen befagynak, így legfeljebb csak fél évig hajózhatók. Megtapasztalhattam ezt magam is: egy egész finnugor kongresszusi delegáció kulturális programja hiúsult meg, amikor Hanti-Manszijszkból az olvadás késése miatt nem tudtunk eljutni az Ob és Irtis folyók legendás összefolyásához. A volgai – ugyancsak finnugor – hajókirándulást a mordvin kulturális miniszter előrelátóan áprilisra tervezte, így aztán a Mari Köztársaságtól Tatárföld fővárosáig, Kazanyig hajózhattunk, miközben a tucatnyi kisebb-nagyobb finnugor nép képviselőjének Mága Zoltán húzta a talpalávalót.

Emlékezhetünk a földrajzkönyvből: Oroszországban a kontinentális (szárazföldi) éghajlat dominál, s az ország négy éghajlati övezetben – arktikus, szubarktikus, mérsékelt és szubtrópusi – terül el. A leghidegebb régió Szibéria, Verhojanszk város körzetében található az ún. „északi félteke hidegpólusa". Januárban az átlaghőmérséklet itt mínusz ötvenkét fok, februárban pedig néha mínusz hatvankét fokra süllyed. Ha ezt személyesen nem is próbáltam ki, Hanti-Manszijszkban a mínusz harminckét fokot igen: vakító napsütésben ragyogott a hó és szikrázott az újonnan emelt „olajváros" speciális módszerrel épült házainak színes külső burkolata.

Oroszország legészakibb részére sosem jutottam el, pedig régi tervem, hogy – amíg le nem zárják a látogatók elől –, megnézem a fehér-tengeri szolovki szigetvilágot is. Az egykori kolostorrendszer helyén emelte a szovjethatalom a húszas években az első mintalágert: itt „kísérletezték" ki a Gulag módszereit. Ide száműzték sokak mellett a szovjet rendszerrel szembenálló papságot, köztük Pavel Florenszkijt, a híres természettudós-filozófus-teológust, aki élete végéig nem volt hajlandó megtagadni papi mivoltát. Itt, ezen a kietlen vidéken, ahol csak moha és zuzmó él meg, az örök fagy fizikáját tanulmányozta, valamint az algákból kivonható ásványi anyagok természetét. A tajga tűlevelű erdősége innen egészen Szibéria déli határáig húzódik.

És még mindig Oroszországban járunk.

Oroszország 2011 őszétől már nem tér át a téli időszámításra, így Moszkva és Budapest között télen 3 óra az időkülönbség.

„Itt az idő!"

1917 előtt az Orosz Impérium egész területén ún. helyi napidőt használtak, csupán a vasúti közlekedés fejlődésével kezdték alkalmazni a vasútállomásokon a pétervári időt. A nemzetközi időövezeteket 1919-ben vezették be: tizenegy időövezetet különítettek el. A legfrissebb, 2011. augusztus 31-i kormányrendelet értelmében, Oroszországban már csak kilenc időzóna van (a korábbi tizenegy helyett), amelyeket a moszkvai időhöz viszonyítanak (a helyi idő itt az egyezményes koordinált világidő, vagyis az UTC + 4 óra).

USZ1	kalinyingrádi idő	MSK–1 (UTC+3)
MSK	moszkvai idő	MSK (UTC+4)
YEKT	jekatyerinburgi idő	MSK+2 (UTC+6)
OMST	omszki idő	MSK+3 (UTC+7)
KRAT	krasznojarszki idő	MSK+4 (UTC+8)
IRKT	irkutszki idő	MSK+5 (UTC+9)
YAKT	jakuti idő	MSK+6 (UTC+10)
VLAT	vlagyivosztoki idő	MSK+7 (UTC+11)
MAGT	magadani idő	MSK+8 (UTC+12)

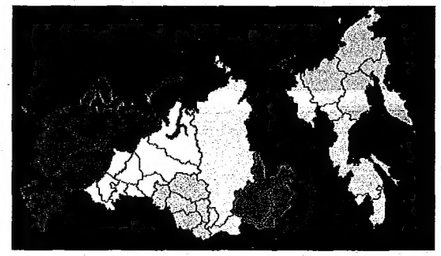

Az orosz állam

„A Rusz öröme az ivás, enélkül meg nem élhetünk" – ezzel indokolta Vlagyimir fejedelem az óorosz Nyesztor krónika szerint, hogy miért is nem a muzulmán hitet választotta, amikor az ezredfordulón döntenie kellett, melyik nagy valláshoz csatlakozzon az alakuló Kijevi Rusz[1]. Utólag már nem igazolható, hogy valóban a borivás és disznóhúsevés tiltása miatt vetette-e el az iszlámot, az viszont tény, hogy követei révén minden korabeli, a földrajzi környezetében jelen lévő vallásról alaposan tájékozódott. A zsidóságot például az önálló állam hiánya miatt nem fogadta el, a római kereszténységet pedig a pápa mint egyházi fennhatóság egyeduralma miatt. Alapos „geopolitikai" mérlegelés után jutott tehát arra, hogy a keleti kereszténységhez, azaz Bizánchoz csatlakozzon – az is bizonyos ugyanakkor, hogy a térségben élő szokásokat is figyelembe vette, ha úgy tetszik: a korabeli „oroszok" vonzalmát a vigadalmakhoz, evéshez-iváshoz, lakomákhoz.

De kik is az oroszok? Oroszok-e egyáltalán? – nagyon leegyszerűsítve így hangzott a kérdés, amely a XVIII. századtól kezdve vízválasztó a történészek s a politikai ideológusok között. A tét nem csekély: afféle idegen jövevényeknek kell-e tekinteni a későbbi Orosz Birodalom középpontját benépesítő csoportokat, amelyeknek nemhogy az

[1] A Kijevi Rusz a kelet-európai térség első szervezett állama volt. Az elnevezés kettős értelemben használatos: egyrészt a IX. század végén létrejövő törzsszövetséget jelöli, másrészt a szerveződő kora középkori keresztény államot.

oroszokhoz, de még a szlávokhoz sincs közük, vagy ők – a „ruszok" – a legősibb oroszok, akikre bízvást lehet építeni az orosz történelem folytonosságát?

A IX–X. századra a Dnyeper partján fekvő, a mai Kijev térségében megtelepedő törzsek nem tekinthetők a mai oroszok „színtiszta", közvetlen elődeinek. A „russzkij" melléknév ugyan a 988 után itt létrejött államalakulat (a Rusz) nevéből származik, ám ez akkor még nem a mai „orosz"-t jelentette. Az egyik (ún. normannista) felfogás szerint ezek az Oleg fejedelem vezette varég (vagy varég–rusz) törzsek nem szláv, hanem *germán* származású *svédek*, azaz *normann*ok voltak, s bár számos forrás nevezi őket „rusz"-oknak, ez nem a mai „orosz" szót jelenti, hanem a finnek által a svéd területek megnevezésére használt „routsi" szóból ered. Számos régészeti és nyelvészeti kutatás kimutatta, hogy e varég–rusz vagy varég–normann törzsek óriási hatást gyakoroltak az itt élő keleti-szláv törzsekre (és viszont).

Ebből persze ismét csak óriási politikai perpatvar kerekedett, amelynek hullámai számtalanszor csaptak magasra. A fő vitapont ez volt: valóban az idegen (germán eredetű) normannok nevéhez köthető a birodalom létrehozása, tényleg alkalmatlan volt-e a szláv nép az önálló államalapításra? Politikai kérdéssé vált az államalapítás dátuma is: I. Miklós 1850-ben egyenesen rendeletben tiltotta meg, hogy a Nyesztor-krónikában is rögzített 862-es dátumot bárki kétségbe vonhassa. Nem volt mindegy számára, hogy milyen kezdeteket kreálnak a cári Akadémia kiemelt projektjén dolgozó tudósok a magát a IX. századi Kijevi Rusz leszármazottjának tekintő Orosz Birodalom részére.

A vitát Sztálin is hatalmi szóval oldotta meg: az 1940-es évekre kötelező dogmává vált, hogy a szláv kultúra mindenféle germán/normann befolyástól függetlenül jött létre, gyökerei ősibbek és fejlettebbek, mint a germánoké, s a Szovjetunió területein germánok legföljebb jelentéktelen számban voltak, de egy tömbben soha. A Szovjetunió felbomlása és a független Ukrajna kialakulása után azonban újabb „eredetpolitikai" probléma vetődött fel: kinek az elődje a Kijevi Rusz? Ukrajnáé vagy Oroszországé? Kijev ugyanis, amelyet minden orosz város atyjának (anyjának) és az oroszság fővárosának fogtak fel, most hirtelen Ukrajna fővárosa lett. Az ukrán történetírás (és politikai ideológia) Kijev mint főváros kizárólagos birtoklása mellett azt akarta bebizonyítani, hogy az ukrán nép és nyelv már akkor, a IX. században önálló entitás volt.

Az orosz történetírás és régészet úgy döntött, nem száll be e birtokvitába – a politikai ideológia hangadói inkább új őshaza után néztek, immár kizárólag orosz területen: így lett a korai orosz állam legkorábbi orosz központja a Ladoga-tó melletti Ó-Ladoga. Problémát okozott viszont, hogy a helyet nem volt könnyű színtiszta szláv központtá stilizálni: a régészek itt is egyértelmű bizonyítékokat találtak a varég–normann eredetre, s kiderült, hogy a szlávok csak a domináns skandináv és finnugor lakosok mellett éltek a térségben.

Vlagyimir Putyin 2003-ban elnöki rendeletet adott ki „Ó-Ladoga település (mint az Északi Rusz ősi fővárosa) megalapításának 1250. évfordulója" megünneplésére. Az alapítás dátumának megállapításához (753) régészeti adatokat vettek alapul, a rá épített új eredettörténeti elmélet azonban már a „politikai technológusok" szándékai szerint terjedt. Ó-Ladoga gazdag, előkelő, a mai Oroszország erejéhez méltó elődként jelent meg a díszes katalógusokban, s ami a legfontosabb: a Kijevvel folytatott versengésből győztesként került ki, hiszen Ó-Ladoga több mint kétszáz évvel ősibbnek bizonyult. Ehhez képest másodlagossá vált az a kérdés, hogy mi is volt a szerepük a normannoknak a korai orosz állam létrehozásában.

De mi a helyzet valójában?

Történetileg és régészetileg igazolt tény, hogy a VIII–X. századi Rusz területén léteztek olyan, a későbbi városok elődeinek tekinthető kereskedelmi-kézműves települések, amelyek kulcsszerepet játszottak a „nemzetközi" kereskedelmi utak ellenőrzésében. A Rusz északi részén ilyen lehetett Ó-Ladoga is. A varég–normann skandinávok az Ó-Ladoga településen kezdettől fogva jelen voltak, nyomaik fellelhetők a balti–volgai kereskedelmi útvonal mentén. A délről ide érkező népcsoportok is jelentős funkciót tölthettek be a Kijevi Rusz létrejöttében, és a legnagyobb lélekszámú csoport kétség kívül szláv volt: a Visztula–Pripjaty környéki közös szláv lakóhelytől kelet felé vándorlók kerültek kapcsolatba az északról déli irányba haladó varég–normannokkal. A terület határai állandóan változtak: a keleti és nyugati szláv csoport közti „válaszútvonal" katonai összecsapások során formálódott, a déli határ a Fekete-tenger és Bizánc felé irányuló „kalandozások", valamint a szomszédos besenyő, kazár és kun törzsekkel vívott harcok miatt volt bizonytalan. Mindennek következtében a Rusz legkönnyebben északkeleti irányban terjeszkedhetett: itt csak gyér finnugor nyelvű lakosságot találtak. Így alakult ki a XII. századra a tatárjárás előtti Kijevi Rusz „rusz" lakossága, méghozzá számos etnikai elem – szláv, normann–varég, üzbek–kun és kisebb finnugor csoportok – érintkezéséből és fokozatos integrálódásából. A Kijevi Rusz tehát a keleti szlávok állama volt, lakói önmagukat „russzkij"-nak nevezték, de ez nem tiszta „orosz" etnikai eredetet jelentett.

Orosz nő

„A nő – a legjobb férfi" – írta a költő, Jevgenyij Jevtusenko 1961-ben, és paradox megfogalmazása nemcsak a szovjet korszak „asszonyiságára" érvényes, hanem az orosz nőiségre is. Jevtusenko azt mondja: az orosz nő attól *nőies*, hogy *férfiasan* kemény, hogy bátor, kitartó, sőt ha kell vagány vagy épp vakmerő – ha kell, elmegy geológusnak, beáll kőművesnek. Ezt a kemény karaktert nemcsak a háború utáni évtized kényszere alakította ki, sőt követelte meg, hanem már korábbi történelmi szerepe erre edzette. Az orosz nő helye mindig is a férfi *mögött* volt, alárendelt helyzetben, ugyanakkor a családot összetartó funkciója kialakította benne a férfias arcélt és a határozottságot is, még ha ezt el is kellett fojtania. A mai orosz nők sokasága napjainkban már nem sorsszerűségnek tekinti, hanem maga *választja*, hogy kőkemény akarattal épp olyan lehessen, amilyen lenni akar. Ha kell, a „legjobb férfi".

Az orosz nők férfias keménysége – hogy tovább szaporítsuk a paradoxonokat – leginkább abban az elszántságban mutatkozik meg, hogy tudnak *hajlékonyak* is lenni: tudnak alkalmazkodni, és a legkülönbözőbb helyzetekre rugalmasan reagálni, okos kompromisszumokat kötni. Képesek megváltozni, *„természetet váltani"*, ahogyan Bulgakov írja regényhőséről, Margaritáról, aki szerelméért elhagyja a jólétet is, és szerződést köt az ördöggel, hogy megtalálhassa a keresett életet. Margarita mai utódai nemcsak szerelmükért – s

egyre gyakrabban: nem elsősorban értük, hanem saját magukért és gyerekükért-gyerekeikért – vállalják-vállalták a legzordabb életkörülményeket, a legmegalázóbb munkákat vagy a büszke magányt.

Míg a II. világháború után az orosz nők sokasága a fronton elesett sok millió férfi hiányában volt egyedüllétre kárhoztatva, 1990 óta, a hirtelen megváltozott gazdasági-szellemi környezetben, maga választja a gyermekét egyedül nevelő vagy házasságon kívül gyermeket szülő anya szerepét. Hivatalos adatok szerint 1992-ben az újszülöttek 17,2 százalékát egyedülálló anya hozta világra,

Istenanya – Haza-anyácska – Szupermodell

Az Istenanya az oroszországi pravoszláv egyház és vallási élet legnagyobb szeretettel övezett alakja, gyönyörű ikonjai azokat is képesek megragadni, akik számára ez „csupán" egy kép, nem pedig, ahogy a pravoszláv felfogás tartja: maga a Tisztaságos Szűz Mária, Jézus Krisztus Anyja, aki védelmez, oltalmaz bennünket, közbenjár értünk, gyógyít, csodát tesz. Lehajtott feje, kéztartása, ahogy a kis Jézust karján vagy ölében tartja – mind olyan elemei az őt ábrázoló ikonoknak, amelyek az egész orosz gondolkodásra óriási hatással voltak. A pravoszláv Mária-kultusz egy vonása különösen meghatározóvá vált: Mária Istenszülőként engedelmeskedett a Teremtő akaratának, s engedelmességével „jóra fordította" a bűnbeesés következményeit – hangzik a (700 körül keletkezett) Istenanya-himnuszban is.

Ez az engedelmesség az orosz asszonyok talán legfőbb, valódi belső meggyőződésből vállalt-választott tulajdonsága. Az orosz állam azonban nemegyszer saját javára fordította ezt, legerőteljesebben épp a II. világháború idején, Sztálin döntése alapján. A sztálini propaganda a nemzeti és vallási szimbólumokat már a harmincas évek végén a megújított államideológia alapjává tette: az Istenanya-kultuszt szovjet szimbólummá transzformáló Haza-anya kép szó szerint a háború kitörésének másnapján született. 1941 június végén jelentek meg mindenütt a „Haza-anyácska szólít!" (Rogyina-maty zovjot!) feliratú plakátok, amelyen a vörös leplet, ruhát viselő „Istenanya" egyik karját magasba tartja, másikban a hívó szót tartalmazó írás látható (alkotója, Iraklij Toidze felesége arcát mintázta meg, amint dermedten hozza a hírt: „Háború van"). Ez a plakát a kor új ikonjává vált, s végigkísérte az egész szovjet művészetet. Legmonumentálisabb megformálása a sztálingrádi csata emlékére, a mai Volgográdban emelt Haza-anyácska emlékmű (a magyar szóhasználatban ez a forma gyökerezett meg), amelyet a legvéresebb harcok helyszínén, a Mamajev-dombon emeltek. Az 1967-ben felavatott, 85 méter magas szobor (Jevgenyij Vucsetics alkotása) 51 méteres nőalakja magasba emelt karjában 33 méteres, 14 tonnás kardot tart.

A szobor modellje – akkor Volgográd legnagyobb éttermében volt pincérnő, magasrangú pártfunkcionáriusokat szolgált ki – egy visszaemlékezésben elmondta: óriási megtiszteltetés volt, hogy róla mintázzák a Haza jelképét, de azt nem kalkulálta be, hogy meztelenül kell modellt állnia – a hatvanas évek elején egy férjes asszony számára elképzelhetetlen feslettség jele volt. A munkát mégis elvállalta (igaz, abból nem engedett, hogy legalább fürdőruha lehessen rajta), mivel akkori mérték szerint elképesztően nagy összeget, napi 3 rubelt kapott – szülővárosába azonban csak a 90-es években mert visszatérni. Mai utódait, a világon egyre népszerűbb és egyre keresettebb orosz szépségeket, aligha foglalkoztatják efféle aggályok.

1994-ben a családok közel húsz százaléka az egyszülős modellhez tartozott.

Az autonóm, határozott, magáért kiálló nő a mai középkorú orosz nőtársadalom domináns személyiségtípusa. Nincs bennük férfigyűlölet, nincs bennük szikrányi irigység sem a harmonikus házasságban élő (kevés) nőtársuk iránt, nem válnak megveszekedett feministává sem, csak racionálisan elfogadják a kialakult helyzetet, s ezen belül próbálják újra berendezni az életüket. „Mindig egy *erős* férjre vágytam, aki mellett lehetek *gyenge*" – mondogatja többoldalas publikációs jegyzékkel rendelkező, két egyetemen tanító barátnőm, de tisztában van vele, már sosem tud *gyenge* lenni, személyiségébe „égett", hogy magának kell minden helyzetet megoldania, akár saját karrierjében, akár családi életében.

Az orosz tömegsajtó időről időre megszavaztatja olvasótáborát, hogy kit tart a legsikeresebb, leggazdagabb, legnépszerűbb, legszebb nőnek. A „legek" listáját sokáig vezette Jelena Baturina, aki ingatlanfejlesztő birodalmával nem csak orosz viszonyok

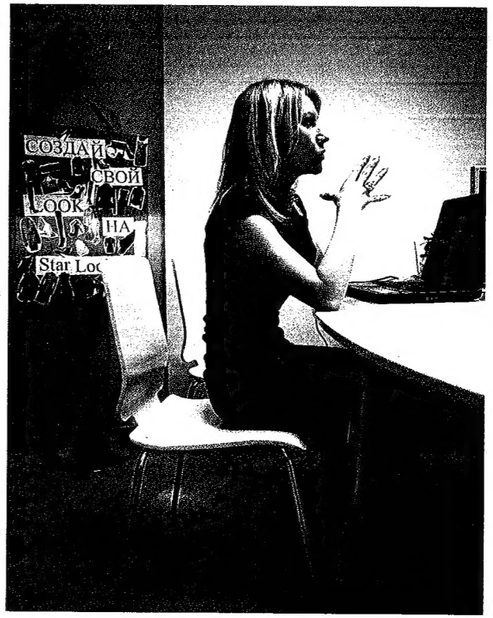

közt számított a legvagyonosabbnak. Ám a szerencse forgandó: miután férjét, Jurij Luzskovot, aki közel húsz évig volt Moszkva főpolgármestere, menesztették hivatalából, ő is lecsúszott a listákról.

A legnagyobb politikai hatalommal rendelkező nőnek éveken át Valentyina Matvijenkot tartották, aki 2003-2011 között Pétervár kormányzója és teljhatalmú ura volt. Ám őt is elérte a putyini káderpolitika: nemrégiben leváltották, igaz, vigaszágon megkapta az orosz parlament felsőházának elnöki posztját, ami azonban inkább szimbolikus, mint valódi hatalommal járó pozíció.

Az „alumínium-lady": így emlegetik a gyönyörű, délies-keleties arcú, finomságát legmagasabb beosztásaiban is megőrző Gulzsan Moldzsanovát, aki az egyik legnagyobb orosz óriásvállalatnál néhány év alatt szédítő karriert futott be a titkárnői széktől a vezérigazgatói posztig, amit mindenki egybehangzóan rendkívüli intellektusának és női pragmatizmusának tulajdonít. A legsportosabb nő változatlanul a teniszcsillag Marija Sarapova, a legirigyeltebb oligarchafeleség pedig Dása Zsukova, akinek sikerült elcsábítania az egyébként addig harmonikus házasságban élő, ötgyermekes Roman Abramovicsot, a brit futballklub, a Chelsea tulajdonosát. Abramovics – szibériai olajdollár-milliárdjaiból – nagyon is hasznos jegyajándékkal lepte meg új nejét: berendezte neki a ma egyik legdivatosabb kortárs művészeti galériát, a Garázst. „Dása mentségére szóljon – mesélte művészettörténész-kurátor barátnőm –, hogy kikéri a szakmai tanácsunkat az ügyben, milyen programokat, kiállításokat rendezzen a *babaszobájában*".

Könnyű lenne mindezt azzal elintézni, hogy az évszázados orosz „Istenanya-kultusz" és a szovjet korszak „Haza-anyácska" ideológiája után most, a média uralta világban törvényszerűen a Dása Zsukovák köré épülnek a kortárs női mítoszok, azon lányok és asszonyok köré, akikből hír lehet, botrány és címlapsztori. Ám tudjuk: ez utóbbi mítosz csak három napig tart…

Orosz férfi

Ha hiszünk Viktor Jerofejevnek, a posztmodern orosz irodalom ma már egyre korosodó és egyre pocakosodó „fenegyerekének", akkor nemcsak a szovjet irodalmat temethetjük egyszer s mindenkorra – ahogyan ő tette 1989-ben, épp Magyarországon tartott, hírhedtté vált előadásában –, hanem: az orosz férfit is. „A férfi lényege a szabadság, a becsület, a túlburjánzó én-kép és az érzelem. Az orosz férfit azonban a szabadságtól megfosztották, a becsületét elvesztette, én-képe köddé vált, érzelmei pedig megsavanyodtak" – írja a magyarul is megjelent *Férfiak* című könyvében.

A vészharangot – hogy nincs „igazi orosz férfi" – talán korai lenne kongatni. Bár az orosz társadalmat a legkorábbi időszakoktól kezdve patriarchális, maszkulin típusúként definiálták, a nők mind a politikai életben, mind a családi életben meghatározó szerepet játszottak, ha szűkre is volt szabva a mozgásterük. A közgondolkodásban elfoglalt helyüket és erejüket viszont pontosan jelzik a legkorábbi hősi énekekben és népmesékben szereplő harcias amazonok és a mindenre képes bölcs, ravasz asszonyok példátlan cselekedetei. Kultúrtörténeti tény az is, hogy az orosz népi kultúrában Oroszország, az Oroszhon mindig is az anyaképpel azonosulva jelent meg: a női princípiumhoz kapcsolódott nemcsak a termékenység, hanem a fenntartó erő is, míg a férfiúhoz a destruktív hajlam, a féktelen tobzódás, a kicsapongás, a politikai hatalommal társulva pedig a despotizmus.

Igaz az is, hogy a szovjet korszak totalitárius felfogása tovább erősítette ezt az ellentmondásos férfiképet. Régi híradókból és fényképekről jól emlékezhet bárki a harmincas, majd az ötvenes évek nagy sportünnepein kibontakozó különös férfikultusz elemeire, a férfitest esztétikai jegyeire: a simára borotvált, szinte gyerekesen ártatlan arc, rejtett, de leplezettségében is túlhangsúlyozott genitáliák, szőrtelen, kidomborodó mellkas, széles vállak. Ez a férfi nem az agressziót volt hivatott képviselni, hanem a formálhatóságot, a képlékenységet. Ez kellett a korabeli szovjet ideológiának.

A hivatalos szovjet „testkánon" eközben mintegy elmosta a különbséget a férfias és a nőies között – a „nemek egyenlőségét" a maszkulinitás formális jegyeinek előtérbe helyezésével hirdették, mégpedig úgy, hogy a nőnek kellett „hozzáférfiasodnia" a kialakított ideológiai sztenderdhez. Ez azonban ahhoz vezetett, hogy az olyan személyiségjegyek, mint az alkotóenergia és kreativitás, a függetlenségre és autonómiára törekvés, kezdeményezőkészség és vállalkozókedv háttérbe kerültek, vagy kizárólag a nők „magánszférájába" szorultak vissza. A férfi szovjet korszakbeli nyilvános társadalmi előmenetelét ezen értékek helyett olyan tulajdonságok tették lehetővé, mint a szervilizmus és a konformizmus. A vagányság, az eredetiség vagy akár némi kockázatvállaló hajlam a szovjet férfit mindjárt a perifériára sodorta, legyen az a politikai másként gondolkodók vagy a bűnözők (kisstílű tolvajoktól a nagy szélhámosokig) terjedő világa.

Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a szovjet

férfi előtt kisgyerekkorától felnőttkoráig a „női" minta állt, kezdve az óvónőktől, az iskolai tanítónőkön át a Komszomol-szervezetek titkáraiig, amely minta persze, korántsem a „tiszta feminitás", hanem a föntebb említett maszkulinitással kevert nőiség képe volt. Az első „férfias" terepet rendszerint a katonaság jelentette, amely azonban egyáltalán nem szolgálhatott az egészséges férfias szocializáció közegeként. Épp ellenkezőleg. Összehasonlító vizsgálatok bizonyították, hogy a sorkatonai szolgálaton belüli erőszak sehol máshol nem ölt olyan kíméletlen formát, mint Oroszországban, s ami a legfontosabb: sehol máshol nem volt példa arra, hogy a különböző rangú tisztek és felettesek ilyen óriási mértékben támaszkodjanak a katonák közötti „informális" erőszakrendszerre a laktanyákon belüli fegyelem és feladatteljesítés biztosítása érdekében. Egy orosz katonai jogász egy konferencián így fogalmazott: „A sorkatonák közötti erőszak az orosz hadsereg cementje – egyedüli összetartó ereje".

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az az orosz fiatal, akinek nem volt pénze vagy kapcsolata a sorkatonai szolgálat megkerülésére, normális, egészséges férfiszocializáció nélkül, megkeseredett beletörődéssel érkezik a felnőttkor küszöbére.

A helyzetet súlyosbítja, hogy a kilencvenes évek elejének robbanásszerű átalakulása közepette rendkívül nagyra nőtt az apa nélkül felnövő fiúk aránya. Az átmeneti korszakban az erős apakép hiányát minden más módon igyekeztek pótolni vagy kompenzálni. Ennek egyik tipikus formája volt – és maradt – a legkülönbözőbb informális csoportokhoz, és az ezeket irányító

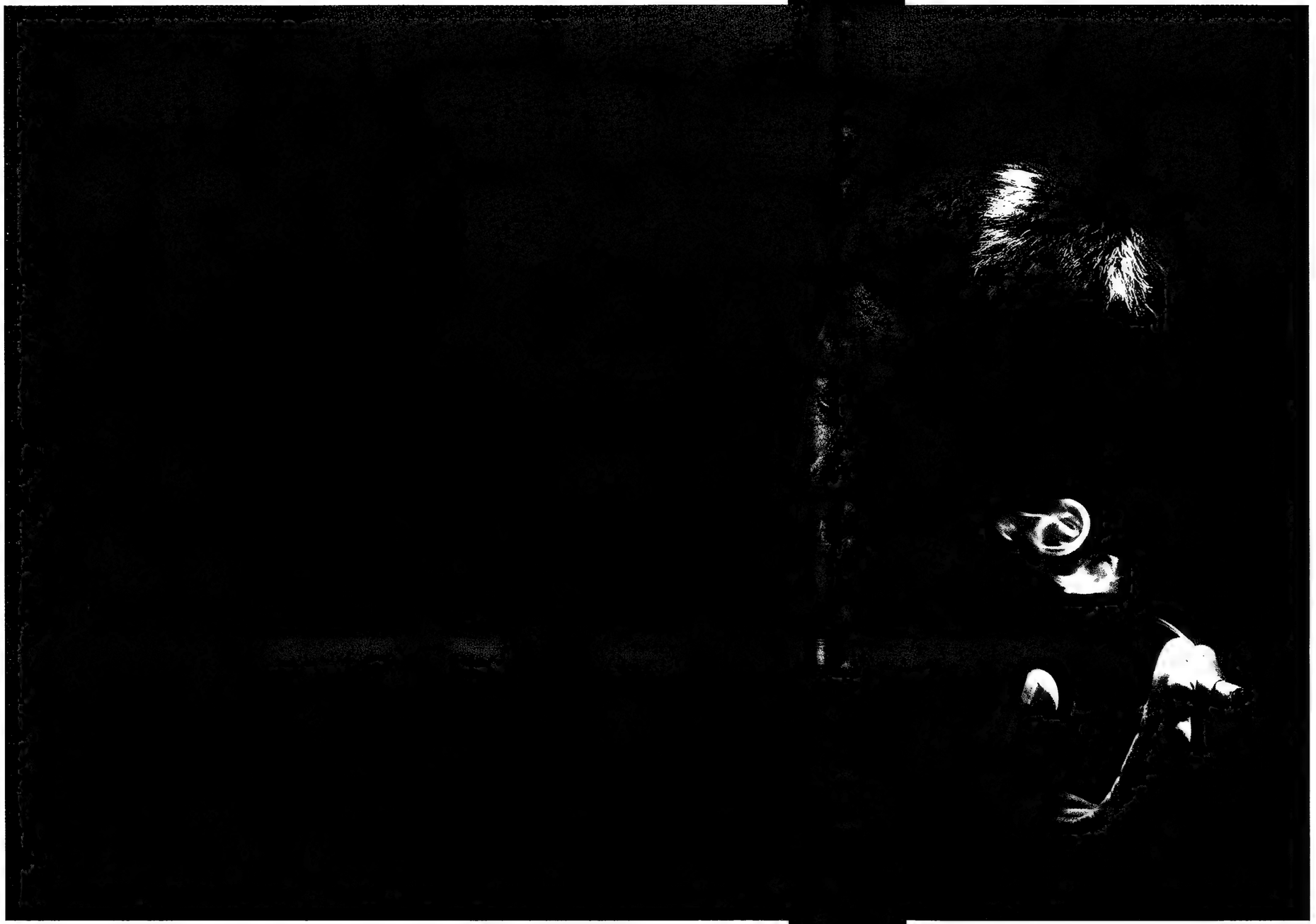

„tekintélyekhez" való sodródás vagy tudatos csatlakozás, kezdve az ártatlan karateklubtól a futballdrukker társaságokon át a motoros rocker bandákig. A férfiminta követését itt a vezérvágy és az agresszió együttes kiélése helyettesítette. Az igazi probléma akkor kezdődött, amikor e csoportokat a legkülönbözőbb politikai célokra kezdték felhasználni, legyen az szélsőséges nacionalista vagy xenofób irányzat, vagy épp hatalompárti erő.

A mai orosz tömegkultúra és tömegmédia férfiképe vagy nyíltan szexista, vagy azt sugallja, hogy az igazi férfi képes arra, hogy „magányosan" (egyenrangú női társ nélkül) elérje célját, karriert építsen, vagyont szerezzen, döntsön magáról, de legfőképp másokról. A nő – azaz, az „igazi" férfi szempontjából „igazi" nő: házias, alárendelt, intellektuálisan függő, másodrendű lény – legfeljebb csak díszlet mellette, jobb esetben nyilvános sikereiért elnyert prémium, rosszabb esetben, afféle kötelező szociális járandóság. A legoptimálisabb persze, ha nem súlyos családi kötelezettséggel járó feleség funkcióban jelenik meg, hanem reprezentatív kísérőként emeli a férfi értékét tűsarkú cipőben, apró retiküllel – s nem kitaposott csizmában, óriási bevásárlószatyrokkal frusztrálja.

Túlságosan leegyszerűsítő lenne azonban az orosz tömegkultúra közvetítette jelenkori férfiképet azzal jellemezni, hogy a szovjet korszak kollektivizmusát cserélte fel a posztszovjet korszak fogyasztói kollektivizmusára, miközben kihagyta azokat a „civilizációs" lépcsőfokokat, melyek a szovjet férfit orosz férfivá tehették volna: az igazi, sokoldalú személyiséggé válást és az önidentitás megtalálását. Ez utóbbiaknak forrása viszont nem a tömegmédia, még a szerencsésebb országokban sem. Jó iskola kellene hozzá, harmonikus család, támogató munkahelyi környezet. Ezzel persze be is léptünk az ördögi körbe, amit a közkeletűvé vált paradoxon ír legpontosabban körül: „Ki a felelős azért, hogy nincs igazi orosz férfi? A szovjethatalom. De ki a felelős azért, hogy a szovjethatalom létrejött? Az orosz férfi".

Orosz család

„Ha félsz a magánytól, sose nősülj meg" – írta Csehov *Jegyzetfüzet*ében, s tartotta is magát ehhez az elvhez. Csak élete végén házasodott meg, de ez számára valójában a magányos élet folytatását jelentette: felesége, a színésznő Olga Knipper többnyire Moszkvában élt, ő pedig – már betegen – jaltai nyaralójában. Anton Pavlovics személyes tapasztalatból tudta, miért lehetetlen a harmonikus családi élet kora Oroszországában: három Csehov-nemzedék életideje alatt több századnyi változás zajlott le az orosz életmódban.

Csehov nagyapja még jobbágy volt, de óriási erőfeszítéssel összegyűjtött annyi pénzt, hogy kiválthassa a családot a jobbágyi függésből. Az író apja így tizenhat évesen hozzájutott a szabad élet lehetőségéhez, az érvényesülés azonban nagyon keserves volt a XIX. századi, szigorúan hierarchizált orosz vidéki társadalomban. A kispolgári rétegből ugyan felkapaszkodott a kereskedők harmadik rendjéig, ám ez a világ a hirtelen önállóvá vált férfi számára semmilyen mintát nem kínált saját élete megszervezéséhez. A patriarchális orosz család – ha létezett is valaha – ekkorra már teljesen széthullott.

Az ún. „patriarchális" család legfőbb korlátja a XIX. század végén a végletes zártság volt. Mivel a házasságkötéseket az orosz pravoszláv egyház kontrollálta, a válást a Szent Szinódusnak kellett engedélyeznie. A családi élet mindennapi normái alig változtak azóta, hogy a XVI. századi anonim

szerző összefoglalta őket az ún. *Domosztroj*ban (Házirend): magától értetődő volt a gyerekek testi fenyítése („Büntesd a gyereket fiatalon – hogy gondozzon öregségedben."; „Ne remegjen a kezed, ha a kisdedet ütöd, a botütésbe nem hal bele, hanem egészségesebb lesz."). A feleség feltétel nélküli engedelmességgel tartozott a férjének (amit a férj parancsol, azt szeretettel és félelemmel teljesítenie kell; az asszony alkoholos italt nem ihat, nővendégeit alkoholos itallal nem kínálgathatja, férjével mindent meg kell tanácskoznia, titokban még csak nem is nassolgathat).

Az 1917-es forradalom után – az egyház státuszának megroppanásával – a válást azonnal megkönnyítették. Közismertek azok az – utópikusnak bizonyult – elképzelések, amelyek szerint a szovjet rendszerben a család fokozatosan elveszíti korábbi funkcióját, és a mindennapi élet jóval nagyobb lakóközösségekben zajlik. A húszas évek végén nagyszabású tervek készültek ún. kommunalakások építésére: ezekben a tenyérnyi szobák csak afféle hálófülkeként szolgáltak, a lakóegységekhez konyha-fürdőszoba nem tartozott, mivel az ottlakók közös fürdőkben tisztálkodtak volna, közös étkezdékben ettek volna, s a felszabaduló időt a közös helyiségekben mindenféle hasznos közösségi tevékenységgel töltötték volna. Hasonlóképpen: a családi rabságból felszabaduló, öntudatos szovjet dolgozó nő érdekeit szolgálta volna az ún. *fabrika-kuhnya* („konyha-gyár"), országszerte egységes hálózattal (az egyik ilyen, Szaratovba tervezett konyha-gyár alaprajza sarlókalapácsot formált). Ezek egyik moszkvai prototípusát a dőzsölő forradalom előtti Oroszország szimbólumát jelentő étteremmel épp szemben építették fel, alagsorában élelmiszerraktárral, ahol a félkész termékek készültek, a földszinten volt a kenyérszeletelő, a zöldségtisztító stb. műhely, az első emeleten lehetett ebédelni, a felső szinten az üzemi banketteket tartották, a tetőn kialakított teraszon táncolhatott az új szovjet nemzedék.

Gyakorlati alkalmazhatatlansága azonban hamar bebizonyosodott.

Az utóbbi évszázadok folyamán óriásit változott a házastárskeresés és -választás szokásrendje is. Oroszországban mind a felső arisztokrata, mind a középnemesi családokban a vagyoni szempontok határozták meg a házastárs kiválasztását. Gogol és Osztrovszkij darabjaiból ismerős a házasságközvetítők, kerítők, a „háztűznézés" intézménye, ahol kizárólag a szülők döntöttek a házasulandók személyéről. A zárt paraszti közösségeken belüli házasodás még a jobbágyfelszabadítás után is fennmaradt. Egyedül a XIX. század közepén megjelenő új réteg, az értelmiség körében kezdett terjedni a szabad társválasztás: az értelmiségi szalonok megjelenése ennek tágabb teret adott. Külön kategóriába tartoztak az ún. vegyes rendű (azaz nem nemesi származású) ifjak, akik alacsonyobb társadalmi rétegekből kerültek fővárosi hivatalokba, s előrejutásuk sokszor egyedüli lehetősége a „beházasodás" volt.

Ma Oroszországban is az internetes társkeresés a legelterjedtebb. Tévhit és hamis mítosz persze ezzel kapcsolatban is bőven akad. Tipikus külföldi vélekedés például, hogy az orosz nő rikítóra festi a haját, többrétegnyi púdert rak az arcára, élénkvörösre rúzsozza a száját, és külföldi férjre vadászik. Tény, hogy társkereső cégek és az orosz lányok-asszonyok külföldi közvetítésére szakosodott vállalatok tényked

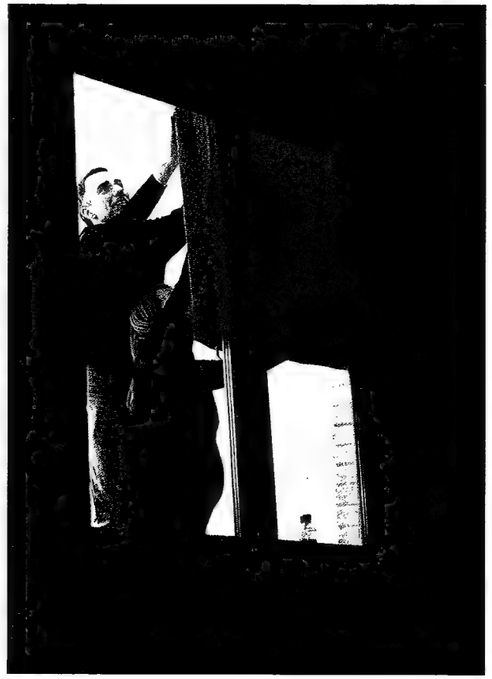

„férjjelöltek" levadászására, s – ha hinni lehet a fórumoknak – egy, a leendő nejt bőkezűen eltartani képes nyugati házastársért akár ötvenezer dollárt is elkérhetnek (az összeg utólag is megfizethető, a hozományból). Igazán boldog, sikeres külföldi házasságból kevés akad, de ha van is, az nem elég érdekes, hogy a botránysajtóba bekerüljön.

A házasságkötés szertartása 1917-ben kikerült az egyház privilégiumából, s a polgári házasságkötésről elfogadott dekrétum ezután az egyházi esküvőt már nem tekintette jogilag érvényes aktusnak. Az egyházi házasságkötési szertartás gazdag ceremóniájának kompenzálására, a polgári házasságkötés színesítésére számos szokás alakult ki a szovjet korszakban. Ezek egyike az a ma is élő tradíció, hogy a moszkvai fiatal házasok elzarándokolnak (vagy legújabban, óriási limuzint bérelve elhajtatnak) a Vörös térre, s az ismeretlen katona sírját jelző örök lángnál emlékeznek a háborúban elesettekre. A legsajátosabb esküvői zarándokhellyel Kalinyingrádban (az egykori Königsberg – Immanuel Kant, a nagy filozófus szülővárosa) találkoztam: itt az ifjú házasok Kant sírjához vonulnak – mit sem sejtve arról, hogy Kant egész életében megveszekedett agglegény volt, akit hiába akartak a barátai számtalanszor a nősülésre rávenni.

Az oroszok tényleg annyian vannak, mint az oroszok?

Nem éppen. A születések száma – néhány észak-kaukázusi népcsoport kivételével – az Oroszországban élő összes etnikum körében csökken. Ez számos okkal magyarázható. Az egyik: Oroszországban a háború után nem volt olyan mértékű születésszám-növekedés, amely a '90-es években másodlagos növekedéshez vezetett volna; a másik: egyre erősebben érezteti hatását a nagy ipari körzetek, katonai létesítmények környezetkárosító hatása; a harmadik: a posztszovjet korszakban radikálisan romlott a lakosság egészségi állapota. Mindezt pedig a gazdasági visszaesés is tetézi.

Pesszimista jóslatokat olvasni a jövőre nézve is. Az orosz gazdaság, a 2007-es olajboom után lefelé csúszik, viharos ütemben éli fel készleteit, s ennek egyik következménye az is, hogy a születések száma huszonöt százalékkal esett vissza a 2008-as posztszovjet korszakbeli csúcs óta, a munkanélküliségi ráta egyes régiókban tizenhat százalék fölé kúszik, s az oroszországi polgárok milliói – különösen a fiatal szakemberek – a lábukkal szavaznak: áradnak Nyugat-Európa meg Amerika felé munkát vállalni, megélhetést keresni.

Etnikumok és köztársaságok

Szabadság vagy halál! – ez a címe az 1991-ben kikiáltott, de nemzetközileg soha el nem ismert szeparatista Csecsen Köztársaság, Icskéria himnuszának, amelynek kezdősorai szerint a „csecsenek akkor születtek, amikor a farkas kölykezett, oroszlánbőgés mellett kapták a nevüket, anyjuk sasfészekben szoptatta, apjuk szakadó esőben tanította lovat megfékezni őket". Ez az öndefiníció, amelynek minden egyes eleme a korlátozhatatlan vadságra, nyers erőre utal, igen nehezen egyeztethető össze a modern államiság bármilyen intézményével. Mint a Szovjetunió felbomlása utáni két évtized mutatja, idáig ez nem is sikerült, ráadásul az iszlám fundamentalizmus szélsőséges változatainak megjelenésével új konfliktusok törtek felszínre. És Csecsenföld csak egy azon köztársaságok és új jogalanyok közül, amelyeknek föderatív vagy regionális integrálását az új orosz államnak meg kell oldania.

A kialakuló új orosz államnak 1991-től a szovjet múlt és az orosz birodalom örökségével egyaránt szembe kellett néznie. A szovjet állam egyebek mellett arra épült, hogy nyomás alatt tartotta a többnyire természetes határok ellenében közigazgatási „gettókba" terelt, s csak kisebb részben eredeti lakóhelyén hagyott különböző etnikai csoportokat. Az Orosz Birodalom etnikai politikája pedig azt követte, hogy a periférián hagyva szoros kontrollt gyakorolt a fokozatosan az impériumhoz csatolt területeken, így biztosítva Oroszország főként déli és délnyugati kijáratait és

határvidékeit. Az Orosz Birodalom és a Szovjetunió tehát egyaránt ellentmondásos etnikai térképet hagyott örökül, s az új orosz állam egyikhez sem tudott visszanyúlni, mivel mindkettő folytatása életveszélyt jelentett volna. Különösen a szovjet örökségé: az orosz nyelv általános használata, és a pravoszláv egyháznak a hivatalos ateizmus ellenére is érvényesülő, szinte kizárólagos vallási monopóliuma biztosított ugyan egyfajta mesterséges etnikai homogenitást, ez azonban csupán elfedte a problémákat. 1990 után a nyelvi különbözőség és a helyi szuverenitás kiküzdése egymással párhuzamos, vagy együttes, egymást erősítő mozgalmakat indított az ország területén ekkor élő kb. százharminc nemzetiség körében.

A három fő szláv nemzetiség (oroszok, ukránok, beloruszok) a népesség csaknem nyolcvanöt százalékát teszi ki, amelyből az ukránok mindössze három százalékot, a beloruszok kevesebb mint egy százalékot alkotnak. A többi nép szigetszerűen szétszórva található az országban. A kaukázusi csoport hozzávetőleg harminc alcsoportja – köztük az adigej, a csecsen, a cserkesz, az ingus és a kabardin – a kaukázusi hegyeket lakja. Az Észak-Kaukázus nyolc köztársaságának térsége régóta az orosz történelem egyik legforrongóbb területe. A kaukázusi hegyi népek elődei évezredek óta itt élnek, közelmúltjuk története azonban különféleképpen alakult. A Csecsen–Ingus Autonóm Területet Sztálin 1934-ben hozta létre, két,

Szappanteszt

2010. március végén kora reggel kitartó telefoncsöngés ébresztett: „Jól vannak a gyerekeid?" – „Persze, tegnap este beszéltem velük" – válaszoltam az akkor Moszkvában tanuló egyetemista gyerekeimért aggódó barátunknak. Még nem tudtam, mi történt: a moszkvai metró legforgalmasabb vonalán, amelyet ők is állandóan használtak, terrorcselekmény történt: a Lubjanka téren és a Kultúra park metrómegállónál negyven ember életét oltotta ki a dagesztáni öngyilkos merénylők bombája. Néhány hónappal később a domogyedovói reptér csarnokában robbant bomba, megint csak tucatnyi áldozattal. S akkor még nem említettük a Dubrovka Kultúrház *Nord-Ost* című musicaljének előadására behatoló csecsenek véres merényletének áldozatait, sem az 1999-ben robbantásos merénylet miatt összeomlott toronyház romjai alatt maradt embereket.

Az egymás után sorjázó esetek hallatán óhatatlanul felmerül a kérdés: elég hatékony-e Oroszországban a terroristák elleni védekezés? A régi KGB-s anekdota szerint, ha valahol valakit fel akarnak tartóztatni, tegyenek oda egy sorompót, vagy állítsanak oda egy értelmes őrnagyot. Az utóbbi évek példái azonban azt igazolják, hogy ha értelmes őrnagy még akad is, hiába rendelik őt a legmodernebb fémdetektoros kapuk mellé, ha nem kap világos parancsot, hogy mit és kit is kell ellenőriznie. Számos alkalommal látni: míg a kaukázusi arcúak igazolványával van elfoglalva az egyik őr, bőröndjüket ellenőrzi a másik, a potenciális merénylők sokasága haladhat akadálytalanul tovább. Egy civil jogvédő csoport két tagja a legutóbbi metrórobbantás után afféle tesztként, távolsági buszon megtette ugyanazt az utat Dagesztán fővárosa, Mahacskala és Moszkva között, amelyen az öngyilkos merénylő „fekete özvegyek" is végighaladtak. Útjuk során mosószappannal helyettesítették a trotilt, bőven megrakva vele hátizsákjukat. Kaukázusi arcuk miatt ugyan tizenhatszor ellenőrizték őket útközben, ám a mosószappan egyik alkalommal sem akadt fenn az ellenőrzésen.

korábban önálló térség egyesítésével. A csecsenek már a XVII. században áttértek az iszlám hitre, az ingusok pedig a XIX. századra – a szovjet korszak azonban kíméletlenül kiirtotta vallási intézményeiket. 1944-ben, a kollektív bűnösség – a németekkel való kollaborálás – vádjával gyakorlatilag az összes itt élőt kitelepítették, főként Közép-Ázsiába. 1957-től fokozatosan térhettek vissza eredeti otthonukba, s hamar újra magukra találtak: 1989-re a közös köztársaság népességének hatvanhat százalékát alkották: szétválásuk idején kb. hétszázhatvanezer csecsen és százhetvenezer ingus került az önálló köztársaságokba, s mindkét társadalom hihetetlen gyors népesedésnek indult. A Csecsen Köztársaság már 1991-ben kikiáltotta függetlenségét és Oroszországtól való elszakadását, az ingusok viszont nem váltak ki az Oroszországi Föderációból, hanem annak részeként alakították meg köztársaságukat (fővárosa Nazrany). 1994 decemberében az szövetségi erők bevonultak Groznijba, a csecsen fővárosba, hogy visszatereljék Moszkva politikai ellenőrzése alá az engedetlen Csecsen Köztársaságot. Az 1996 őszéig tartó első csecsen háború – számos állítás szerint – nagyon is jól jött a volt szovjet fegyverarzenálnak „piacot" kereső legfelső orosz katonai elitnek, a politikai elit pedig a hatalom megszerzése közben játszhatta ki az ún. „csecsen kártyát". Ráadásul az olajban gazdag Csecsenföld nélkülözhetetlen dél–nyugat irányú korridort képez Oroszország számára nyugaton Ukrajnához és a Fekete-tengerhez, délen Grúziához és Azerbajdzsánhoz, keleten a Kaszpi-tengerhez és Kazahsztánhoz – összességében pedig a Közel-Kelethez.

Az energia- és kommunikációs források birtoklása hihetetlenül felértékelte az egész kaukázusi területet, ugyanakkor az etnikai-nyelvi heterogenitás (csak Dagesztán területén harminc etnikai és nyelvi közösség él), a hegyi életmód, a törzsi társadalom továbbélése, az iszlám szélsőséges irányainak jelenléte, a térségen keresztülhaladó kábítószerutak és a Grúziával fennálló konfliktus politikailag gyakorlatilag ellenőrizhetetlenné teszik a térséget. A tapasztalat, hogy milyen áron és mennyi idő alatt tudta a cári Orosz Birodalom alárendelt helyzetbe hozni az itt élő nemzetiségeket, nem mutat pozitív kilátásokat.

A térség továbbra is az állandó, kiszámíthatatlan terrorakciók forrása.

Nemzetek és nemzetiségek

„Ötszázezer ingus gyújt gyertyát estefelé" – énekli a népszerű ingus együttes, az LNK két énekese legújabb albumukon. Umar és Amur ugyan azóta, hogy 2006-ban egy kis moszkvai klubban hallottam őket, igencsak eltávolodott az autentikus és radikális alternatív etnozenétől az esztrád műfaj irányába, de a szándékuk mit sem változott. A két fiú vállaltan tömegpolitikai hatást akar elérni, méghozzá békéltető misszióval, s e célból nem riadnak vissza a korábbi nyers szövegek és dallamok már-már hazafias áthangolásától sem. „Bátyjainknak ajánljuk ezt a lemezt, a hetvenes–nyolcvanas évek nemzedékének, akik széles karimájú kalapokban, hosszú késekkel járták Groznij és Nazrany utcáit, tudták, mi az igazi férfibarátság, mi a vagány huligánromantika" – mondják, arra számítva, hogy ez a nosztalgia segít az ingusoknak („és az összes kaukázusinak"), hogy visszataláljanak igazi énjükhöz. Igazi énjüket, valódi arcukat szerintük azért vesztették el, mert „a lóvé és az erény párbajából a gonosz került ki győztesen". Umar és Amur nyíltan is, öniróniával is vállalja igazi arcát, együttesük rövidített neve (LKN – „lico kavkazszkoj nacionalnosztyi") oroszról szó szerint lefordítva azt jelenti: „Kaukázusi nemzetiségű arc/személy".

Márpedig ez a kifejezés az utóbbi két évtizedben Oroszország-szerte – látszólagos politikai korrektsége ellenére – a legbecsmérlőbb megnevezéssé vált: „kaukázusi arcúnak" titulálnak minden

délről jött „idegent", legyen az grúz, csecsen, tádzsik vagy épp ingus. Nemrég pattant ki a botrány a Scsukin színitanodában, mert egy tehetséges ingus fiút végig sem hallgattak a felvételin, mivel a bizottság elnöke kijelentette: „*kaukázusi arcút* úgysem veszünk fel". 2011 elején az Állami Dumában törvénytervezet készült, hogy e minősítés nyilvános használata büntethető legyen, miután a moszkvai Manyézs téren ismét kemény idegenellenes atrocitásokra, a Kijevi pályaudvarnál pogrommal határos akciókra került sor. Ugyan 2004-ben szóba került egy hasonló törvény elfogadása, de most már a pénzbüntetés mértékét is megjelölték: akár 50 000 rubelt is fizetnie kell annak a sajtóterméknek, amely e lekezelő minősítést használja. A folyamat azonban itt ismét elakadt. A híradásokban továbbra is lépten-nyomon olvasni a „kaukázusi pofa" kifejezést, miközben azzal végképp nem törődnek, melyik kaukázusi nemzetiségről is van szó, az ott élő több mint száz közül.

Ez a minősítés azonban nyilvánvalóan nem pontos leírásként, hanem az „idegenek" elleni indulat kifejezéseként funkcionál, miként a mintájául szolgáló szovjet kifejezés is: „zsidó nemzetiségű arc" – ezzel bélyegezték meg a szovjet korszakban, a hivatalosan gerjesztett antiszemitizmus idején a zsidókat. Ahogyan akkortájt az egyszerű „zsidó" megnevezésről úgy vélték, hogy nem közvetíti kellőképpen a zsidók ellen irányuló indulatot, sőt gyűlöletet; úgy az egyszerű „kaukázusi" megnevezés helyett is a hatványozottan negatív változatot kezdték használni. Ráadásul, a „kaukázusi" csak a származási helyre utal, nem nemzetiségnév, így akik alkalmazzák, nem is feltétlenül törődnek azzal, hogy tényleg a Kaukázusból származik-e az, akire ráaggatják. Felőlük lehet akár közép-ázsiai, tádzsik vagy üzbég is. A lényeg, hogy sötét arcú, s minden bűntettre kész. Szemben „velünk", a „szlávokkal". Nem véletlen, hogy ilyen lakáshirdetéseket látok a moszkvai utcán kitűzve: „kizárólag szláv nemzetiségű arcú bérlővel tárgyalok",

vagy az interneten így ajánlja valaki a szolgálatait: „garantáltan szláv nemzetiségű arcú diáklány".

Azok a „kaukázusiak", akik két évtizeddel ezelőtt még saját fővárosukba, saját országuk lakójaként jöttek, most a leginkább megvetett idegenként érkeznek, akkor is, ha egyébként továbbra is „saját" országukban, az Oroszországi Föderáció valamelyik déli köztársaságában élnek. A „saját" és „idegen" ilyen éles megkülönböztetését látva nem meglepő, hogy a közvélemény örömmel üdvözöl minden olyan intézkedést, amely nehezíti a belső vándorlás (az „immigráció") folyamatát.

Oroszországban tudományosan vizsgálják, hogy miként lehetne integrálni a nagyvárosokba érkező belső bevándorlókat, ahelyett, hogy afféle gettókba, enklávékba szorítva elszigetelnék őket, megteremtve ezzel az alapot a közös bűnelkövetéshez, szervezett bűnözéshez. Vannak azonban olyan megközelítések is, amelyek szerint nincs semmiféle veszélye annak, ha a bevándorlók saját szociális-kulturális szokásrendjüket megőrizve, kompakt módon telepednek meg (igaz, erre sem Moszkva, sem Pétervár nem ad fizikai lehetőséget). Sőt, időről időre olvasni az orosz sajtóban olyan véleményt, hogy milyen jó lenne, ha – nyugati nagyvárosok mintájára – külön utcát kapna az egyes etnikumok gasztronómiája, saurmát, ingus sajtos lepényt vagy épp friss üzbég plovot áruló bódékkal. Az érem másik oldala természetesen az, hogy az ideérkezők hajlandóak-e integrálódni, vagy továbbra is saját közösségükre korlátozódva akarnak élni. A vizsgálatok szerint az állandó áttelepülésre készülő magasabb jövedelműek kezdettől fogva igyekeznek elvegyülni a helyiekkel, az időleges pénzkereseti céllal érkezők azonban nem.

Posztmodern pogrom?

„Szpartak-drukkert öltek a »kaukázusi arcúak«", „Szpartak-drukker provokálta a verekedést, a mieink csak védekeztek" – a történéseket mindkét fél másként mondja el, s hogy mi is történt valójában, nehezen rekonstruálható. Ami tény: 2010. nyarán a Rosszija-2 tévécsatorna huszonhárom éves rendezőasszisztensét egyetlen késszúrással megölte egy csecsen fiú, ugyanezen év december 6-án egy huszonnyolc éves földmérnököt lőtt le egy Dagesztánból származó csoport tagja. Mindkét áldozat a Szpartak drukkere, de egyik gyilkosságnak sincs köze közvetlenül a futballhoz (nem mérkőzés után, nem stadionok közelében történtek), és „etnikai konfliktus" sem állt a hátterükben.

2010. december 11-én a moszkvai Manyézs téren (a Kreml mellett) mégis kb. ötezer futballdrukker és szélsőséges nacionalista tüntetett „kaukázusi tisztogatást" követelve, majd, miután az interneten elterjedt, hogy a „kaukázusiak" december 15-re tervezik a megtorló ellenakciót a Kijevi pályaudvar melletti Európa bevásárlóközpontban, tömegestül gyűltek ide a többségében tizennégy-tizenhat éves kamaszok. Közben vidéken is demonstrációk indultak: „Rosztov az oroszoké" plakátokkal masíroztak a dél-orosz nagyvárosban, miután a helyi egyetemi kollégium orosz diákját egy ingus évfolyamtársa verte meg annyira, hogy a fiú a kórházban elhunyt.

A decemberi eseményekben húsz év felgyülemlett feszültsége manifesztálódott – a fanatikus drukkerek és szélsőséges nacionalisták egymáshoz igen közel álló, sok esetben keveredő „szubkultúrája" ezúttal jóval nagyobb tömegekben vonzotta azokat az irányt vesztett vagy helyüket kereső kamaszokat, akiket nem feltétlenül a „kaukázusiakkal szembeni gyűlölet", hanem az agresszió kiélésének lehetősége sodort a helyszínre. A „tudatos" lázadók között nagy számban voltak olyanok is, akiket vagy a rendőri erőszak megnyilvánulása késztetett tiltakozásra, vagy a rendőri korrupció futótűzként terjedő híre (gazdag „dagák" – dagesztániak – kenőpénze révén kerülhettek szabadlábra a tömegverekedés gyanúsítottjai). A pogromveszély ugyan nem múlt el, de Oroszországban nagyobb veszély a politikai tiltakozás civil és civilizált formájának hiánya.

És itt egy különös paradoxonra figyelt fel a kutatás: a moszkvai mindennapi élet és közgondolkodás az integráció keretéül *csak* egyetlen kategóriát kínál a bevándorlók számára, mégpedig a már emlegetett „kaukázusi arcút". A „kaukázusi arcú" az egyedüli rubrika, ahová mondjuk az azerbajdzsáni vagy a tádzsik is beírhatja magát abból a célból, hogy „moszkvainak" tartsák, mivel más átmeneti minősítés, amelynek révén azerbajdzsániból tényleg moszkvaivá válhat, nem létezik.

Márpedig ha egy Moszkvába érkező azeri úgy akar élni, „mint minden moszkvai", akkor saját magát is úgy kell kezelnie, mint ahogy mindenki kezeli: „kaukázusi arcúnak". Ha el akar különülni korábbi honfitársaitól, az azeriektől, akkor nem is nevezheti magát azerinek. Egészen sajátos, „önkéntes-kényszerű" elkülönülés alakul így ki: saját *befogadása* érdekében – elfogadva a helyi mindennapi vélekedés kitermelte kategóriát – önként magára ölti a „kaukázusi arcú" maszkját, mert csak ebben a maszkban fogják „moszkvainak" tekinteni. „Elfogadom, hogy *kaukázusi arcúnak* tituláljanak, annak érdekében, hogy *moszkvai* lehessek." Az integráció e paradox formája egészen új jelenség az utóbbi évek posztszovjet társadalom-lélektanában.

Az orosz állam jelképei

„De nehéz vagy, Monomah koronája!" – sóhajt Borisz Godunov Puskin drámájában, s e szállóigévé vált mondatot használják az orosz mindennapi nyelvben azóta is, ha súlyos felelősséggel, erőfeszítéssel járó feladatról van szó. Igaz, az orosz eredetiben e nagyfejedelmi jelképet „Monomah sapkájának" nevezik, s valljuk meg, valóban sokkal inkább hasonlít e történelmi regália egy, a fejbúbot takaró sapkára, mint koronára.

A Monomah-sapkával elsőként a moszkvai nagyfejedelmet, III. Ivánt koronázták meg, aki 1485-ben vette fel az „Egész Rusz Uralkodója" címet, és az 1547-ben megkoronázott IV. Iván (Rettegett Iván) volt az első, aki már az „Egész Rusz Cárja" címmel viselhette. A Moszkvai Nagyfejedelemség így szimbolikusan is (1263–1547) végrehajtotta a ruszok egységesítését. Ehhez az az államhatalmi ideológia is kellett, mely szerint III. Iván uralma Istentől való és közvetlen folytonosságú a bizánci császárokéval (ennek része volt az a legenda is, miszerint a Monomah-sapkát maga a bizánci császár, IX. Konstantin Monomah ajándékozta oda). Ez az ideológia a „Moszkva – Harmadik Róma" elméletben csúcsosodott ki, azt hangsúlyozva, hogy az elesett Róma és Bizánc után az ortodox (pravoszláv) világ vezető hatalma egyedül, és egyszer s mindenkorra: Moszkva.

A Monomah-sapka igen súlyos darab: több mint hatszáz grammos, nyolc aranylemezből készült, igazgyöngyökkel, rubinnal és más

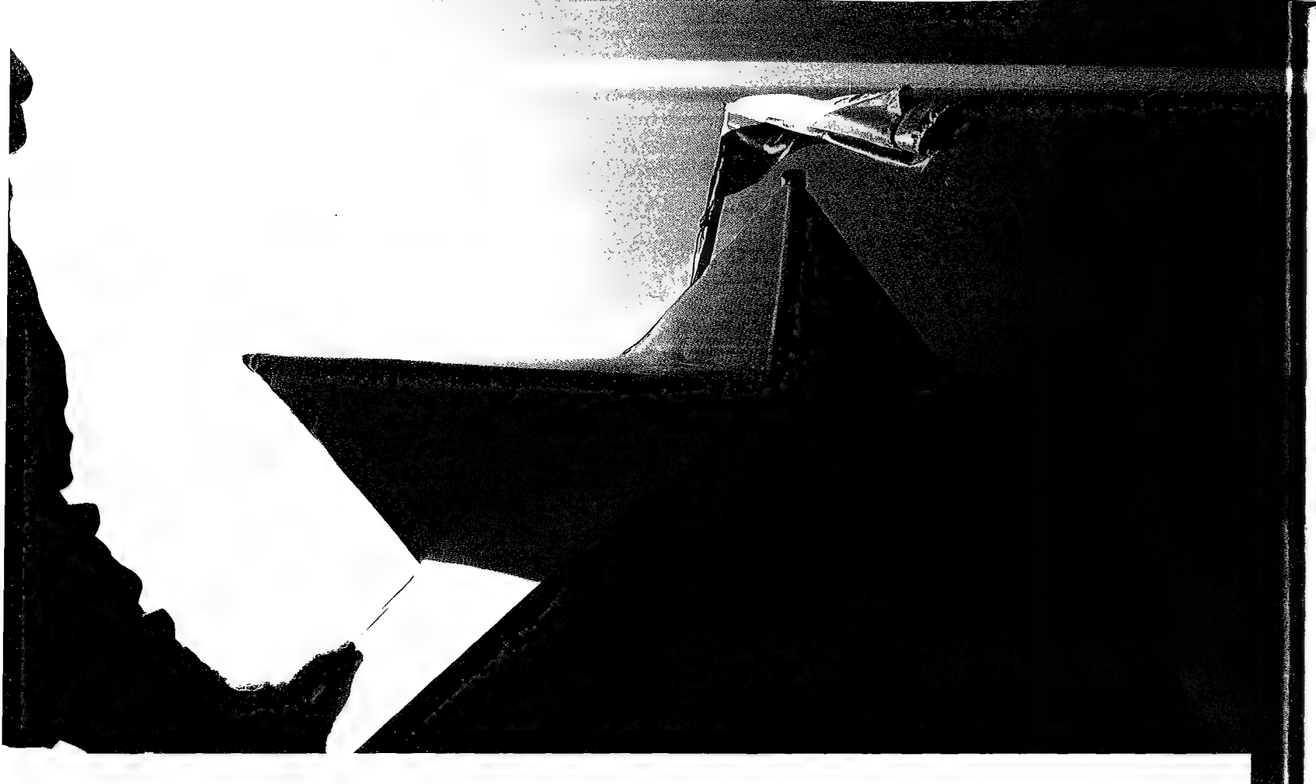

drágakövekkel díszítették, cobolyprém szegélyezte, a kereszt azonban csak a későbbi változataira került rá. Jellemző epizód, hogy 2002-ben, Vlagyimir Putyin elnök (a népnyelvben: Vovka) ötvenedik születésnapjára néhány neves orosz ékszerész összeállt, és elkészítette a Monomah-sapka megszólalásig hű másolatát. A végén persze, a nagy médiavisszhanggal kísért viták után, nem adták át neki (nyilván a Putyin-imázs alakítói találták politikailag inkorrektnek), s az ötvenezer dollárra becsült darab árát jótékonysági célra ajánlották fel. Putyin maga – túl azon, hogy mégiscsak egy köztársasági államformában működő föderáció elnöke volt akkor, nem pedig monarcha – egyébként is nagyon ritkán hord fejfedőt, ezzel is „civil" mivoltát hangsúlyozva, legfeljebb egy aktuális PR-akció tartozékaként ölt sísapkát, védősisakot. (Más kérdés, hogy az ő arcképe mindenféle sapkákon megjelenik, legújabban a szaunasapkákat ékesítik Putyin-portréval.)

A Monomah-sapkával egy időben lett az orosz államiság másik kulcsfontosságú jelképe a kétfejű, koronás sas (1497). Hogy miért épp sas – és miért épp kétfejű? Kézenfekvő lenne a bizánci minta feltételezése, de létezett a kétfejű sas a szláv és óorosz ornamentikában is. Más verzió szerint a korabeli orosz címer az 1442-ben bevezetett német-római birodalmi kétfejű sasra utal, s a Moszkvai Rusz hatalmának egyenrangúságát volt hivatott kiemelni. Az 1993. december 6-tól hivatalosan érvényes mai orosz címer igyekszik szintetizálni összes elődjének

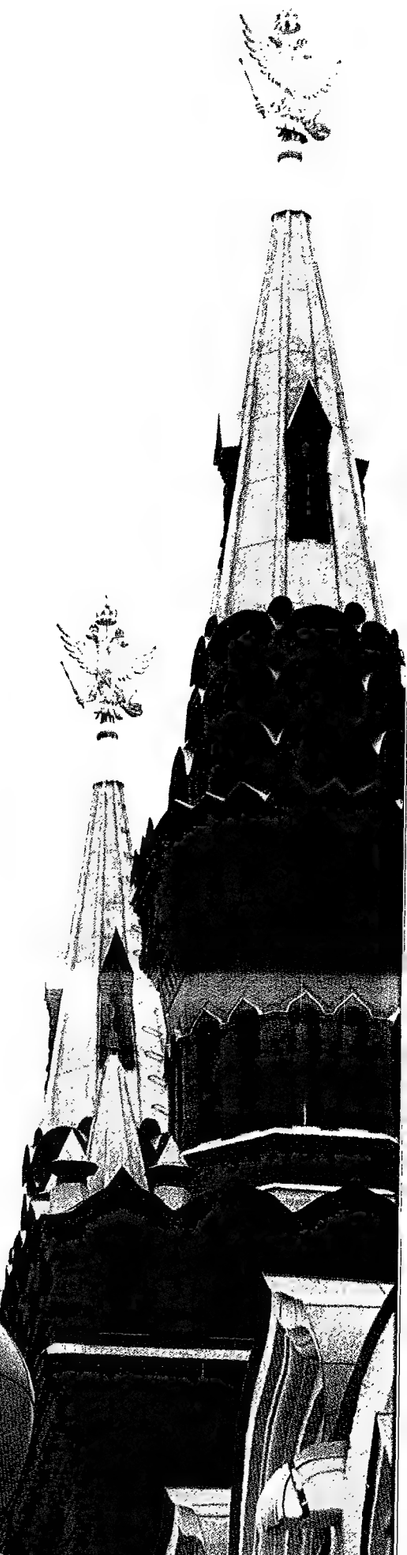

szimbólumait (a szovjet állam kivételével): a pajzs piros és a kétfejű sasok arany színe a XV–XVII. századi „Moszkóviával" való folytonosságot jelzi, míg a sasok fején lévő két kisebb, s a fölöttük lévő nagyobb korona hármasa a Nagy Pétert követő időszakkal való történelmi közösségre utal, ugyanakkor – a hivatalos értelmezés szerint – az Oroszországi Föderáció és jogalanyainak szuverenitását szimbolizálják, a jogar és országalma a kétfejű sas karmában pedig az államhatalmat és az egységes államot. A sas mellén lévő sárkányölő lovag a haza védelmének tradicionális képe, egyúttal Moszkva címere is.

A fehér-kék-vörös orosz zászló szimbolikája jóval egyszerűbb. I. Péter vezette be, aki e téren is az európai hagyományokhoz kívánta igazítani az Orosz Impérium szokásrendjét. Péter végül a békés céllal közlekedő orosz kereskedelmi hajók fehér-kék-vörös zászlóját választotta, amelyben a fehér a tisztaság és kötelességtudat, a kék a hűség és szeretet, a vörös pedig az erő és nagylelkűség színe. Az orosz trikolór színösszeállítását csak I. Miklós változtatta meg: a fekete-sárga-vörös színekkel a zászlót az orosz címerhez kívánta kapcsolni, de uralkodása után újra visszaállították az eredeti három színt, s ez maradt érvényben egészen az 1917-es forradalomig. A vörös zászlót az 1991. augusztus 21-én elbukott puccskísérlet után mindjárt másnap törvényen kívül helyezték, s újból a forradalom előtti zászló vált a hivatalossá (azóta augusztus 22-e az orosz zászló napja). Szimbolikájának mai olvasata azonban némileg módosult történelmi elődjéhez képest: a fehér az erkölcsi tisztaság és az örökkévalóság színe; a kék az igazság, valamint Oroszország védőszentje, az Istenanya színe; a vörös pedig az erőé és az életé. A három szín együttes jelentése tehát: az „Élet Örökkévaló Szűzanyja" – azaz, az orosz trikolór nem más, mint egy absztrakt ikon, amelyben láthatatlanul jelen van a kisded Jézust ölében tartó Istenanya.

Himnuszpolitika

Idős orosz értelmiségi ismerőseim mesélték, hogy amikor Bulgakov *Turbinék napjai* című darabját a '20-as években Moszkvában bemutatták, a színpadon felhangzó cári himnusz hangjaira az egész közönség felállt, és könnyezve énekelte együtt a színészekkel az Orosz Birodalom himnuszát: „Isten, óvd a cárt". Arról nem szól a legenda, hogyan reagált erre Sztálin, aki maga is tizenháromszor látta a színdarabot. Maga a cári himnusz 1833-ban született, Zsukovszkij verse alapján, s az 1917-es februári forradalomig volt állami himnusz.

Az ideiglenes kormány alatt átmenetileg a *Marseillaise* oroszra fordított szövegét énekelték himnuszként, 1918-tól az *Internacionálé*t. Igazi „saját" himnuszt a Szovjetunió csak 1944-ben kapott. Eredeti változatát Alekszandr Alekszandrov szerezte, Lebegyev-Kumacs versére, amelyet először 1935-ben énekeltek a sztahanovisták első kongresszusán a híres-hírhedtté vált refrénnel: „Jobb lett az élet, vidámabb lett az élet". 1939-ben, a szovjet bolsevik párt XVIII. kongresszusára újabb változattal álltak elő, amely a „Lenin pártja, Sztálin pártja" refrénnel azonnal a párt himnusza, valójában Sztálin dicshimnusza lett („Te, ki az aljas árulók rothadék hadát rettenthetetlenül félresöpröd" – mondja a szöveg egyebek közt). Tegyük hozzá, hivatalos himnuszként még mindig az *Internacionálé* működött, még akkor is, amikor Sztálin erős kézzel föloszlatta a Kommunista Internacionálét. 1943-ban Alekszandrov kicsit átpofozta a zenét, mely új szöveget is kapott, Szergej Mihalkov szerzeményét. E változat ugyancsak tartalmazott egy később feledésre ítélt, híres-hírhedt sort: „Sztálin nevelt bennünket hűségre a néphez". Ezt a szöveget nem helyezték hatályon kívül akkor sem, amikor már a sztálini személyi kultuszt Hruscsov rég leleplezte, csak épp nem énekelték: így történhetett, hogy Gagarint szöveg nélküli szovjet himnusszal bocsátották az űrbe, a győztes olimpikonok tiszteletére is csupán Alekszandrov zenéje mellett vonták fel a szovjet lobogót. Szergej Mihalkov csak 1977-ben kapott megbízást arra, hogy gyomlálja ki a szövegből Sztálin említéseit és egyéb anakronizmusokat – amit el is végzett.

A Szovjetunió felbomlásakor a szovjet himnusz is múzeumi darabbá lett – legalábbis egy időre, s Oroszország nem hivatalos himnuszává egy Glinka-dallamot választottak, egyelőre ugyancsak szöveg nélkül, s bár időközben számtalan szövegváltozata született, egyik sem vált sem közismertté, sem hivatalossá. Így tértek vissza 2000-ben újra Alekszandrov 1944-es himnuszdallamához. A döntés óriási vitát váltott ki, különösen a liberális értelmiség körében, álláspontjukat azonban – hogy e himnusszal az új orosz állam a szovjettel vállal közösséget – nem osztotta a közvélemény, s ezt a hivatalos ideológia érvekkel is megalapozta. A szovjet himnusz eszerint 1944-ben éppenséggel a „parttalan" internacionalizmussal szakítva, a nemzeti államiság jelképeként született, s nemcsak, sőt nem elsősorban a terrorral azonosult, hanem az *orosz* nép hősiességével, különösen a háború alatt vállalt áldozataival. Szergej Mihalkov – immár gyakorlott himnusz-szövegíróként – harmadszor is nekifogott a már ismert feladatnak, s az új állami ideológiának megfelelően a sokak számára még emlékezetes „Szövetségbe forrt szabad köztársaságok / a Nagy Oroszország kovácsolta frigy…" kezdősorokat átírta a 2001-ben elfogadott, immár hivatalos orosz himnuszra (szó szerinti fordításban): „Oroszország, a mi szent államhatalmunk / Oroszország, a mi szeretett országunk…"

Moszkva és Pétervár a két főváros

Ha vonattal utazunk Budapestről Moszkvába, akkor a 36 órás út végén a moszkvai Kijevi pályaudvarra érkezünk. Ennyi idő alatt a hálókocsi-kísérő/nő („provodnyica") többször megtöltötte teával cirádás pohártartóba („podsztávka") illesztett poharunkat, rutinszerűen veszekedett, hogy miért rakjuk fel a lábunkat a szemközti ülésre, vagy miért nem szuszakoljuk be a csomagunkat az ülés alá. Egyszóval, zsémbesen, gyűrötten szállunk ki a zsúfolt pályaudvaron, amelynek megépítéséről 1912-ben határoztak a borogyinói csata emlékére. Eredetileg Brjanszki pályaudvarnak nevezték, mai nevét 1934-ben kapta abból az alkalomból, hogy az ukrán minisztertanács áthelyezte az ukrán fővárost Harkovból Kijevbe.

A tömeg – többnyire a megszokott rózsaszín-kék-fehér kockás óriási és tömött viaszosvászon szatyorral – kisodor bennünket a pályaudvar előtti térre, amely mára teljesen elvesztette térszerűségét: a közepére emelt Európa Kereskedelmi Központ (pláza) uralja. Az átláthatatlanul kusza térről számtalan busz, troli, iránytaxi („marsrutka") és magántaxi indul, de ezekre vagy alig lehet fölférni, vagy nem is érdemes az állandó moszkvai dugó miatt. Bár sokan a metrót nevezik Hádész szovjet birodalmának, az igazi örvénylő pokol a föld alól fölemelkedve, a Komszomolszkaja téren, azaz a „Három pályaudvar terén" („Trjohvokzalnaja plosczagy") vár bennünket.

De előbb Hádész moszkvai birodalmáról!

A metró építése egybeesett a húszas–harmincas évek egyházellenes kampányának legradikálisabb szakaszával, a nagy templomrombolások idejével. A Kreml tőszomszédságában, a híres Arbat téren nyílt meg 1935-ben a moszkvai metró egyik legelső állomásának ötágú csillagot formázó épülete – építéséhez az Arbat téren lévő, lerombolt Tyihon templom kövét használták fel. És mindez nem egyszerűen gyakorlati-technikai kérdés, hanem kemény ideológiai elhatározás volt. A moszkvai metró állomáshálózatával a föld alatti szentélyrendszert, az új szovjet „bálványimádás" tereit akarták megalkotni: a szovjet polgár a metróban nem egyszerűen „utazott", hanem a mindennapi gondokat maga mögött hagyva alászállt, lehetőséget kapott arra, hogy elmerüljön abban az ideológiai szférában, amellyel a szovjet állam diktátuma szerint azonosulnia kellett.

A moszkvai metró előképe a római katakombarendszer és a bizánci templomépítészet különös elegye volt: a metrószentélyeket márvány és gránit, csillogó acél és kristály, legfőképp pedig bizánci stílust imitáló mozaik díszíti. Mindegyik állomásnak megvan a maga külön témája, amelyben szinkretisztikus módon együtt él a születő szovjet és a megfelelően transzformált orosz hagyomány – a Kijevszkaja metróállomáson a nagy ukrán búzamezők aranykalászaival keretezettek például az ikonok. A metrótemplomok belső nagy csarnokaiban és peronterein dolgozták ki legelőször az új szovjet ikonográfia és ornamentika rendszerét, amely ma, miután kikopott mögüle a kényszerideológia, minden ízében végiggondolt, következetesen végigvitt művészetnek tűnik. A kupolaszerű csarnokok mennyezete szinte mindenütt a mennyboltot formázza – a leghívebben talán a Taganka téren és a legmélyebben lévő metróállomáson, a Majakovszkij téren: a Taganka csarnokában szó szerint a tiszta, csillagos kék ég van fölöttünk, a Majakovszkijon pedig még repülőkre, színes léggömbökre és virágzó almafaágra is nyílik égi perspektíva. Amint távolodunk a városközponttól, egyre kevesebb a dísz: a Komszomolszkaja metróállomás például már egészen puritán.

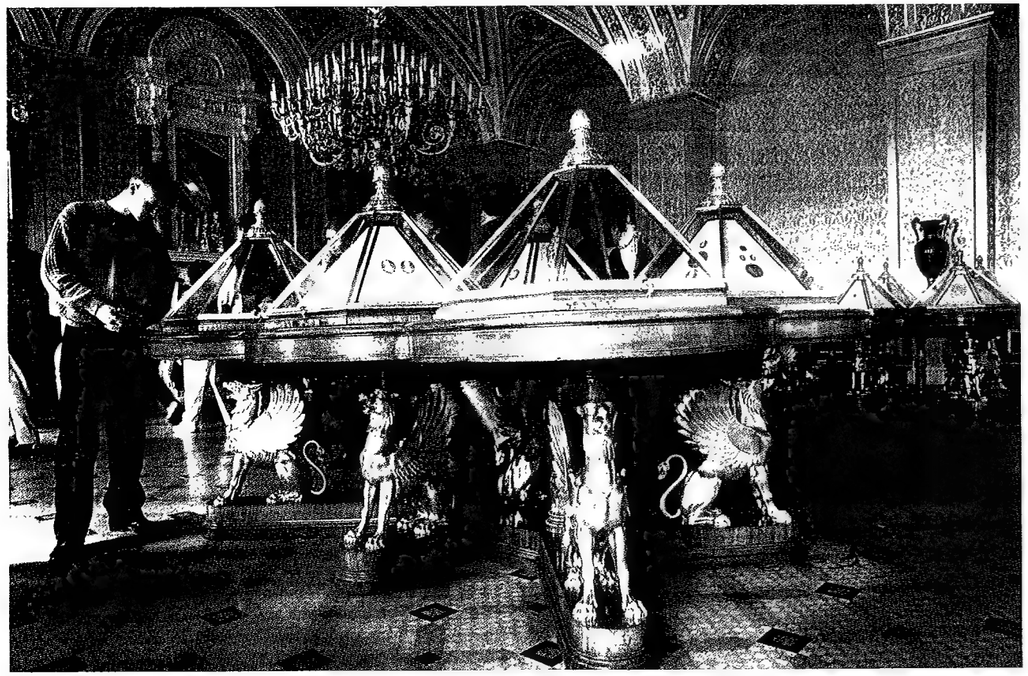

Vissza a Komszomolszkaja térre! Itt található egymás mellett a Leningrádi pályaudvar, a Jaroszlavi pályaudvar és a Kazanyi pályaudvar, könnyen elképzelhetjük hát a forgatagot. Nem véletlen, hogy a híres-hírhedt posztmodern író, Vlagyimir Szorokin e térre helyezte első operalibrettójának cselekményét: ez volt az első kortárs opera *(Rosenthal gyermekei)*, amelyet az orosz és szovjet kultúra fellegvára, a Bolsoj Tyeatr bemutatott. Lett is belőle óriási botrány: hogy engedhető be a művészet szentélyébe egy olyan mű, amelyben hajléktalanok, prostituáltak, lepusztult értelmiségiek, kilátástalan sorsú alkoholisták a főszereplők?! Márpedig a realistának legkevésbé sem nevezhető Szorokin ez esetben nagyon is hű maradt a valósághoz: a „Három pályaudvar terén" ott van a posztszovjet társadalom minden rétege, a leszakadók és leszakadtak, a volt szovjet köztársaságokból és távoli orosz vidékekről munka reményében érkezők, s csak néha tűnik fel egy-egy jól öltözött figura vagy csoport, akik a pétervári hipergyorssal gyorsabban eljutnak az északi fővárosba, mint repülővel. Ez a tér mindenesetre pontosabb képet ad Moszkva valóságáról, mint akár a Moszkva örök politikai ikonjának tekintett Vörös tér, vagy az Arbat tér maradványa, amely valamikor a polgári Moszkva színtere volt.

Maga a Leningrádi pályaudvar unikális, de nem egyedi – pontosabban: nem egypéldányos építészeti alkotás. Az történt ugyanis, hogy hajszálpontosan ugyanazon terv alapján két pályaudvart építettek meg 1844–1849 között: Moszkvában a Leningradszkij (akkor Pétervári) pályaudvart, Pétervárott pedig a Moszkovszkij pályaudvart. Így aztán ma is két, színében, formájában, építészeti megoldásaiban kísértetiesen megegyező épülettel találkozhatunk az út elején és végén.

A két egyforma pályaudvar építése nem a véletlen műve: azt a pillanatot rögzíti, amikor egy rövid időre nyugvópontra jutott a vita a két főváros, Moszkva és Pétervár vetélkedésében. Pétervár ténylegesen 1712-ben vált a birodalom fővárosává, ekkorra költözött át Moszkvából az összes államhivatalnok, számos nagykövetség, és épült ki a cári udvar. Egy rövid időre (1728–1730) II. Péter visszaköltözött Moszkvába, ahol a legendák

szerint a pétervári, európaias, graciőz udvari stílusnál sokkal jobban tetszett neki a moszkvai bojárok patriarchális életmódja (vagyis a nagy dőzsölések). Bele is halt ezekbe igen hamar, így a főváros újra visszatért Szentpétervárra, s ott is maradt egészen 1918-ig. Ekkortól ismét Moszkva a szovjet, majd 1990-től az orosz főváros. Moszkva saját magának tulajdonítja az „ősiséget", s alapítási dátuma (1147) alapján minden oka meg is van rá. Pétervár helyét, mint köztudomású, alapításakor (1703) mocsár borította, s csak Nagy Péter nagyívű perspektívájából lehetett meglátni benne azt az európai rangú fővárost, amelyet végül az uralkodó fel is építtetett a Néva torkolatánál, miután a nagy északi háború során Oroszország először jutott kijárathoz a Baltitengernél. Az északi főváros valóban „mesterséges agyszülemény", miként Moszkva ezt azóta is mindannyiszor felemlegeti: Nagy Péter és külföldről hozott „szakembergárdája" hiperracionális tervek alapján szerkesztette meg a város alaprajzát: a Péter-Pál erőd, a Néva partján húzódó Téli Palota, és az Admiralitás helyét, s az onnan kiinduló, a várost nyílegyenen átszelő Nyevszkij proszpektet[2]. I. Péter döntését „diplomáciai" érvekkel is alátámasztotta: Oroszországnak olyan fővárosra van szüksége, ahová külhoni vendégei a tengeren át érkezhetnek, és nem kell megtenniük a Moszkváig vezető veszélyes utat. Ez az érv csak olaj volt a tűzre: Moszkva képéhez még inkább hozzátapadt a barbárság, vadság, civilizálatlanság, kulturális elmaradottság sztereotípiája. Ez a szembenállás kiteljesedett, és nagyon magas eszmei szintű történetfilozófiai formát öltött a XIX. századi ún. szlavofil–nyugatos vitában, amelynek tétje nem volt egyéb, mint hogy az oroszság történeti helyét és misszióját meghatározza. Hová tartozik Oroszország? Európához, amely felé I. Péter nyitott „ablakot" számára? Vagy Ázsiához, a kelethez, amelynek tágas térségei nem szabnak racionális határt az orosz léleknek? E kérdések ma is felbukkannak más-más megfogalmazásban – lehet, hogy pont az oroszság az a nemzet, amely szintetizálja magában az „eurázsiai" lényeget? A vita nyitott, a két főváros versengése: örök.

2 Névai sugárút

Kétszintes Oroszország

„Olyanok, mint azelőtt, csak a lakáskérdés rontotta el őket" – mondja Woland a moszkvaiakról *A Mester és Margaritá*ban, s az azóta szállóigévé vált mondás olyannyira elszakadt eredeti környezetétől (sőt szerzőjétől), hogy nemrégiben egy színes-fényes elegáns, „elit ingatlanokat" hirdető orosz magazin oldalain fedeztem fel. Bulgakov nevével hirdetik ugyanis az orosz főváros egyik negyedének luxuslakásait a híres-hírhedt Patriarsije Prudi (a Patriarchák tava) környékén. Pedig Bulgakovnak épp a lakáskérdés volt az egyik fő gondja az 1920-as évek elején, amikor Moszkvába költözött: sok-sok harc árán sikerült kijárnia, hogy egy alig húsz négyzetméternyi társbérleti szobát kapjon abban az 50-es számú lakásban, ahová a regénybeli Woland – ördöngös kíséretével – beköltözött. A lakásban most múzeum van, benne a szovjet korszak korabeli tartozékaival: petróleumfőzővel, gramofonnal, sőt igazi, Behemót névre hallgató macskával.

Egy saroknyira innen, a tó túlsó sarkán viszont a mai Moszkva talán legdrágább háza, az ún. Patriarcha-ház emelkedik, amelyre rápakoltak minden díszt, amit csak az újgazdag réteget kiszolgáló építész fantáziája engedett: kupolára emlékeztető tetejét a sztálini birodalmi klasszicista (Sztálin-barokk) szobrai övezik, legtetejére pedig Tatlin örökbecsű remekét, a III. Internacionálé stilizált változatát illesztette a tervező. Az utca – a Szadovoje kolco, azaz a Kert körút – túloldalán magaslik a

másik „gyöngyszem": az 50-es évek Moszkvájának jellegzetes, tornyos toronyházait imitáló, ugyancsak díszektől roskadozó lakóépület. Egy-egy lakás, különösen egy penthouse ára itt több, mint New Yorkban vagy Tokióban, mégis megveszik. S ami bennük vonzó a „megcélzott" vásárlóréteg számára, az az etatista, bizantinus stílus, ami a sztálini ún. „hét nővér", azaz a hét magasépület ideológiáját is megalapozta: a birodalmi nagyratörés. E hét világhírű épület, amelynek legismertebb darabjai a Lenin-hegyen (ma: Veréb-hegy) magasodó Lomonoszov Egyetem, a Moszkva folyó partjához közeli Külügyminisztérium monumentális tömbje, az Ukrajna Szálló, a Leningrád Szálló s három, a legfelsőbb szovjet elit (a nomenklatúra) számára készült lakóépület. E hét „felhőkarcoló", különösen a Külügyminisztérium épülete, a szovjet történelem legtragikusabb korszakának lenyomatát őrzi: a közelmúltban napvilágra került dokumentumok szerint a rohammunkában emelt épületet politikai foglyok építették – speciálisan mindig olyan szakembereket tartóztattak le, akikre az adott munkafázisban szükség volt, ha mélyépítő kellett, akkor őket, ha vízvezeték-szerelő, akkor őket.

A Szadovoje kolco egykor az igazi „kétszintes" Oroszország szimbóluma volt, ám a XVIII–XIX. századi moszkvai klasszicizmus nemesi és polgári építészetéből csak mutatóba maradt meg egy-egy, például az apró, vörösre festett kétszintes Csehov-ház – a hatalmas, sztálini korszakban épült tömbházak mellett. A sztálini tömbházak ma mégis irigység tárgyai: a nagy belmagasságú, tágas szobákkal, széles folyosókkal megépített épületek

Közép nélkül

Oroszországban a nyugati fogalmak szerinti középosztály gyakorlatilag nem létezik: a nyugati sztenderdek szerinti jövedelemmel Oroszországban csak a lakosság tíz százaléka rendelkezik. E tíz százalékra jut az egész ország fogyasztásának 30,4 százaléka, míg a legszegényebb tíz százalék az „összesből" 1,9 százaléknyit fogyaszt. 2009-ben az egy főre jutó átlagjövedelem havi 16 856,9 rubelt tett ki (alig több mint 500 dollár), míg a hivatalos létminimum 5083 rubel volt. A létminimum alatt él a lakosság 13,5 százaléka, azaz 19 100 000 fő. Ők azok, akiknek minimális esélyük sincs e mélyszegénységből való felkapaszkodásra – véli az oroszországi Független Szakszervezeti Szövetség elnöke. Ahhoz, hogy egy átlagos 40 nm-es lakásra valót egy átlag orosz összegyűjtsön, a 2010-es adatok szerint 11,7 évre van szükség, nagyjából ugyanannyi időre, mint tíz évvel ezelőtt. Hiába nőtt tehát az oroszországi GDP az olajár-növekedésnek köszönhetően, ez az átlaglakosság megélhetési kilátásait egyáltalán nem javította.

lakásait ugyancsak a legmódosabbak engedhetik meg maguknak – felvásárolva a régi lakóktól a rendszerváltás után privatizált társbérleti szobákat, leválasztott lakásokat, újból hatalmas polgári lakásokká nyitották össze őket.

A lakásprivatizáció Oroszországban roppant egyszerűen zajlott: a benne lakó, alig 400 rubelbe kerülő adminisztrációs díj fejében, a lakás tulajdonosává vált, a későbbiekben azonban a fenntartás költségeit már nem tudta állni, így előbb-utóbb kiszorult (vagy erőszakkal kiszorították) a város külső övezeteibe. Így aztán mára a moszkvai belváros lakossága teljesen kicserélődött, megszűntek a korábbi „értelmiségi szigetek", a nomenklatúraházak lakói kiöregedtek. Sokan még azok közül is, akik meg tudták őrizni tulajdonukat, inkább kiköltöznek a dácsájukra, s a pluszbevétel érdekében bérbe adják „lakóterületüket" (ahogy a szovjet terminológia jelölte a lakásokat) külföldieknek vagy Moszkvába áttelepült „közel-külföldieknek" (így hívják a volt szovjet köztársaságok lakóit).

A „kétszintes" Oroszország ma a nagyvárosok egyre bővülő-terjeszkedő külső zöldövezeteiben szaporodó lakóparkokban épül. Archetípusa Moszkvában a „Rubljovka", azaz a Rubljovszkoje sosszé (nem az ikonfestőről, hanem a rubelről kapta a nevét, bár a házakat itt már nem is rubelmilliókban, hanem dollármilliókban mérik). A seremetyjevói reptér felől közeledő látogató kapkodja a fejét, amikor ideér: a tenyérnyi telkekre

épített, tornyos-cirádás szupervillák mindegyikét óriási kőkerítés választja el egymástól. A szovjet kollektivizmusba belefáradt újoroszok első és legfőbb vágya az volt, hogy privátszférájukat leválaszszák, az idegen szemek elől eltakarják. Az ingatlanfejlesztők ma sokszor úgy hirdetik az újabb lakóparkokat, hogy garantálják: oda „másféle" nem költözhet be. Saját biztonsági őrség, saját halastó, saját minden – ez lett az igazi presztízs.

Akik számára mindez elérhetetlen, azok továbbra is panelrengetegekben zsúfolódnak, sártengeren kelnek át reggelenként, amíg a metróhoz eljutnak. A Hruscsov-korszakban épült tipikus négyszintes, komfort nélküli vagy félkomfortos házakat ugyan lassan felszámolják („hruscsobi" volt a nevük, amely keserű szójátékkal utalt a hontalan csőlakók odúira), helyettük azonban szociális lakás egyelőre nem épül (csak egészen a közelmúltban indult el az olcsó bérű önkormányzati lakások rendszerének tervezése).

A lakáshelyzet leképezi azt a hihetetlen vagyoni különbséget, amely a „kétszintes" orosz társadalomban is kialakult: a városszéli erdőkbe vagy lakatlan falvakba üldözött hontalanok és a luxuslakók között egyre kevésbé képletes a fal. A „közép" rettenetes erőfeszítések árán tud elfogadható lakáskörülményeket teremteni magának, gyerekeinek: egy ismerősöm egy teljesen egyszerű, egyszobás, földszinti lakásért – igaz, téglaépítésű lakótelepen a Népgazdasági Kiállítás környékén, azaz nem a belvárosban – annyit fizetett, amennyiért Budapesten egy pasaréti villalakás felső szintjét megkapta volna. Míg például, a dél-uráli Cseljabinszkban olcsóbban jutott volna hozzá – ott egy négyzetméter téglalakás már 1000 dollárért kapható. Csak munka nincs hozzá. Az 1,2 milliós város, amely valaha a szovjet hadiipar egyik fellegvára volt, most kezd csak éledezni, bár a tankokat, fegyvereket gyártó üzemek, amelyek még a II. világháború idején zajló evakuáció során kerültek ide, kilátástalan rozsdatemetővé váltak.

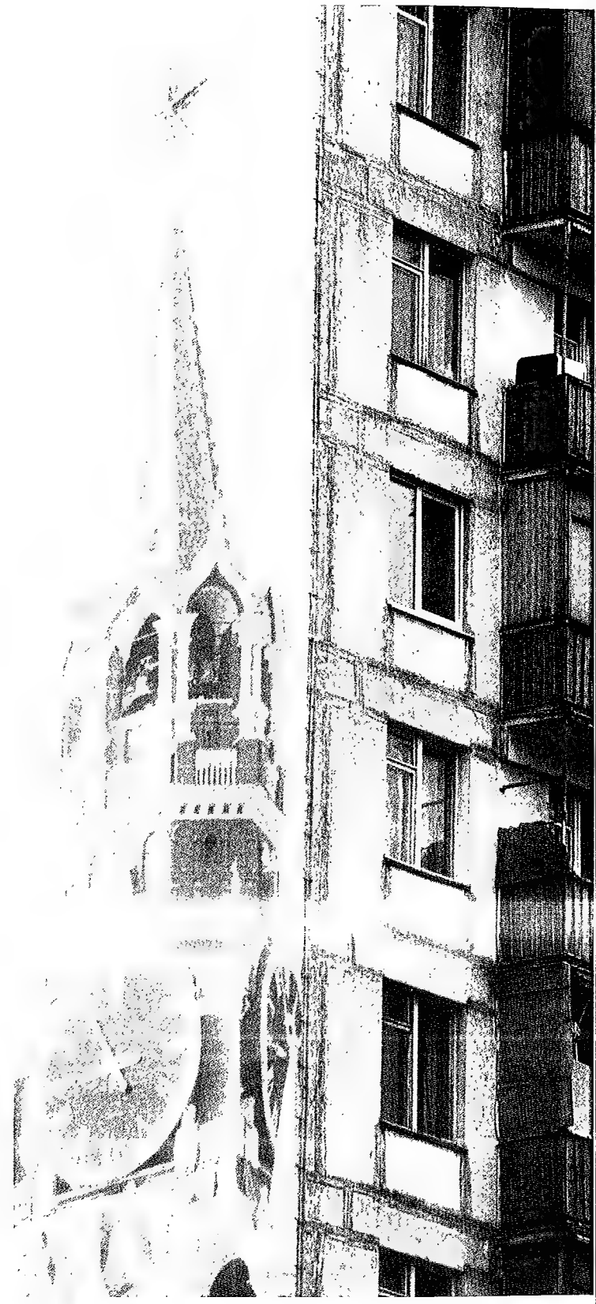

Államférfiak és médiasztárok

Különös, történelmi „kiszavazó” show zárult le 2008 végén Oroszországban, a *Rosszija* közszolgálati tv-csatornán. *Oroszország neve* címmel az orosz közönség háromfordulós, fél éven át tartó műsorfolyamban választotta ki azt az orosz történelmi személyiséget, akinek neve egyet jelent Oroszországgal, aki egyfajta „márkanévként” jelenítheti meg az oroszságot a világ előtt. A játék tudományos megalapozottsággal indult: az Oroszországi Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete állította össze azt az első, ötszáz történelmi nevet tartalmazó listát, amelyből végül a tizenkét híres történelmi figura kikerült, akiket tizenkét nem kevésbé híres, a jelenkori orosz kulturális és politikai közéletben szerepet játszó egyéniség képviselt. Sztolipin – a XX. század eleji „nemzeti liberális” monarchista miniszterelnök – „mellett” például a világhírű rendező és színész, Nyikita Mihalkov játszotta el a prókátor szerepét.

A játék igen érdekes tanulságokkal szolgált. Nemcsak (sőt talán nem is elsősorban) az orosz közönség értékrendjét, hanem a jelenkori politikai elit ideológiai vágyait is kifejezte: milyennek akarják látni és láttatni Oroszországot? A döntőbe került tizenkét „hős” neve alapján azonnal láthatóvá vált, hogy „férfiarcúnak”: egyetlen nő került csak a listára: Nagy Katalin. Ő is az erő, a hatalom, a központi politikai akarat képviselőjeként, ami az arcképcsarnok második domináns vonásának bizonyult: az államfők és hadvezérek mellett, a

nagy orosz kultúra reprezentánsai közül mindössze Puskinnak és Dosztojevszkijnek, a nagy orosz tudomány művelői közül pedig csak Mengyelejevnek jutott hely. A játék legérdekesebb kérdése azonban továbbra is az maradt, hogy milyen politikai és ideológiai nézőpont szerint rangsorolják a nézők a „befutó" politikai személyiségeket?

Míg az 1990-es évek közvélemény-kutatásait rendre az európéer, nyugatos Nagy Péter nyerte, ő most egyre jobban lemaradt. Nem számított mozgósító névnek Lenin sem, nem beszélve Szuvorovról, a XVIII. századi orosz imázst sokáig meghatározó hadvezérről. Váratlanul az élre tört viszont egy másik hadvezér: Alekszandr Nyevszkij, akire ugyan ismertségének alacsony foka miatt kevesen fogadtak volna, a nyertes végül mégis ő lett. A második helyen végzett Sztolipin miniszterelnök, a harmadikon pedig Sztálin. Sztolipin hívei és „szavazói" minden bizonnyal azok az „újoroszok" voltak, akik az új évezred első évtizedének válságai közepette csak a nacionalista, nagyhatalmi tekintélyuralom valamely modern változatában bíznak.

Alekszandr Nyevszkij, a pravoszláv egyház szentje tényleges – s közismertnek legkevésbé sem mondható – történelmi szerepe alapján aligha nyerte volna meg a csatát. Most azonban az a Nyevszkij jelent meg a képernyőn, akit a sztálini korszak szovjet propagandája „csinált meg", s akire a nézők legfeljebb – a Sztálin utasítására Eisenstein által készített film, *A jégmezők lovagja* (1938) című moziból emlékezhettek. Birodalmi nagyság, egységes államiság, az egyház áldásától kísért politikai hatalom: kb. ez volt az az üzenet, amelyet Nyevszkij figurája révén a közvéleményt befolyásolandó az orosz közönség felé közvetíteni akartak az „imázsalakítók".

Nyevszkij alakja azonban nem lett közkedvelt imázs, maradt tehát a kérdés: mi lehetne az a szimbólum, ami a honi polgárok és az országhatáron túl élők számára is Oroszországot jelképezhetné? A medve? Az „orosz medve" a külföld számára a XVIII. század óta kényelmes toposz, akár mint karikatúrafigura, akár mint publicisztikai fordulat, miközben belső használatra csak a legutóbbi évtizedben sikerült elfogadtatni mint az orosz államiság pozitív jelképét. Nagyot lendített ezen az, hogy épp a medvét választotta szimbólumának az Egységes Oroszország elnevezésű „állampárt" (az orosz Állami Dumában többséggel bíró, számottevő ellenzékkel nem rendelkező, bürokratikus úton létrehozott és irányított szervezet): absztrakt férfias erőt, nyers maszkulin hatalmat mutatni, ez volt a cél.

A népszerű, férfiolvasóknak szánt színes folyóirat, a *Медведь* egyenesen azt sugallja, hogy a férfi „mivolt" nem egyszerűen a két nem egyike, hanem foglalkozás, szakma. Az igazi, profi férfi nem

feleségül, hanem „birtokba veszi" a nőt – és ezt a nyers erőt kell politikailag is közvetíteni. A férfiasság politikai kategória: elválaszthatatlan tőle a nemzeti büszkeség, a nagyhatalmi elkötelezettség, az ellenséges közeggel szembeszállni képes és kész erő. Az orosz férfi számára a nemzeti megalázottságból való kitörés egyet jelent azzal, hogy leszámol a szexuális alacsonyrendűség képzetével.

Ehhez pedig nem kell egyéb, csak erő, nyers erő. Egy Putyin például, aki katonai helikoptert vezet és tajgákat átszelő terepjárót, vadmotorosokkal társalog, a csecsen harcosokat pedig azzal fenyegeti, hogy lehúzza őket a vécén. Egy szélsőjobbos Zsirinovszkij, aki maga volt meglepve legjobban 1993-ban, amikor az egész akkori orosz médiavilágot félresöpörve, megnyerte a választásokat, s azóta – ugyanazzal a kilazított nyakkendővel, izzadó vastag nyakkal, rekedt, hadaró beszéddel – egyfolytában képernyőn van. Egy Jelcin, aki – az 1998-as válságig – sikeresen hozta az Oroszország „erős embere" szerepét, aki rekordok könyvébe került azzal, hogy tizenháromszor volt kórházban közel két elnöki ciklusa alatt, s mindig mindenből kigyógyult, aki ivott, mint minden orosz, s másnaposan is tette a dolgát, mint bárki más. Egy Luzskov, aki majdnem húsz éven át irányította – mit irányította: uralta – Moszkvát, aki minden szombaton fejébe nyomta a micisapkáját, és ment, hogy személyesen ellenőrizze az építkezéseket. Ez a kemény, vad, politikai beszéd kell, „medve"-párt kell, és olyan „orosz medvék", akik majd megmutatják: „ki az úr az erdőben" – sugallja a hivatalos sajtó és a Kremlhez közel álló vagy általa befolyásolt tömegmédia.

Az orosz medve

A „orosz medve" a XVI. századi utazók Moszkóvia-leírásai óta van jelen az Oroszországról szóló külföldi híradásokban. A híradások eleinte csak a medvék nagy számáról, különös fajtáikról és a medvekalandokról számoltak be – az utóbbiak rendszerint összekapcsolódtak a barbárság és civilizálatlanság motívumával is. „Ha a vendég nyugodni tér, / Ágy helyett medvebőrt kap, / Párna helyett feje alá nyerget, / Oroszhon nem ismer más kényelmet" – írja Turberville angol költő 1587-ben. Akadt olyan kutató, aki kísérletet tett a medve és Oroszország allegorikus azonosításának kultúrtörténeti magyarázatára is: Oroszország Európa északi országa, amihez, egyedüli északi állatként, a medve képe kapcsolódik. A középkori allegóriagyűjtemények szerint az Észak a gonosznak, a bűnnek, a tisztátalanságnak a tere, jelképe pedig a medve. Az idomított medvéket ugyancsak Moszkóviából szállították Európába – a XVIII. századi Angliában a „Nagy moszkóviai medve" egyenesen reklámszlogenként volt használatos.

Az orosz uralkodók képe a Rettegett Iványra vonatkozó leírások óta kapcsolódik össze a medvéével – az uralkodó emberkínzáshoz is használta az állatokat.

ЦЕЛО
A
IT'S NOT SAN FRANCISCO
THIS IS OUR SKY-SCRAPER
SAVE US!
IcLenin's
GUEVARA
Президент России
В. Путин
ЮВОЕ

Az orosz politikai elit

A Kutuzov sugárúton, Moszkva egyik legszélesebb főútján éjjel-nappal özönlik az autóáradat a város északi kapuja felől. A kocsisor olykor kilátástalan mozdulatlanságba dermed: az orosz kormány- vagy államfő érkezik. A rendőri előőrs ilyenkor begyakorlott koreográfiával blokkolja és tereli félre a forgalmat, majd pár perc múlva félelmetes sebességgel haladva feltűnik a biztonsági és felvezető autók gyűrűjében két sötét üveges autó – senki sem tudhatja, melyikben ül éppen Putyin. Az úttest közepén felfestett VIP-sávon rendőri közreműködés nélkül száguldozhat a politikai elit; az autó tetejére szerelt kék villogó lámpa és ráadásként a bekapcsolt megkülönböztető szirénaszerű hang jelzi: nekik szabad. A dugóban ácsorgó, szitkozódó vagy lemondóan mobilozó egyszerű halandók közül néha kitör egy-egy vakmerő autós, hogy a tiltott sávban leelőzze a kocsioszlopot a rendőrmentes szakaszon. Ha mégis rendőrbe szalad, akkor minimum tízezer rubelje bánja (helyben fizetendő). Nem csoda, hogy az orosz politikai elit eme hierarchizált privilégiuma is állandó irigység vagy éppen heves vita és düh tárgya.

Márpedig a politikai elit tagjainak száma állandóan növekszik: egy 2000-ben végzett felmérés szerint a legfelsőbb döntéshozói hatalmasok száma két év alatt kilencszázról ezerhatszázra emelkedett, miközben az elnök (utóbb miniszterelnök) legközvetlenebb bizalmasainak száma legföljebb húsz-harminc.

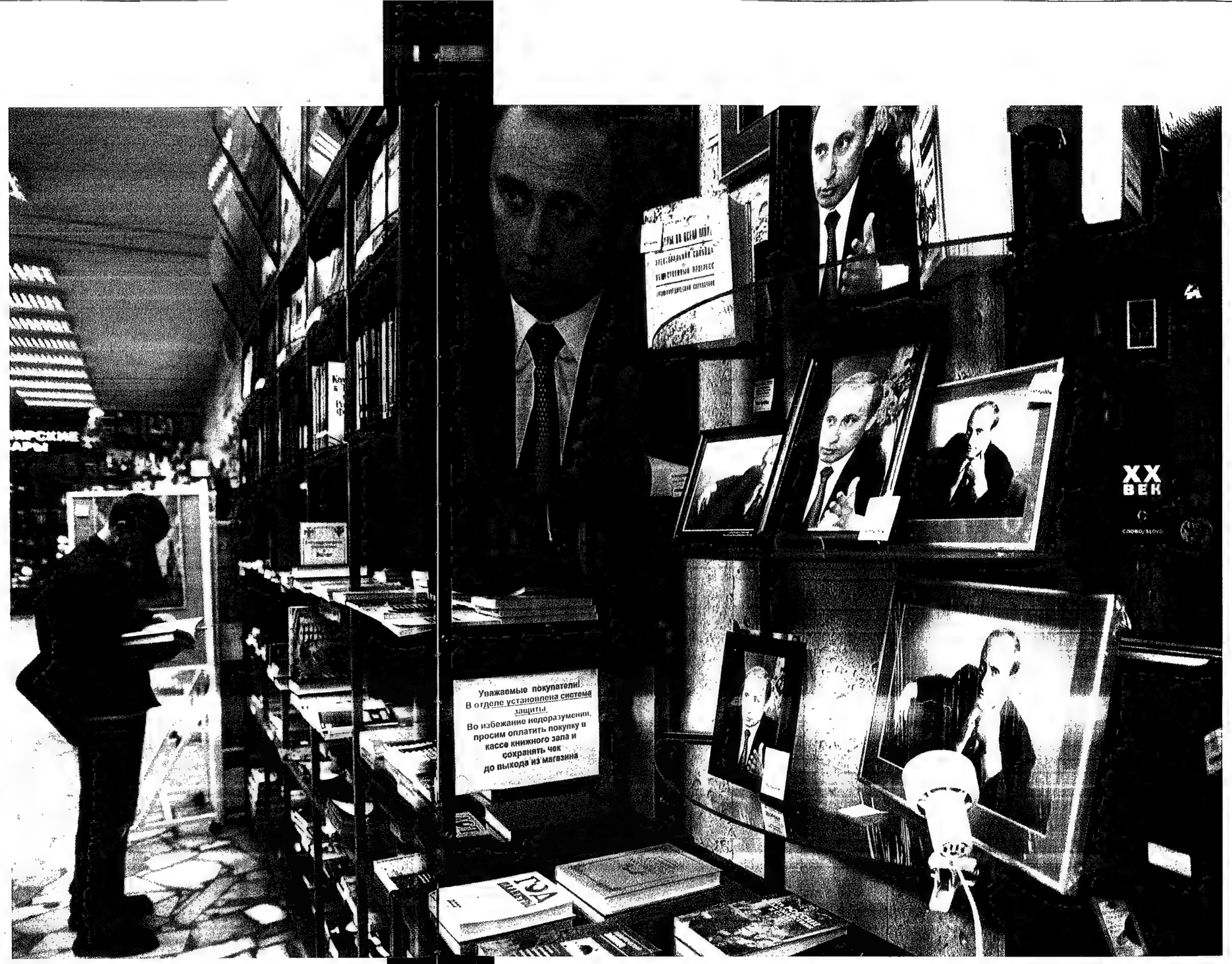

Már a Jelcin-korszakban kialakult egy szemléletes kifejezés e kiválasztottak megnevezésére: „hozzáférés a testhez", mármint a legfőbb személyhez. Az első orosz elnök idejében ez a kör eleinte politikai és bizalmi alapon szerveződött, később szinte kizárólag családi alapon. S nem véletlen, hogy Jelcin 1999. december 31-én bejelentett „önkéntes" lemondása és visszavonulása előtt már a Jelcin-klán korrupciós botrányaitól visszhangzott a sajtó.

A legfelső politikai elithez a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmi ágak legfelsőbb pozícióit betöltők tartoznak: legelőször is az Oroszországi Föderáció elnöke (e sorok írásakor Dmitrij Medvegyev), a kormányfő (jelenleg Vlagyimir Putyin), a parlament felső és alsó házának elnökei (Valentyina Matvijenko és Borisz Grizlov), valamint az Alkotmánybíróság elnöki posztján közel húsz éve dolgozó Valerij Zorkin. Az orosz elnök jelenleg alkotmányos jogai alapján „félerős" államfőnek számít, ő az ország szuverenitásának és a hatalmi ágak egyensúlyának legfőbb őre, de jóval kevesebb végrehajtói-döntési jogosultsággal rendelkezik, mint a korábbi két Putyin-ciklus alatt. Az orosz elnök irányítása alatt működő legfontosabb szerv a nemzetbiztonsági kérdésekért felelő ún. Nemzetbiztonsági Tanács, amelyet olykor az egykori Politbüróval, a Szovjetunió Kommunista Pártjának teljhatalmú szervével együtt emlegetnek, holott hatásköre összehasonlíthatatlanul kisebb.

A „first lady" intézménye – amerikai módra – voltaképpen nem állandósult (igazolva újra az orosz politika erősen „férfias" jellegét): egyedül Gorbacsov mint az utolsó (hetedik) főtitkár (és rövid ideig a Szovjetunió elnöke) felesége, Raisza Makszimovna játszotta folyamatosan nagy sikerrel ezt a szerepet – különösen a nyugati sajtót hódítva meg ezzel. Odahaza Gorbacsov inkább a papucsférj minősítést kapta ezért. Jelcin hitvese, Naina Joszifovna alkatából következően inkább gondos feleségként és háziasszonyként állt ura mellett, s ezt a közvélemény nagyon is díjazta. Putyin neje, Ljudmila Alekszandrovna, aki eredetileg színésznő szeretett volna lenni, ambicionálta a „first lady" státuszt – még pozíciót is kapott az orosz nyelvet védő alapítvány elnökeként. Az orosz sajtó 2008-ban, Medvegyev elnökké választásakor látta nyilvánosan utoljára együtt a házaspárt, de Putyin már egyedül fogadta Szocsiban, az elnöki rezidencián a nejével érkező Bush elnököt. Aztán áprilisban jött a hír, hogy Putyin válik, s a 2007-ben Duma-képviselővé „választott" kétszeres világbajnok tornásznő, Alina Kabajeva az új választott (miközben Ljudmila Putyináról már azt is tudni vélték, hogy melyik kolostorba vonul). A Kabajeva-affér publicitása azon férfiak előtt növelte Putyin népszerűségét, akik szerint az ötvenet átlépve az igazi férfi imázsához feltétlen hozzátartozik egy feltűnően csinos fiatal nő, aki akár gyereket is szül neki.

A közvetlen elnökválasztás mint az orosz demokrácia egyik fő vívmánya, nagyon sokat vesztett tekintélyéből a közvélemény előtt, amikor Putyin elnök 2008-ban „ideiglenesen" átadta az elnöki hatalmat Medvegyevnek, ő maga pedig, ugyancsak ideiglenesen, átvette a miniszterelnöki pozíciót, majd 2011 őszén bejelentette, hogy újra indul – gyakorlatilag egyedüli esélyesként – az elnöki posztért. A politikai hatalom súlypontja így az elmúlt fél évtizedben szinte automatikusan átkerült a végrehajtó hatalom, a kormány „térfelére". Még tovább erősítette a kormányfő pozícióját az, hogy az Állami Dumában, az orosz parlament (hivatalos nevén: Szövetségi Gyűlés) alsóházában ugyancsak az ún. „hatalompárt", azaz a kormányfő politikai érdekeit érvényesítő „Egységes Oroszország" pártja van kényelmes kétharmados többségben (a már korábban említett „medvés" logó alatt).

Az igazi „politikacsinálók" (orosz szóval: „politikai technológusok"), azaz a legfontosabb stratégiai döntéseket megalapozó személyek afféle szürke eminenciásként Putyin környezetében tevékenykednek. Közülük is kiemelkedik az új orosz államiság legfőbb ideológusának tartott fiatal Vlagyiszlav Szurkov. Az ő nevéhez fűződik az ún. „szuverén demokrácia" kategóriájának bevezetése, amely szerint Oroszország demokratikus állam, de „szuverén" módon: kizárólag saját döntése szerint, speciális geopolitikai helyzete és történelme viszonyában határozza meg állami életét, választott testületei szerkezetét. A másik kulcsfigura Gleb Pavlovszkij, Jelcin 1996-os és Putyin 2000-es elnökválasztási kampányának egyik fő irányítója – az utóbbi volt az első igazán (poszt)modern, mediatizált elnökválasztási kampány, amely egyszer s mindenkorra „megcsinálta" Putyin imázsát. Pavlovszkijt azonban, aki nyíltan Medvegyev mellé állt, nemrégiben menesztették tanácsadói posztjáról.

A „népharag" hangja

1993. október 3-án véres összecsapásba torkolló események kezdődtek Moszkvában. A konfliktust Jelcin, az Oroszországi Föderáció megválasztott elnöke által kiadott ún. 1400. számú elnöki rendelet robbantotta ki, amely az orosz államrend reformját tűzve céljául, feloszlatta a parlamentet. A rendelet aláírását a Legfelsőbb Tanács akkori elnöke, Ruszlan Haszbulatov megtagadta, a parlament pedig megfosztotta Jelcint a hatalmától. Válaszul Jelcin parancsára a Moszkva folyó partján lévő parlamenti épületet, a „Fehér Házat" október 3-ról 4-re virradó éjszaka a tamanyi hadosztály tankjai lőni kezdték, s a bent maradók földalatti folyosókon menekültek el, miközben Moszkvaszerte folytak a tüntetések. A 157 áldozatot követelő tragédia után azonnal elkezdődött az új alkotmány kidolgozása, s 1993. december 12-én már ennek alapján választották meg az Állami Duma rendszerváltás utáni első ciklusának képviselőit.

A szétlőtt Fehér Ház az újjáépítés után az orosz kormány épülete lett s maradt mind a mai napig, az Állami Duma pedig a Kremllel szemben, a Tervhivatal egykori székházába költözött, s ott ülésezik ma is. Az elnök székhelye továbbra is a Kreml: a híres György-terem kupoláján lengő orosz trikolór jelzi, ha az elnök „házon belül" van.

A totalitarizmus öröksége

„Lenin ingyen van" – vágta ki büszkén a Lenin-mauzóleum Vörös téri bejáratát őrző kiskatona, amikor 2004-ben először határoztam el, hogy ideje megnézni Lenint, ha már a szovjet korszakban tudatosan és következetesen negligáltam őt. Ám csütörtök lévén, a mauzóleum (és az egész Kreml) zárva volt – („Lényin szevodnya otdühajet" – tette hozzá az őr), de megnyugtatott, hogy bármely más napon, igaz, csak egy óráig, be lehet menni hozzá – mégpedig belépőjegy nélkül. Ami igencsak meglepő volt az akkorra már erősen „piacosított" moszkvai nevezetességek – köztük a Kreml – horribilis belépti díjait ismerve. Ezek szerint Lenin még mindig őrzi a szovjet korszak sztenderdje szerinti ingyenességét – a hozzá vezető sor pedig a hosszát, így akinek nincs kedve kivárni a közel másfél órát, míg rákerül a sor, az a sarkon túl, egy, az örökkel nyilvánvaló kapcsolatban álló szemfüles árustól vehet háromszáz rubelért (kb. 10 dollárért) VIP-jegyet, amivel soron kívül elhúzzák előle a rácsot. Időnként ugyan a soron kívüliekből is sor képződik, de sebaj, a látvány megéri: három másodpercet lehet időzni Vlagyimir Iljics teteme előtt, de kommentálni tilos, az őrség ez esetben azonnal csendre int és tovább terel. Kívül viszont, az ál-Leninnel még szóba is lehet elegyedni (sokszor kettő is van belőlük), lehet vele együtt fényképezkedni, akár akciósan is (az ügyesebbek akár száz rubelre is lenyomhatják az árat). Van Miklós cár hasonmás is, ál-Sztálin viszont nincs: személye tabu. Akár a

hetvenes évek Grúziájában: egy ruszista kollégám Tbiliszi bolhapiacán a diktátor asztaldísznek való kis mellszobrát akarta egy rubel helyett hetven kopejkáért megszerezni (egy rubel akkor, legalábbis a KGST-n belül a dollárnak felelt meg), az önérzetes árus azonban jellegzetes grúz akcentussal sértetten visszavágott: „Sztálinra nem alkuszunk".

Lenin bebalzsamozott „ereklyéjének" tehát mind a mai napig stabil helye van a Kreml tövében, igaz, a kilencvenes évek eleje óta számos alkalommal kezdeményezték, hogy ki kellene onnan vinni, s rendesen eltemetni, az orosz politikai elit azonban erre sosem szánta rá magát: túl nagy ár, túl kevés hozadék. A május 9-i győzelem napi díszszemlén azonban már nem a mauzóleum tetején kialakított dísztribünről integetnek az orosz állam vezetői és a meghívottak – a tribün helyét Putyin első elnöki ciklusa óta áttették a Vörös tér szemközti oldalára, a GUM áruház elé, a mauzóleumot pedig egy hatalmas paravánnal takarják ki a képből.

Jól látszik viszont továbbra is a Szpasszkaja tornyon a vörös csillag. A 67,3 méter magas (csillaggal együtt hetvenegy méteres) épület tetején 1935-ig egy kétfejű sas állt. A Szovjetunió felbomlását követően számos alkalommal felvetődött, hogy helyezzék vissza a toronyra a kétfejű sast – ezt különösen az Orosz Pravoszláv Egyház, de más hazafias szervezetek is sürgetik, az ügyben azonban a hivatalos szervek kerülik az állásfoglalást. Lecserélték viszont a vörös csillagot a Vörös tér bejáratánál lévő Történelmi Múzeumról, a Kreml más bástyáiról, s aranyozott kétfejű sasok kerültek a helyükre.

A Moszkva folyó rakpartján akad egy pont, ahonnan egyetlen „összképben" látható a mai Oroszország arculatát meghatározó minden érvényes jelkép: a Szpasszkaja torony vörös csillaga, a múzeumon lévő kétfejű sas, a Krisztus Megváltó-székesegyház óriási keresztje és – egy óriási Mercedes-logó, amely az új szovjet kommunista nomenklatúra tagjai számára épített, egykori hírhedt „rakparti ház" tetején magaslik.

Érdemes külön pillantást vetni erre az épületre, amely önmagában a totalitárius örökség jelképe. Építésének közvetlen előzménye az volt, hogy miután a szovjet kormány 1918. március 11-én székhelyét Petrográdból áttette Moszkvába, s Moszkva lett az új főváros, a központi államapparátusban dolgozók számának növekedésével a moszkvai hivatalnokok száma is megkétszereződött. A magas beosztású vezetőket az ún. Szovjetek Házaiban osztották el (ezeket, más megoldás híján, olyan híres nagy szállodákban rendezték be, mint a Nacional, Metropol, Petergof, vagy épp Seremetyev gróf és Kurakin herceg palotái, de vagy húsz épületrészt a Kremlen belül is lakás céljára adtak át). Egy 1926-os összesítés szerint a Szovjetek Házaiban 5191 állami vezető lakott, a Kremlben 1257, de már 1417-en voltak várólistán. Ezért 1927. január 20-án határoztak a Népbiztosok Tanácsa lakótömbjének megépítéséről – az épület helyét számos módosítás után a Moszkva folyó jobb partján jelölték ki, ám mivel a mocsaras, rendkívül laza altalaj megerősítésre szorult, először háromezer vasbeton cölöpre egy méter vastagságú betonkoszorút fektettek.

1928–1931 között a hatalmas tömb maga volt az állam az államban. A lakótömbökben huszonnégy lépcsőházat és ötszázöt összkomfortos lakást (a Moszkva folyóra néző tömbben ötszobás luxuslakásokat) helyeztek el; a kiszolgáló tömbökben pedig mindent, amire csak egy szovjet vezetőnek vagy nejének szüksége lehetett – élelmiszer- és iparcikküzletek, mosoda, fodrászat, étkezde, orvosi rendelő, óvoda, posta, távirda, takarékpénztár szolgálta az ott lakók kényelmét; kikapcsolódásként pedig sportterembe, az Élmunkás moziba, klubba, valamint esztrádszínházba lehetett menni. 1932-től kezdtek beköltözni a kormány és a pártnomenklatúra legfelső szintjéhez tartozók, ám alig néhány év múlva egymás után hurcolták el a megbízhatatlanná vált vagy annak nyilvánított vezetőket (erre a célra külön liftet is építettek). A ház földszinti utcafrontján egymást érik az áldozatok emléktáblái: az 1989-től itt működő múzeum rekonstruálta lista szerint 1934–1939 között nyolcszázöt embert vittek el innen, ezek több mint felét kivégezték. Itt lakott élete alkonyán Sztahanov, az esztelen szocialista munkaversenyek hőse és névadója is. Egy legenda szerint az ital ekkorra már kikezdte híresen nagy erejét, ám amikor egyszer valaki ezt meg találta kérdőjelezni, bizonyítékul csupasz kézzel törte át két lakás közfalát. Ma a gazdag újoroszok közül is a legtehetősebbek élnek itt, mit sem törődve a hely történelmi „filingjével".

A mindennapi életben a szovjet és orosz, ateista

és egyházi jelképek békésen megférnek egymás mellett. A vörös csillagot és a sarló és kalapácsot nem nyilvánították tiltott jelképnek, a maradék kommunista tüntetők ugyanúgy hozzátartoznak a városképhez a Vörös téren vagy az Október téren lévő nagy Lenin-szobor mellett, mint a kereskedelmi reklámok rengetege. E kettősség megőrzésének szándékát jelezte a Nagyszínház korábbi óriásfüggönye is: 1993-ban a függönyt kétfelé vágták, felső részén megmaradt a sarló-kalapácsos aranyhímzés, az alsó részét viszont kicserélték kétfejű sasos vörös brokátra. A feleslegessé váló sarló-kalapácsos részeket négyszögletes darabokra vágták, és szétosztották a színházművészet jeles képviselői között. A darabkák egyike a kiváló rendező, Jurij Ljubimov szobájába került, akit mint a Szovjetunióból kitagadott, s a szovjet állampolgárságától jó időre megfosztott művészt, igazán nem vádolhat senki a kommunista jelképek iránti túlzott tisztelettel. A szovjet múlt azonban, mint mondta, az ő életének is meghatározó darabja. S ma ez a domináns viszony e rettenetes örökséghez.

Militarizmus és nacionalizmus

„És láttál igazi KGB-ügynököt is?" – kérdezte egyszer tőlem valaki, amikor hosszabb oroszországi utamról hazatértem. Igen, láttam – bár nem rögtön derült ki, hogy valaha a „szervekhez" tartozott. Egy óriási köteg kottával, gépiratokkal, jegyzettömbökkel, fotókkal, CD-vel felszerelkezve jött el az előzőleg hosszan egyeztetett találkozóra: egy finnugor származású zeneszerző magyarországi megismertetéséhez és népszerűsítéséhez kért tanácsokat és segítséget. Részletesen elmesélte a valóban kiváló, idős zeneszerző életrajzát, munkásságát, ecsetelte érdemeit az oroszországi finnugor kis népek kulturális öntudatának fenntartásában, egész dallamsorokat dúdolt, sőt fütyült el (széles gesztusokkal vezényelve magának), ahogyan a fanatikus zenerajongók szokták. „Akkor Ön, Mihail Jefremorovics, tehát zenetörténész? Zenetudós?" – kérdeztem. „Nem, dehogy – pattant fel a fotelből, sarkát összecsapva a zömök öregúr –, én, kérem, nyugdíjas KGB-ezredes vagyok!"

Az amatőr muzikológus hirtelen „vallomása" mindannyiszor eszembe jut, amikor a „KGB mítosza és valósága-témakörben" terjedő tévhiteket hallom. Nem igaz, hogy a KGB hatalma folytonos lenne a Szovjetunió széthullása ellenére, nem igaz, hogy a KGB utódszervei uralnák az egész politikai életet, nem igaz, hogy a KGB most is mindenütt ott van, csak átalakult. Igaz viszont, hogy a valaha a KGB-hez tartozók

ma is úgy vélik, ők valóban „különös anyagból vannak gyúrva", s az egykori testületi összetartozás tudata számukra nem puszta nosztalgia tárgya, hanem ténylegesen is működő, már-már „korporatív szellem". A kérdés persze továbbra is az, hogyan, milyen alakban bújik elő ez a szellem a palackból.

Feliksz Dzerzsinszkij, a Vaskezű Félix szobrának lebontásával kezdődött Oroszországban az új időszámítás. A szovjet politikai és titkosrendőrség megalapítójának 11 tonnás hatalmas szobrát, amelyet a félelmetes Lubjanka épülete előtt emeltek 1958-ban, az 1991. augusztusi, Gorbacsov megbuktatására irányuló sikertelen katonai puccs után ugyan a tüntető tömegek megpróbálták ledönteni, de végül is a moszkvai városi tanács a békés áthelyezés mellett döntött: a szobor ma is látható az új Tretyakov képtár melletti Szoborparkban. Igaz, ez a szoborpark – a budapestitől eltérően – nem csupán a kommunista korszak diktatúrájának ideológiai-politikai okokból emelt szobrait őrzi, jól megférnek mellettük a kortárs vagy közelmúlt orosz képzőművészeti alkotásai is. Van itt például egy különös Lenin-szobor, amely nem az ikonikussá vált, szokásos kopasz(odó) figurát ábrázolja, hanem a „hajas" Lenint, „visszafiatalítva", azaz örökkévalójából kibillentve.

A szovjet rezsim alatt örökkévalónak vélt KGB közel félmillió operatív tagja 1991. augusztus 22-e után egy rövid időre valóban elbizonytalanodva, gazdátlanul érezte magát. Főnökük, Vlagyimir Krjucskov, a szovjet Állambiztonsági Bizottság utolsó előtti elnöke a sikertelen puccskísérlet után tizenhét hónapot „hazaárulás" vádjával előzetes letartóztatásban töltött, végül az Állami Duma 1994-ben amnesztiában részesítette. Életrajzai rendre megemlítik, hogy a német mellett magyarul is beszélt, 1955–1959 között ugyanis

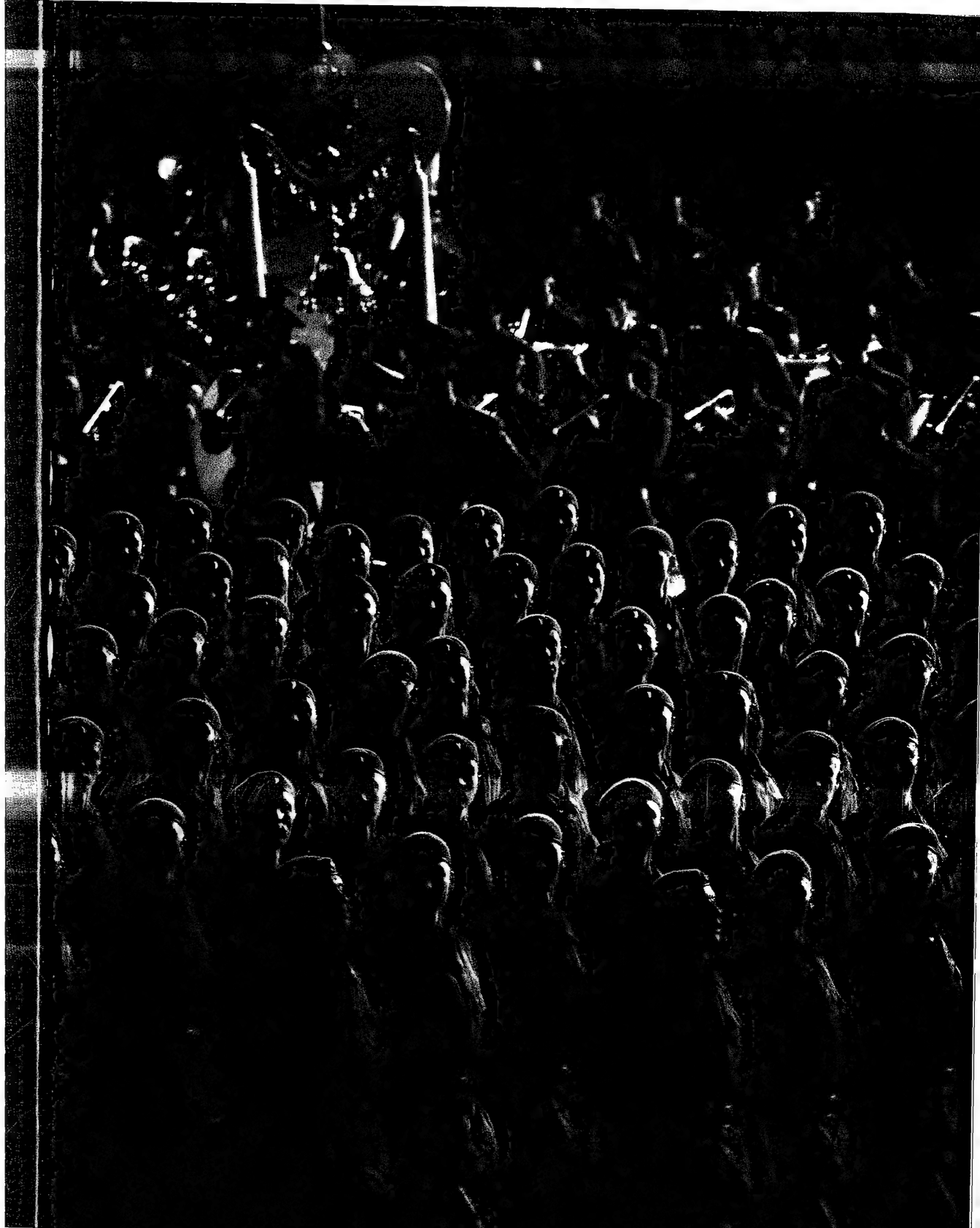

a Szovjetunió magyarországi nagykövetségének harmadtitkáraként részt vett az '56-os forradalom leverésében is. Ez az epizód a jelek szerint nem akadályozta meg Vlagyimir Putyint abban, hogy tanácsadóként alkalmazza, egy pénzügyi-telekommunikációs cég pedig beválassza őt igazgatótanácsába. Tagja lett annak az új „erőnek" is, amelyet az 1990-es évek elején az orosz politikai nyelv a „szila" (erőt és hatalmat jelentő) szóból képezve „szilovije sztrukturi" („erőhatalmi szervek") névvel illetett, a hozzájuk tartozókat pedig „sziloviki"-nak nevezett el. Jobb magyar szó híján – a „karhatalmista" szó analógiájára – nevezzük magyarul így: „erőhatalmista". Az erőhatalmi szervezetekhez azokat az intézményeket és személyeket soroljuk, akik a rendelkezésükre álló gazdasági, politikai stb. információk révén és testületi hovatartozásuknál fogva nélkülözhetetlenné tették magukat az új orosz politikai hatalom számára.

Jelcin elnöknek 1991–1992-ben még lett volna módja a KGB teljes feloszlatására, „örökkévalónak" hitt mivolta megszüntetésére. A testülettel szembeni személyes, zsigeri ellenszenvét, sőt elvi elutasításának őszinteségét aligha vonja kétségbe bárki is, a végső lépést azonban mégsem tette meg. Az azonban jól nyomon követhető, hogy a testület lassan átalakult. Az 1995. április 12-én létrejött utódszervezetet, a Szövetségi Biztonsági Szolgálatot (orosz rövidítése: FSZB) Vlagyimir Putyin jó egy évig igazgatta, de a lényegi átalakításokat már Oroszország elnökeként indította el 2003–2004-ben. Egy 2008-as elnöki rendelet folytán közvetlenül az orosz elnök irányítása alá került a már minden titkosszolgálati szervet magába foglaló FSZB (az újonnan felállított Kábítószer-ellenes Szolgálattal együtt), valamint az önálló testületként működő Külső Hírszerző Szolgálat.

Az ún. erőhatalmi szervek (beleértve a belügyi és a honvédelmi tárcát, valamint a titkosszolgálatokat) mai erejét jelzi, hogy a 2011–2014-es költségvetési irányelvek szerint az állami büdzsé hatvan százalékát felemésztik.

A Putyin közvetlen környezetét alkotó sziloviki – azaz erőhatalmista – körök azonban nem feltétlenül azonosak a fenti listába tartozó intézmények vezetőivel. Sőt sokkal inkább Putyin informális, személyi kapcsolatainak köszönhetően alakult ki a második elnöki ciklusa kezdetére az a helyzet, hogy az erőhatalmisták befolyása és kemény ideológiája képes volt alapjaiban meghatározni az ország politikai irányvonalát (a Hodorkovszkij ellen irányuló JUKOSZ-ügy volt az első nagy háború, amelyet az erőhatalmisták megnyertek).

Ezt a kört elsősorban az antiliberális, nyugatellenes, etatista, tradicionalista szemlélet, a nacionalizmus és idegengyűlölet tartja össze, míg a legfontosabb nyersanyag- és energiaforrások, stratégiai ágazatok feletti totális ellenőrzés megszerzésére irányuló törekvés sokkal inkább csak absztrakt egységet képez közöttük: a gazdasági érdekviszonyok változása ugyanis olyannyira gyakran átrendezi belső viszonyaikat, hogy látszólag kikezdhetetlen erejük ellenére könnyen kiszolgáltatottá válhatnak a politikai manipulációnak. Márpedig ennek Putyin az igazi nagymestere. Igaz, vannak olyan nézetek, amelyek szerint pont ők irányítják, sőt ejtik túszul Putyint, hogy a Nyugat által elvárt „polgári nemzeti" válasz helyett „orosz" választ adjon az etnikai és egyéb kihívásokra.

Ennek az erőnek a hatalma hatja át az orosz közgondolkodás erre fogékony részét, ez teszi lehetővé, hogy a nagyvilág előtt Oroszország az erős nagyhatalom imázsával jelenjen meg. Ez az erő vonzza a paramilitáris szervezetek sokaságába a fiatalokat s kevésbé fiatalokat, ezért mennek el anynyian testőrnek, biztonsági őrnek – akár KGB-s múlttal, akár anélkül.

Orosz tél

Az igazi „orosz tél" mitikus csodafegyverből mára valódi, jól működő üzleti márkanév lett Oroszországban. Méregdrága moszkvai szőrmeszalon és közepes árkategóriájú korcsolyapálya-hálózat, sőt a Dél-Urálban gyártott fűtő- és hűtőberendezés egyformán viseli ezt a nevet, ám az igazi, államilag kiemelt „orosz tél-projekt" a 2014-es, Szocsiban rendezendő téli olimpiai játékok. Az „orosz tél" jegyében folyik minden előkészület: az Oroszországi Bank például nemrégiben újabb speciális ezüstérmét bocsátott ki (mindössze 1200 példányban), melynek egyik oldalán tradicionális orosz téli sportokat űző figurák láthatók. Türelmes lékhorgászok várnak kapásra a befagyott folyón; egy csoport a „katlan" elnevezésű népi játékot játssza (a jégpálya közepére rajzolt körbe kell beütni egy jéglabdát hokiütőszerű bottal); a kiválasztottak pedig különleges, kézzel forgatott ún. „szán körhintán" élvezik a szédülést.

Az „orosz tél" európai mítosza a XVIII. században keletkezett, amikor XII. Károly svéd király és hadvezér 1708-ban döntő hadjáratra indult Nagy Péter orosz hadserege ellen, s a poltavai csatában megsemmisítő vereséget szenvedett. A történeti rekonstrukciók szerint ez volt az utóbbi ötszáz év leghidegebb tele Európában, olyan erős fagyokkal, hogy a madarak röptükben megfagytak a levegőben. A mítosz a napóleoni hadjárat során teljesedett komplex magyarázattá: a francia katonai

vezetők memoárjaiban az orosz tél és „Fagy tábornok” jelenik meg a vereség fő okaként. Valójában az október végi hirtelen fagyok már a Moszkvából történő visszavonulás után, Szmolenszkben érték a francia csapatokat, igaz, itt valóban sok ezren szenvedtek fagyhalált. Az orosz hadtörténet-írás nem fogadta el ezt az értelmezést: Gyenyisz Davidov tábornok cáfolta először e legendákat, bebizonyítva, hogy az orosz hadsereg – erejének és harcmodorának köszönhetően – már a fagyok beállta előtt döntő csapást mért a franciákra. Nem véletlenül lett épp a „bősz Gyenyiszként” emlegetett hadfi másfél évszázaddal később, a szovjet korszakban a Napóleon elleni hadjárat igazi hőse: kétszer is filmet forgattak róla – 1962-ben a *Huszárballada* c. szovjet filmben a partizáncsapat parancsnokaként kel életre; 1980-ban pedig a *Repülő huszárhadosztály* című nagy történelmi kalandfilmben ezzel a kérdéssel fordul a süvöltő orosz szélben az önkéntes parasztcsapatok parancsnokához, Katyerinához: „Az még csak világos, hogy *mi*, mit akarunk. De *ti* – ti miért harcoltok?” – Mire Kátya: „Hát, uraság, csak úgy… Oroszországért”.

Ez a híressé vált párbeszéd közvetlenül azt a sztálini retorikát folytatja, amely a nagy honvédő háborúban a hihetetlen áldozatvállalásra kész orosz emberekben a lelket tartotta, s amelynek emlékeit nem lehet *nem* elszoruló szívvel olvasni. Szvetlana Alekszijevics belorusz író döbbenetes könyvéből *(A háborúnak nincs asszonyi arca)* kiderül, hogy micsoda vágyat ültetett el a propaganda a copfos bakfislányokban is, akik dacolva a legnagyobb hideggel, készek voltak meghalni Oroszországért. „Arra tanítottak az iskolában, hogy szeressük a halált” – írja a kötet. „Hogy *vágyjunk* a halálra”. Ebben a mítoszban az orosz tél nem egyszerűen legyőzendő, „háborús faktorként” jelenik meg, hanem épp ellenkezőleg: olyan terepként, közegként, amelyben az orosz lélek belső lényege – asszonyisága? – kiteljesedhet. Az egyszerű nyelven megformált, de nagyon mély érzelmeket megmozgató, komplex üzenet hatása nélkül nem lenne érthető, miért is ment önként az a közel egymillió orosz fiatal lány és asszony a frontra, ahol nemcsak asszonyi, de emberi arcukat is nehéz volt megőrizni.

Az orosz tél valósága az óriási távolságok és úttalan utak perspektívájából végképp elveszíti minden romantikus vonását, minden legendás szépségét. Nincs napfényben ragyogó, szántalp alatt ropogó hó, nincs zúzmarával csipkézett, végeláthatatlan orosz erdő, nincs csilingelő trojka, nincsenek a távolból felvillanó aranykupolák. Csak káosz van, csak katasztrófa: „Baj van, uraság, itt a hóvihar” – hangzik Puskin *A kapitány lánya* című kisregényében a híres sor, amely az egész modern orosz kultúrában az utat vesztett, célt tévesztett, igazi lényegét kereső orosz ember toposza lett. (Nem véletlenül illeszti Mihail Bulgakov is *A fehér gárda* című regénye élére mottóként ezt a sort a forradalom és polgárháború utáni apokaliptikus állapotok jellemzésére.)

Az utóbbi egy-két évben visszatért az „igazi orosz tél”: ősz végén rendre mínusz 20–25 fokot jósolnak január–februárra az orosz meteorológusok Moszkva és Oroszország központi térségeiben, s nosztalgiával emlegetik az 1960–70-es éveket, amikor ez a lélekdermesztő hideg volt a „norma”, nem pedig a sáros-latyakos-ködös beláthatatlan

A „stalker” útjai

„Két baj van Oroszországban: a bolondok és az utak” (»дураки и дороги«). A magyarra lefordíthatatlan, frappáns szállóige szerzősége máig vitatott, érvényét azonban senki sem vonja kétségbe. Sőt a szállóigéhez sokszor hozzáteszik: a harmadik baj, ha egy bolond mutatja meg az utat. Ukrajnában pedig az a változat járja, hogy „három bajunk van: a bolondok, az utak, meg Oroszország”.

A mai Oroszország sokak által katasztrofálisnak nevezett út- és vasúthálózata a szovjet rendszer idején alakult ki, legtöbb esetben a legkevésbé racionális döntések alapján, megépítésük pedig a legembertelenebb módon, a kényszermunkatáborokba zárt foglyok kézi erejével történt. Az egyik leggrandiózusabb sztálini vasútépítési terv az ún. „halálút” lett volna: a Szalehard–Igarka út az északi sarkkör mentén. 1947-ben hozott titkos határozatot a szovjet minisztertanács az Ob folyó tengeri kikötője és a hozzá vezető vasút megépítéséről: ez tette volna lehetővé az ásványi anyagokban gazdag északi övezet birtokbavételét, valamint Szibéria észak felőli katonai-stratégiai védelmét. A napvilágra került levéltári adatok szerint az építkezésen egyidejűleg 80–100 ezer fogoly dolgozott, akiket az e célra létrehozott két lágerbe telepítettek a tervezett vasútvonal két végén. Mínusz 50 fokban, a rövid időszakokra sártengerré vált mocsárvidéken dolgoztak, egymással szembe haladva a két végállomás felől. 1953-ra kb. 800 km épült meg a tervezett 1482 km-ből, középső szakasz nélkül. Sztálin halála után az építkezést leállították, megkezdték az elkészült részek felszámolását, a beépített anyagok jó részét azonban nem tudták elszállítani az utak hiánya miatt. A vidék ma olyan, mintha Tarkovszkij *Stalker*ének filmkockáit látnánk: elhagyott barakkok, felborult mozdonyok, rozsdás síndarabok. Az örök fagy kísértetzónája.

szürkeség, mint az ezredfordulón. Az orosz nagyvárosok új gazdái a 2000-es évek elején legkevésbé sem poétikus téli képekkel találták szembe magukat: a jeges-nyálkás utakon egymásba csúszó autók sokasága, az út szélére kitolt, egyre mocskosabb és egyre magasabb elszállítandó hótömeg, a vegyszerekkel olvasztott jégtömbök talajba szivárgó, folyókba, patakokba ömlő áradata. Jurij Luzskov Moszkva főpolgármestere radikális kísérlethez folyamodott: egy ízben a Moszkva fölötti hófelhőket hóágyúkkal lövette szét. Az orosz főváros ugyan egy időre megmenekült az alázúduló hótömegtől, de mert a hó nem tűnt el, csak távolabb esett le, a Moszkva környéki agglomerációban élőket napokra maga alá temette. A Puskin-versbe illő tájképet az ott élők a legkevésbé sem találták költőinek, így aztán ez a luzskovi kísérlet is folytatás nélkül maradt.

S maradt az igazi orosz tél is, amelynek kényelmetlenségeit legfeljebb az újév közeledtével városszerte felállított óriásfenyők és kirakatdíszek egyre növekvő és egyre színesebb fényei feledtetik egy időre. És maradtak a viccek, amelyek mindannyiszor átsegítik az orosz embert a legnehezebb helyzeteken (kivéve a szovjet korszakot, amikor a legártatlanabb anekdotáért is Szibéria járt). Szibéria szívében, Jakutföldön például (ahol mínusz 72,5 fok hideg is lehet) mostanában ez a vicc járja: „Megkérdezik egy jakut férfitól: – Miért épp a hűtőszekrény a legkeresettebb cikk nálatok télen? Mire a válasz: – Elvégre nekünk is csak melegednünk kell valahogy."

Vízpolitika

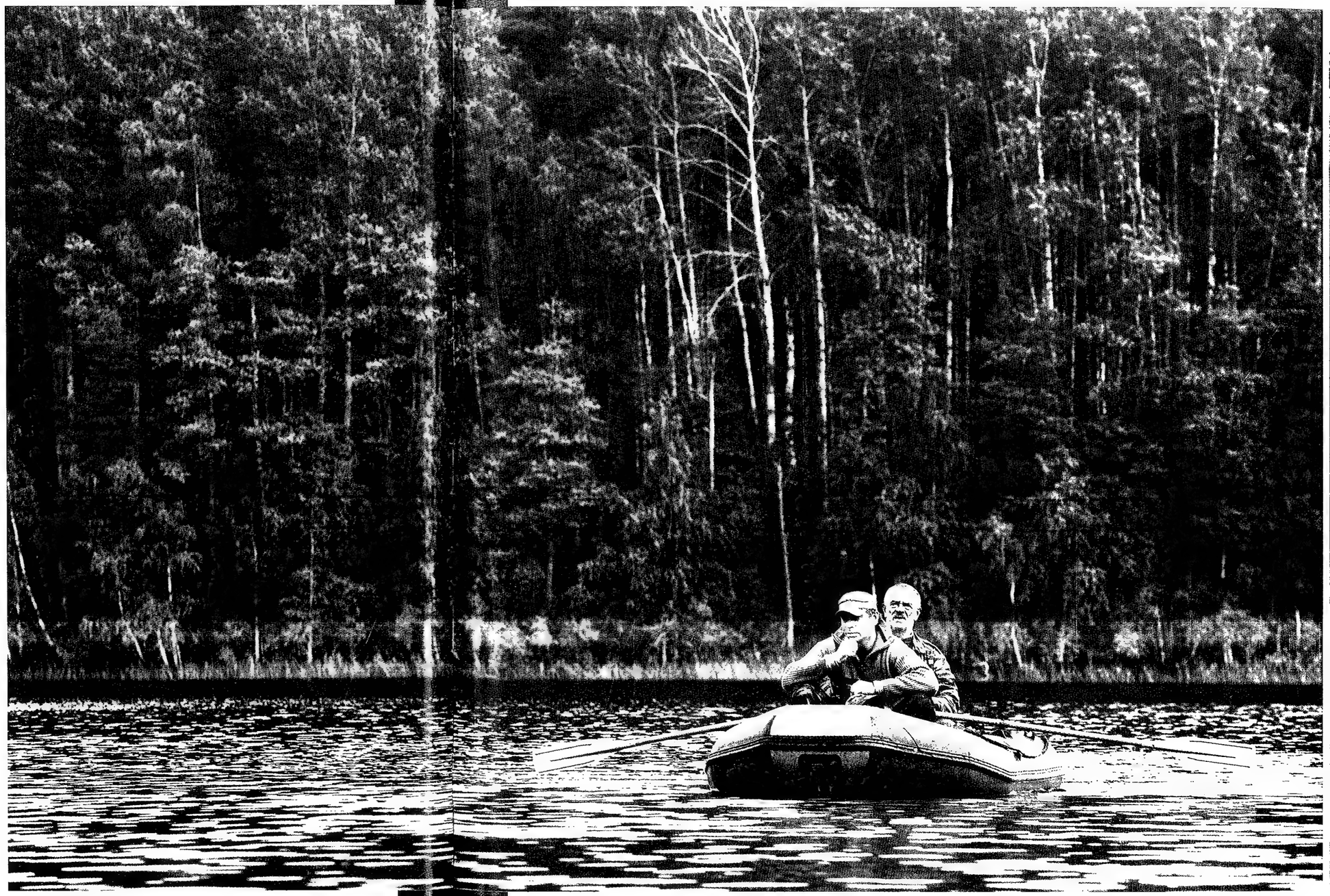

Máig nem csitulnak a viták az orosz sajtóban arról, szükség van-e a 4287 km hosszú Bajkál–Amur-vasútvonalra (BAM), amelyet mind a mai napig a „XX. század építkezésének" neveznek. Eredeti célja, nevezetesen, hogy megteremtsék az Oroszországot észak–dél irányban átszelő folyók közötti horizontális kapcsolatot, nem szovjet utópia: első ízben 1888-ban fogalmazódott meg a gondolat, ám akkor a szakértői vélemények alapján az orosz kormányzat arra jutott, hogy sem technikailag, sem anyagilag nem valósítható meg. Szükségességét senki nem vitatta: Oroszország ásványlelőhelyeinek csaknem harmada – gyakorlatilag az egész Mengyelejev-táblázat kínálata – e régiók feltáratlan bányáiban van. A BAM és szárnyvonalai révén 1,5 millió négyzetkilométernyi területet akartak egységes hálózattá alakítani, integrálva egyúttal a térség vízi útjait is, hiszen a BAM átszeli az Angara és a Léna folyót – hogy csak a legnagyobbakat említsük –, északról megkerüli a Bajkál-tavat, majd a Csendes-óceán partjainál ér véget.

A vasútvonal rendszerváltás utáni története azonban nem egyéb, mint az állami támogatásért folyó harc és a magánberuházókba vetett remény hullámvonala: egyelőre csak a 2030-ig tartó stratégiai fejlesztési tervbe került be az álomépítkezés folytatásának halvány körvonala.

Nem ez a helyzet a szibériai folyók visszafordításának grandiózus terveivel: 2002 óta folyamatosan újra napirendre kerül, hogy a közép-ázsiai volt

szovjet köztársaságok vízellátási problémáit csak Oroszország, és csak ezen az úton oldhatja meg. Legutóbb Jurij Luzskov, még Moszkva főpolgármestereként javasolta Kazahsztánnak, hogy az Ob folyó vizét Hanti-Manszijszk városa mellől, az Irtis folyó torkolatától, néhány átemelő állomás segítségével vezessék el Kazahsztán északi régióin keresztül az Amu-darja folyóig, hogy biztosítsák a közép-ázsiai termőterületek öntözését. A nagy szovjet terv felélesztése óriási vitát váltott ki mind szakmai, mind politikai körökben.

Tényleges kidolgozása az 1970-es években indult el, száznál is több kutatóintézet és állami hivatal több mint ötvenféle elgondolást vázolt fel: az egyik legutolsó az volt, amelyet nemrégiben újra leporoltak. A 2550 km hosszú, 200 méter széles és 16 méter mély Szibéria–Aral-csatorna (új nevén: Szibéria–Közép-Ázsia-csatorna) évente 27,2 km³ vizet szállított volna. Gyakorlatilag minden készen állt az építkezés megindulásához, ám paradox módon az épp a glasznoszty korszakában feneklett meg, mert az ún. népi írók tábora, élén Szergej Zaliginnel, óriási ellenkampányt indított. Zaligin, aki eredeti foglalkozását tekintve vízmérnök, hihetetlen politikai népszerűségre tett szert a jelszóval: „Akik vissza akarják fordítani a folyókat, a nép ellenségei!" Mihail Gorbacsovnak is nagyon jól jött ez a populista lózung: „Elárasztanák fél Szibériát!" – hangzott el beszédeiben. Az utolsó szovjet pártfőtitkár kényelmes legitimációt nyert az utolsó nagy szovjet terv leállításához, holott a valódi ok az volt, hogy ekkor a szovjet államkassza már a politikai szándék megléte esetében sem tette volna lehetővé a beruházás véghezvitelét. Így viszont Gorbacsov és a glasznoszty nagy diadalaként lehetett elkönyvelni: a „nép hangja" elhallgattatta a „kártékony" szakértőket. A szakértők azonban valójában nem „visszafordítani" akarták a folyókat, hanem a vízhozam egy hányadát gátakkal leválasztani és elvezetni. Ez a lépés az Ob és Irtis rendkívül mocsaras területének rendezését is lehetővé tette volna, és hozzáférhetővé a mocsarak alatt húzódó kiterjedt olajlelőhelyeket. A falvak elárasztása, a régi népi kultúra eltüntetése a terv szószólói szerint puszta retorika volt. A „gátellenzők" álláspontját támasztotta alá azonban az Alekszandr Jansin akadémikus vezette műszaki-tudományos bizottság is, minek közvetkeztében az SZKP KB 1986 augusztusában leállította a terv megvalósítását.

A közép-ázsiai országok különbözőképpen reagáltak Oroszország „retro" kezdeményezésére: Üzbegisztánban ettől várnák a súlyosbodó élelmiszerhelyzet és munkanélküliség megoldását, Kazahsztán azonban inkább nemzetközi szakértőket vonna be egy új hatástanulmány elkészítésébe. A probléma ugyanis többszörös: a közép-ázsiai térség vízhiánya összekapcsolódik az Aral-tó kiszáradásának immár csaknem visszafordíthatatlan folyamatával. A közel 40-50 ezer km² kiszáradt tófenékről 75 millió köbméternyi só és mérgező anyagot tartalmazó por szállt föl, és kering azóta is a környező területeken, átterjedve a dél-uráli orosz térségre (Szaratov, Volgograd, Orenburg, Orszk). Eközben medencéjében 55 millió hektár termőföld vár öntözésre, mégpedig a szibériainál jóval kedvezőbb bioklimatikus körülmények között. Közép-Ázsiának csak két folyója van: a Szir-darja és az Amu-darja, ezekre pedig képtelenség egy új típusú gazdálkodást felépíteni.

Öt állam helyezkedik el a szóban forgó területen, Oroszországnak elemi érdeke hát, hogy a terület ne váljon tűzfészekké, s a problémák ne sodródjanak tovább Oroszország felé. Már most

„... a Jeges-tengerbe ömlő szibériai J. folyó partján"

2009. augusztus 17-én súlyos katasztrófa történt a Jenyiszej folyóra épített Szajano-Susenszkaja Vízerőműben: az egyik hidroaggregátor működés közben meghibásodott, s a víz ereje kilökte a helyéről. A balesetben 75 ember vesztette életét, a Jenyiszejbe ömlő turbinaolaj jelentős környezeti kárt okozott. A vizsgálat elöregedés okozta műszaki hibát állapított meg. A helyreállított erőművet 2010. áprilisában helyezték újból üzembe, de egyelőre a feljavított régi berendezésekkel – az újragyártás csak a következő két-három évben fejeződik be.

Ez az erőmű a korabeli szovjet gazdaság állatorvosi lova: az elhúzódó építkezés pontosan mutatja a modernizációt kizáró tervgazdálkodás korlátait és egyre csökkenő teljesítőképességét: a tervekhez készült gazdasági számítások már a terv elfogadásának pillanatában elavultak, az építkezéshez használt technológia pedig együtt rozsdásodott a beépítésre váró anyagokkal. A Jenyiszej partján mintha megállt volna az idő, s mintha időtlenségben létezne az az óriási szibériai tér, amelyet a Jenyiszej – a második legnagyobb, 5075 kilométeres orosz folyó – oly módon szel ketté, mintha maga is a szovjet gazdaság felemás produktuma lenne: az egyik part több mint ötször olyan magas, mint a másik, az egyiken a beláthatatlan Nyugat-szibériai-síkság terül el, a másikon pedig a hegyi tajga magaslik. S közé, e különös szakadékba ékelődve épült fel Szibéria fővárosa, Krasznojarszk, azaz, ahogy a város szülötte, Jevgenyij Popov emlegeti: „... K. városa, a Jeges-tengerbe ömlő szibériai J. folyó partján."

gazdasági migránsok sokasága lepte el a közeli régiókat: a dél-uráli területeken jelenleg az összes segédmunkát tádzsikok, üzbégek, kirgizek végzik. A szociális problémák kezelése mellett a csatorna megépítése közvetlen gazdasági előnyökkel is járna Oroszország számára. A globális felmelegedés hatása itt sokszorosan érvényesül: a nemzetközi tudóstársadalom prognózisai szerint a párolgás miatt a közép-ázsiai folyók vízkészlete 20-30 százalékkal csökken. A szibériai folyók vízkészlete ugyanakkor rohamosan nő, ami a Jeges-tenger (Északi-sarki-óceán) jégpáncéljának vékonyodását idézi elő, ez viszont Európát fenyegeti. Ha a vízhozam kb. öt százalékát elvezetnék, Oroszország mentesülne a tavaszi-nyári áradásoktól a bővizű Ob és Irtis veszélyeztetett partszakaszain. Szintén a beruházás mellett szól, hogy a korábban megépült három szovjet projekt ma is jól működik: az Irtis–Karaganda-csatorna nélkül Kazahsztán nehéz helyzetben lenne; betölti funkcióját az 1100 kilométeres Karakum-csatorna; az Észak-Krími-csatorna pedig Krím sztyeppvidékét látja el vízzel. Igaz, ezek a létesítmények egy-egy állam határain belül helyezkednek el.

A legtöbb gondot e pillanatban épp a geopolitikai következmények okozzák. Az eredeti tervek kidolgozásakor a Szovjetunió még egységes állam volt, közös vízkészlettel, most azonban a függetlenné vált államoknak kemény pénzeket kellene ugyanezért fizetniük. A víz ráadásul perspektivikusabb árucikk, mint az olaj: készletei újratermelődnek. E gazdasági függés ugyanakkor csakhamar politikai függést is eredményezne, s a térség fölötti politikai ellenőrzés és gazdasági befolyás visszaszerzése csak Oroszországnak érdeke. A Szovjetunió felbomlása óta ugyanis a régió országai Oroszország kemény konkurenseivé váltak mind a világ olaj- és gázkereskedelmében, mind pedig az eurázsiai átmenő áruforgalom terén. A „retro-projekt" fő kérdése persze továbbra is az: ki állja a csatornaépítés számláját?

Orosz konyha, vendéglátás

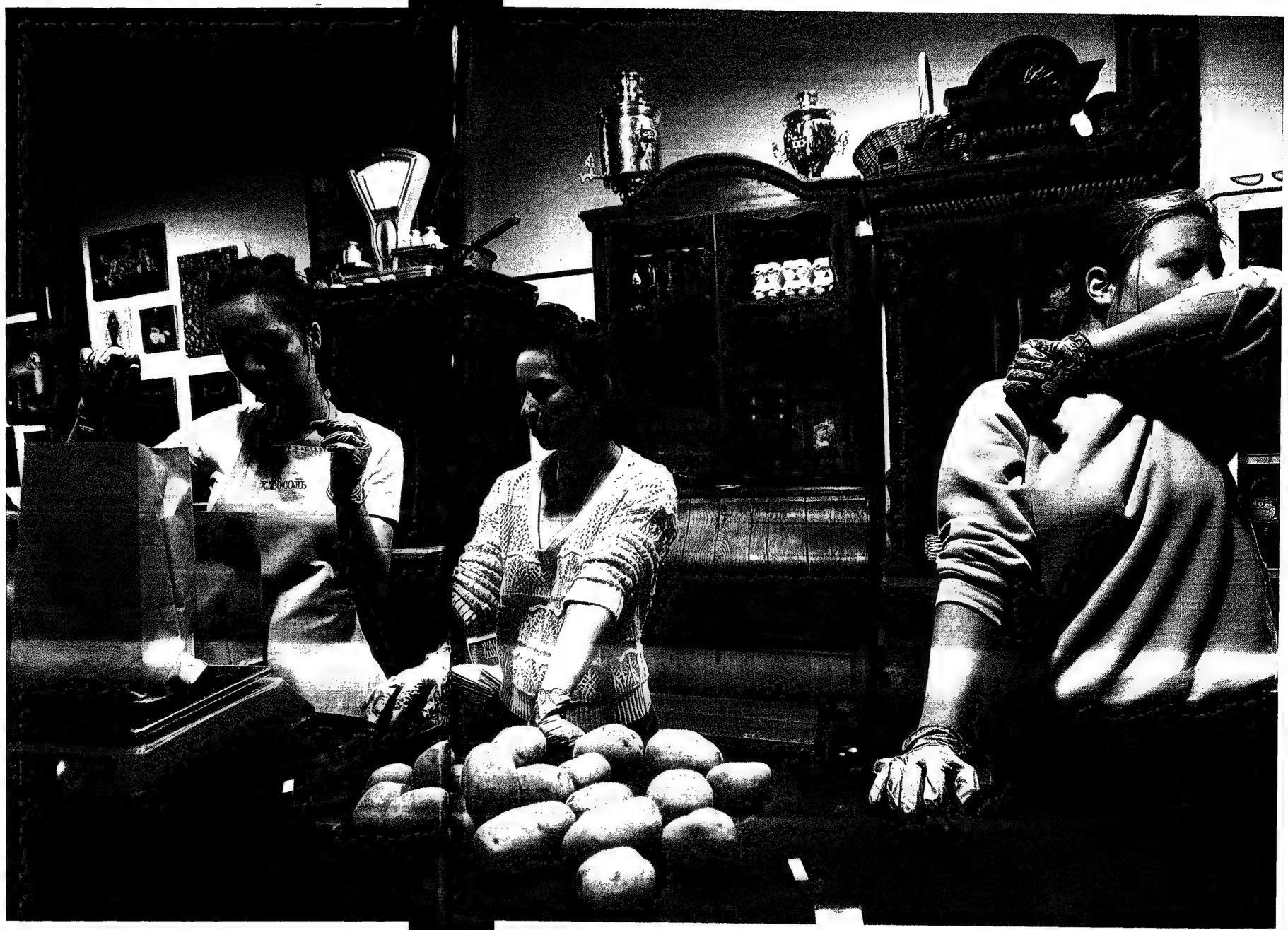

McDonald's és Coca-Cola – mind a mai napig sokan úgy tartják, hogy a Szovjetunió szétesésében legalább akkora szerepe volt e két „világtermék" moszkvai megjelenésének, mint az orosz hadiipari komplexum elavulásának és az egykori erős hadsereg széthullásának. A folyamatok szociálpszichológiai hátterét tekintve, ebben van is némi igazság: amikor a Puskin téren immár hamburgerre várakozók óriási sora kígyózott, s nem annak hírére verődtek össze az emberek, hogy káposzta érkezett, valóban sok minden egy csapásra megváltozott az orosz mentalitásban.

Megváltozott a tradicionális orosz konyha is, de az új évezred elejére szerencsére egészséges „visszarendeződés" következett be. Pontosabban, talán sehol a világon nem alkalmazkodott oly hirtelen és találékonyan a „gyorsétkeztetés" a hagyományokhoz, mint Oroszországban. A Puskin téri McDonald's csak pár hónapig volt monopolhelyzetben: nem sokáig maradt üres a piac a többi nagy gyorséttermi világhálózat terjeszkedéséhez, ugyanis gomba módra kezdtek szaporodni az orosz konyha és étkezési szokások hagyományaira építő új orosz gyorséttermek.

A sort a „Jolki-palki" nyitotta (jelentése kb. „ejnye-bejnye" – a legendák szerint ez volt az egyébként oroszul nem sokat tudó Kádár János kedvenc szófordulata is): az orosz falusi idillt idéző étterembelsőben (gallyakból font kerítés, kitömött tyúk, műanyag fa) egy igazi szekérderékban

megterített „svédasztal" kínálja az orosz salátaspecialitásokat és levest. Bár, hogy milyen a valódi orosz saláta és leves, azt olyan, a Jolki-palkinál jobb gyorsétterem-hálózatokban sem lehet megtudni, mint a Moszkva- és Pétervár-szerte híres Tyeremok („házikó"), ahol olyannyira adnak az egészséges étkezésre, hogy minden ételnél a kalóriától a szénhidráttartalomig, külön táblázatot kap a betérő (a ház borscsspecialitását pl. alig 107 kalóriával meg lehet úszni).

De térjünk vissza a kezdetekhez: honnan is eredeztethető a híres orosz vendéglátás?

A „kocsma" Nagy Péter Oroszországában vált a modern orosz nyilvánosság részévé: az új főváros építésekor rögtön két „ivócsarnokot" is létesítettek a városi előkelőségek részére, ahova ünnepnapokon még Péter cár is betért miniszterei vel, hogy ebéd előtt egy pohár vodkát felhörpintsen. Pillanatok alatt megjelentek ezen intézmény tömegváltozatai is: 1751-ben már százhuszonegy fővárosi kocsma várta a köznépet. Ezek között persze elhelyezkedésük, színvonaluk és közönségük szerint azonnal nagy különbségek alakultak ki (a Dosztojevszkij-regényekből jól ismert kocsmák már a legmélyebbre süllyedt, elveszett lelkek gyűjtőhelyei). Ugyancsak I. Péter korában nyílt meg az első „étterem" (a Péter-Pál erőd mellett), ahol megfordult maga a cár is: az ételkínálatot bor, francia (!) vodka és sör egészítette ki, időtöltésül pedig billiárd állt a betérők rendelkezésére. Nagy Péter kedvenc borai közé tartozott a Tokaji – bordiplomatái előszeretettel látogatták a tokaji pincéket.

Az európai értelemben vett éttermeket a fővárosban a franciák honosították meg: a francia forradalom után a Néva partjára neves éttermtulajdonosok, szakácsok, cukrászok emigráltak, magukkal hozva a modern vendéglátási szokások

Egy biztos recept

Hogy lehet egy olyan országot irányítani, ahol csak „borscs"-ból, a híres céklalevesből annyiféle van, hogy leírásai vaskos köteteket megtöltenek? – parafrazálhatnánk a francia sajtok bőséges választékát jellemző mondást, de rögtön hozzá kell tenni, hogy e legoroszabbnak tartott orosz étel nem is orosz eredetű – már „nemzeti" ételüknek tartották a régi rómaiak is. Ettől függetlenül, jómagam, ha vendégeimet valami „oroszossal" akarom meglepni, feltétlenül borscsot főzök. Azt hittem, én találtam fel a „borscs magyar módra" receptjét, mikor egyszer valaki felhívta rá a figyelmemet, hogy már ilyen is létezik. Igaz, az én borscsom akkor is különleges: különféle füstölt húsokat rakok bele, mintha bablevest készítenék. De vissza az eredetihez!

A borscs eredetkérdése legalább annyira nemzeti büszkeség tárgya lett, mint mondjuk Kijev nemzeti hovatartozása: az ukránok szerint náluk van a borscs őshazája, az oroszok szerint pedig náluk. Az biztos, hogy az ukrán borscsot messziről meg lehet ismerni onnan, hogy a forró levessel teli cserépcsupor tetejére speciálisan e célra sütött kalácsot, ún. pampuskát tesznek, amely átveszi a céklaleves utánozhatatlan aromáját. A további borscsok aztán aszerint klasszifikálhatók, hogy milyen alaplevest készítenek hozzá: velős csontos húslevest (mondjuk marhahúsból), füstölt sonkából, kacsából, libából, vagy épp a vidékre jellemzőbb halból vagy gombából (utóbbi két esetben minél többféle rotyog a fazékban, annál jobb). Újabb változatokat lehet generálni aszerint, hogy még milyen zöldségfélét tesznek bele – krumplit, káposztát, uborkát –, s hogy az frissen, savanyítottan vagy szárítottan kerül-e bele. S akkor még nem szóltunk a gyümölcsös variációkról – az aszalt szilvás és aszalt barackos zseniális.

A lényeg persze, a hordozórakéta: a cékla. Vigyázat, céklaleves főzésekor az egész konyha vörös lében fog úszni, az összes fal vörös pöttyökkel lesz tarkítva, akármelyik készítési módot választjuk. Lehet a céklát nyersen reszelni nagylyukú reszelővel (igen lassú, veszélyes folyamat), lehet előfőzni tiszta vízben, igaz, akkor sokat veszít a gyönyörű színéből, legjobb sütőben kicsit átsütni, akkor pillanatok alatt lejön a héja, s könnyen reszelhető. Nálam ez kerül a nagy fazék aljára. Ha már kicsit forr, jön egy kevés savanyú vagy nyers káposzta, reszelt sárgarépa, zeller (opcionális), ha mindez teljesen piros a céklalétől, rádobom a vékony szeletekre vágott, külön megfőzött húsokat (lásd: fenn), sok-sok zöldfűszert (van, aki a végén, nyersen szórja rá). A húslével csak akkor öntjük fel, amikor már az alapanyagok saját levükben jól megpárolódtak. A végén jöhet bele a krumpli vagy a galuska, ha kiadósra akarjuk, a gomba. Világnézeti kérdés, kerülhet-e paradicsompüré a borscsba a szín fokozása érdekében: szerintem ez isten ellen való vétek. Színvilágát viszont lehet bármilyen zölddel teljessé tenni: céklalevéltől kezdve spenóton át a csalánig. A savanyúság megadásának miként je ugyancsak vitakérdés: a tradicionalisták káposztalével savanyítják, a modernisták citromlével (vigyázat, ez sápadttá teheti a levesünket), van, aki szerint a jó tejföl a végén, pont elég. Az ecetet én mellőzném, viszont az erjesztett kenyérital, a kvász mint alaplé, jól megbolondíthatja.

A borscs „geopolitikája" a szalonnahasználatnál dől el. Az ukrán borscs elképzelhetetlen fehér, füstöletlen szalonna nélkül, a csernyigovi borscs bab nélkül. A nyári hideg borscs lényege az erjesztett céklalé (céklakvász) és az alma. És ez mind borscs – bármily hihetetlen.

legfrissebb trendjeit. Bizonyos fokig hasonló helyzet alakult ki a XXI. század első évtizedében is: nincs az a gasztronómiai brand, amelyik meg ne kísérelte volna, hogy betörjön az orosz piacra, hogy éttermével együtt életstílust és divatot is teremtsen. S ahogyan a XVIII–XIX. század fordulóján, úgy az ezredfordulón is bőségesen volt ehhez mind fizető-képes kereslet, mind kitöltetlen piaci tér.

A korai XIX. századi étteremlátogatási szokások azonban merőben mások voltak, mint ma: a törzsvendégek és véletlen betérők csak a nappali órákat töltötték ott, egy késői reggeli, bőséges ebéd mellett. Este ezek az intézmények bezártak, mivel a társasági élet fő színhelye továbbra is a családi-baráti arisztokrata szalon maradt, kiegészülve a különböző irodalmi, társadalmi-politikai társaságokkal. Az éttermi kultúra mindvégig dominánsan francia, később német, kisebb részben olasz maradt egészen az I. világháború végéig, még akkor is, ha egy-egy „orosz sziget" mindkét fővárosban megjelent.

Az egyik legelső „igazi" orosz étterem Pétervárott Palkin étterme volt, ahol – a magyarra alig fordítható nevű – ételek sokaságát kínálták, mint a répával töltött császármadárkotlett, a tormás malac, a bárányborda hajdinakásával. A francia ételkészítési stílus folytán azonban ezek is messzire távolodtak az orosz nemesi konyhától, a népi konyháról már nem is beszélve. Moszkvában az 1876-ban nyitott Szláv Bazár egyszerre volt az értelmiségi és művészvilág – Csehov, Saljapin, Sztanyiszlavszkij, Giljarovszkij – törzshelye és az éjszakákat átmulató orosz kupecek világa. A Szláv Bazár túlélte a szovjet korszakot, a Tretyakov Galéria közelében levő műemlék épület ma korántsem vonzó hely, legfeljebb céges bulik nem olcsó helyszíne (egy négyfős társaság 3-400 dollárt is otthagyhat a nem túl izgalmas vacsoráért). Egy jó esténhez akkor már inkább a „Petrovicshoz" címzett helyet érdemes választani, amelyet az egykori társbérleti lakások mintájára alakítottak ki, nem messze a hírhedt KGB-székház, a Lubjanka épületétől. Az étteremnek nemcsak a rekvizitumai – néprádiótól a csorba tányérig – emlékeztetnek a Brezsnyev-érára, hanem az ételek elnevezései is a szovjet korszak paródiái: a Timurról és csapatáról elnevezett húsos töltött tészta (pelmenyi), a szovjet válogatottról a kiváló Szoljanka leves, a másnaposság ellen kínált hideg uborkaleves, az okroska, a „levesek himnusza" pedig állva fogyasztandó.

A híres orosz vendéglátás tere azonban még a szovjet korszak legnehezebb éveiben is az otthon volt: sőt a hatvanas–hetvenes években az állandó és szigorú ellenőrzés alatt álló nyilvánosság miatt a társasági élet is a lakásokba húzódott vissza. A „nagy konyhai beszélgetések" nemcsak az értelmiségi létforma tartozékai voltak, hanem szinte mindenkié. A becsöppenő idegen számára a legszembetűnőbb, hogy az orosz vendégváró asztalra kitesznek egyszerre mindent, amit a vacsorához szánnak: a hússalátától a halkocsonyán át a legkülönfélébb töltött, sós kalácsokig, pirogokig, sőt édességekig, legföljebb a meleg ételért, saslikért megy ki a háziasszony menet közben. Így aztán semmi meglepő nincs abban, ha a „madártej" (ami a mi ételünkkel ellentétben szuflészerű krémmel töltött tortafélesség) után a vendég viszszatér a zöldhagymával bőven meghintett heringhez, ami főtt krumplival körítve, vodka mellé elengedhetetlen. A szovjet korszak nagy vendégségeire nosztalgiával emlékezők nem hagynák ki a magyar zöldborsó- és lecsókonzervet sem, a „Globus" neve (az Ikaruséval együtt) egyet jelentett a Szovjetunióban az elérhetetlen álomnak tűnő „legvidámabb barakkal".

Az orosz írás

„Папа читает газету, а мама готовит на кухне”[3] – Könyvünk olvasója, reméljük, még ki tudja bogarászni ezt a cirill betűs mondatot, bármennyire is rég volt, hogy a kötelező orosz nyelvvel kellett gyötrődnie. Az általános iskolás és gimnáziumi orosz tankönyvek 1960–70-es évekbeli szövegei aligha voltak alkalmasak arra, hogy felkeltsék az ember érdeklődését a cirill betűk eredete, vagy egyáltalán, az orosz kultúra iránt, s nagy szerencséje volt annak, aki egy-egy kiváló tanáregyéniség hatására mégis a nagy orosz klaszszikusok vonzáskörébe került. De azt, hogy Dosztojevszkij műveit az író életében nem egészen ugyanolyan cirill betűkkel nyomtatták ki, mint a ma használatosak, még ők sem feltétlenül tudták.

A IX. század előtti időkből egyáltalán nincsenek adatok arról, hogy létezett volna valamilyen szláv írásbeliség – vonalakat és rovásokat használtak. 863 körül kapott utasítást a Thesszalonikiben született két testvér, Cirill és Metód szerzetes III. Mikhaél bizánci császártól arra, hogy állítsa összse a szláv nyelv írásjeleit. Erre az aktusra nem egyszerűen valamiféle civilizatorikus megfontolásból került sor, hanem ama nagy ívű politikai stratégia részeként, amely révén a balkáni szlávokat, majd fokozatosan a többi szláv törzset is a bizánci államhoz hű kereszténnyé akarták formálni. Felgyorsította a folyamatot a varégok 860-ban indított Konstantinápoly elleni támadása, akik a

[3] A papa újságot olvas, a mama a konyhában főz.

várost ugyan nem tudták bevenni, de a környékén nagy pusztításokat hajtottak végre. A legbiztosabb eszköz ellenük a hittérítés volt. Kapóra jött ez a szándék a nyugati szláv törzsek alkotta Morva Birodalom fejének, Rosztyiszlavnak is, aki – a politikai függőség elkerülése érdekében – elutasította a germán területről érkező misszionáriusokat, örömmel fogadta viszont a bizánci keresztény térítőket, köztük Cirillt és Metódot.

Cirill nemcsak értékes kegytárgyakat hozott magával, hanem a görögből ószláv nyelvre fordított legfontosabb liturgikus szövegeket is: fordításaik a Thesszaloniki térségben használatos szláv dialektusra épültek, amely az ún. óegyházi szláv nyelv alapja lett.

A fordítások lejegyzésére használt, a szerzetesek által alkalmazott ún. glagolita írásmód forrása máig vita tárgya, egyes feltevések szerint a görög ábécé egy formáját módosították, mások szerint a kör, a négyzet és a háromszög mint alapformák kombinációját használták. Az egyenes vonalat kerülő glagolita írásmódnak két változata létezett: a kerekített formát használták eredetileg pl. a bolgárok:

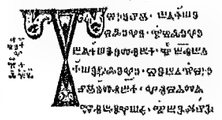

a szögleteset pl. a horvátok:

A déli szlávok körében gyorsan terjedő írásmód liturgikus használatát azonban a római pápa – befolyását féltendő – 885-ben betiltotta, de addigra már – Borisz bolgár cár révén, aki 860-ban vette fel a kereszténységet – a bolgár szerzetesek lemásolták a Cirill és Metód által elkészített liturgikus könyvek, az Evangéliumok és a Zsoltárok eredeti példányait.

A Kijevi Rusz a X. században vette át az óegyházi szláv nyelv és a cirill írásmód használatát, amely hamarosan magába szívta az élő keleti szláv nyelv elemeit is: így alakult ki az óorosz nyelv.

A klasszikus cirill ábécé negyvenhárom betűt tartalmazott, és teljes egészében magában foglalta a görög ábécét, bár néhány betű nem az eredeti helyén állt, hanem az ábécé végére került; a görögből hiányzó betűket más korabeli ábécék alapján formálták meg. Mindegyik betűnek külön elnevezése volt, amely vagy a megfelelő szláv szó kezdőbetűjével egyezik, vagy közvetlen görög átvétel. Így például a „б" megnevezése a „betű", a „г" az „ige", a „д" a „jó, jóság", a „п" a „nyugalom", az „с" betű megnevezése pedig a „szó" (szlovo) a mai orosz szóhasználat szerint.

Az első írásreformot Nagy Péter hajtotta végre (1708–1711), s az ábécét a korabeli latin írásmódhoz közelítve, létrehozta az ún. polgári írásmódot (megszüntette a mellékjeleket, kiiktatott bizonyos betűket stb.). A későbbi írásreformok során csökkent a betűk száma, kivéve az „э", „ё" és „й" betűket, amelyek éppenséggel csak a XVIII. században kerültek be hivatalosan az ábécébe. Az utolsó nagy írásreformra közvetlenül az októberi forradalom után került sor: ekkor vezették be a máig használatos, harminchárom betűből álló orosz ábécét. Eltöröltek betűket („і", „ѣ", „ѳ", „ѵ"), valamint a keményjelet („ъ") – ennek külön története van.

A keményjel önálló hangértékét – a bolgár nyelv kivételével – igen korán elvesztette, ezért funkciója az elválasztás lett, így az orosz nyelvben a szavak végén is használták. Egy nyelvész számításai szerint e funkció nélküli szóvégi keményjel egy orosz leírt szöveg négy százalékát tette ki, így az idők során több millió felesleges oldalt eredményezett. Dosztojevszkij és Csehov művei még szóvégi keményjellel jelentek meg, de a forradalom végleg véget vetett e fölösleges betűnek: egy 1918-as dekrétum elkobzásra és bezúzásra ítélt minden, régi rend szerint nyomtatott kiadványt.

A cirill ábécét (illetve ennek variációit) ma az oroszok mellett az ukránok, beloruszok, szerbek, bolgárok és macedónok használják. A XIX–XX. században cirill betűs ábécét kaptak az Orosz Birodalom, majd a Szovjetunió részévé tett területek népei is.

A cirill betűk az írógép, illetve a komputer klaviatúráján más leosztásban találhatók, mint a magyar betűk, az alapsor például így alakul: a-ф s-ы d-в f-a g-п h-р j-о k-л l-д é-ж á-э. A „vakon" gépelő magyarok számára ügyes programozók viszont létrehoztak egy programot, amivel egykettőre át lehet alakítani a klaviatúra betűleosztását úgy, hogy szinte teljesen kompatibilis legyen a magyarral. Így aztán oroszul ugyanúgy pillanatok alatt le lehet gépelni egy e-mailt, mint magyarul, csak az olyan betűk helyét kell megjegyezni, mint a „ы", vagy a magyarban két betűvel jelölt „ч", „ж", „с". És persze tudni kell a legkeményebb jel: a keményjel helyét, bármennyire ritka is.

A magyar helyesírásban külön gondot okoz az orosz nevek átírása: bár a hivatalos szabályzat szerint szigorúan a hangzás utáni – fonetikus – írásmódnak kellene érvényesülnie, ebben nem mindig következetes a nyelvhasználat, a nagy írók, zeneszerzők nevének átírásában a hangsúllyal egyáltalán nem törődünk. Nem mondjuk, nem írjuk például azt, hogy Lényin, sem azt, hogy Dasztajévszkij, de például Hruscsov és Gorbacsov nevében mi – ellentétben például az angollal – meghagytuk az utolsó szótagban a ë-hangot (még ha a magyar nyelvhasználó ezt nem is tudja). Ma már a vezetékneveiket nem fordítjuk magyarra, de a *Vasárnapi Újság* egyik 1888. május 6-i száma még így hirdette az *Orosz beszélyek* c. antológia szerzőit: Puskin Sándor, Gogol Miklós, Dosztojevszkij Tódor, Tolsztoj Leó, Turgenyev Iván. Persze az orosz nyelv is köszönhet egy s mást a magyarnak: az Ikarus busz nyomán pl. a csuklós buszt ma is mindenki икарус-nak nevezi, még akkor is, ha egyes helyeken modern Mercedesek járnak.

A cirill betűk latin ábécével történő felcserélése valójában sosem merült fel, bár az utóbbi egykét évtizedben egyre több latin betű jelenik meg a reklámokban és sajtótermékekben, főként a tipográfiai változatosság kedvéért (Ru.Литвин galéria); gyakran „veszik vissza" az orosz családinévvégződések angolos kiejtését orosz szavakban (pl. Капучиноффф) is. Az orosz nyelvőrök hiába hadakoznak a beáramló idegen – főleg angol – szavak ellen is, a folyamat visszafordíthatatlan. A sajtó, az internet és a mindennapi beszéd tele van fonetikusan, csupán a hangzás alapján átírt, vagy orosz elöljárókkal, ragokkal összekapcsolt angol kifejezésekkel, amelyek időnként olyan abszurd szókapcsolatokat eredményeznek, mint a „tisztasági menedzser" (менеджер по клинингу) kifejezés, amely nem jelent egyebet, mint hogy: takarítónő.

Egyházak és felekezetek

Aligha találni olyan közteret Moszkvában, amely – összes ideológiai és aktuálpolitikai dilemmájával együtt – ne sűrítené magába az orosz és szovjet, sőt posztszovjet közelmúlt történetét. Hangsúlyozottan ilyen hely a Moszkva egyik legmagasabb pontján, a Tisztelet hegyén (Poklonnaja gora) épült Győzelem park. Nevét az egyik legenda szerint onnan kapta, hogy a honiak évszázadok óta itt fogadták a külföldi követeket, mély meghajlással jelezve tiszteletüket. Itt várta Napóleon is – hiába –, hogy átadják neki a város kulcsát: a felette aratott győzelem emlékére emelt diadalívet 1968-ban helyezték át ide (eredetileg a Kremlhez vezető, tveri országút mentén állt).

A másik legenda szerint éppenhogy a városba érkező utazók hajoltak meg itt Moszkva ezernyi temploma felé, így adva jelét hódolatuknak. Az emlékhely tervezői és ideológusai mindenesetre igyekeztek mindkét legendát belefogalmazni a park látványába. Volt idejük rá bőven: az orosz nép hősiességét jelző első emlékművet Sztálin már 1942-ben megterveztette, de csak a győzelem napjának ötvenedik évfordulóján avatták fel a győzelmi emlékkomplexum központi blokkját. A park centrumába állított obeliszk azonban sokkal inkább tekinthető az 1990-es évek közepét jellemző identitáskeresés, s az ezt kísérő szellemi káosz jelének. Az eredetileg egy szurony képét idéző, puritán oszlop (magassága 141,8 méter, a háború 1418 napját jelezve) minden bizonnyal

nem elégítette ki a megrendelők neoetatista orientációját, ezért aztán 120 méter magasságban „felragasztottak" rá egy Niké-szobrot is, amely teljesen idegen az orosz történeti szimbolikától. A kemény, markánsan oroszosra faragott arcú Niké erős, férfias karjával aranyozott babér- (vagy tölgyfalevél) koszorút tart, mellette pufók, szárnyas angyalkák fújják aranytrombitájukat, mintha a végítélet közeledne. Nem világosabb a kép az alulról kivehetetlen domborművekkel díszített oszlop töve felé haladva sem, a legalsó szoborcsoport pedig végképp összezavarja a látogatót: itt Sárkányölő Szent György egyensúlyoz a lován, de egyáltalán nem a kopjájával hősiesen hadakozó vitéz képét sugallja, inkább olyan, mintha épp egy monumentális heringet szeletelne akkurátusan az esti lakomához. A naturalisztikusan részletezett heringdarabok groteszk látványát a fejből kilógó nyelv tetézi be.

A sokat bírált győzelmi emlékmű hiányosságait időközben a legenda másik – egyházi-vallási – aspektusának erősítésével próbálták ellensúlyozni, jelezvén, hogy Oroszország történelmében, identitásában és jelenkorában mindenkinek jut hely – vallásától, egyházi hovatartozásától függetlenül. Ez a jelzés és helykeresés azonban ismét kissé felemásra sikeredett. Mindjárt a főbejárat mellett épült föl a Szent György-templom (igaz, ez csak akkor látható jól, ha a park tágas előterében épp nincs cirkuszi sátor – de szinte állandóan van). Jóval távolabb, a II. világháború (egyébként nagyon színvonalas) emlékmúzeuma mögött kapott helyet egy miniatűr katolikus kápolna (pontosabban egy apró harangtorony), amely a nagy honvédő háborúban elesett spanyol hősöknek állít emléket (ezt számosan kifogásolták: mintha más nációjú katolikusok nem harcoltak volna a háborúban). Ugyancsak az egyik melléksétányon épült fel a zsinagóga az Oroszországi Zsidó Kongresszus anyagi támogatásával a holokauszt áldozatainak emlékére. Az emlékmecset azonban teljesen kívül rekedt a Győzelem parkján: betonút és vaskerítés választja el a Tisztelet hegye többi részétől (a hivatalos magyarázat szerint azért kellett kerítést emelni, mert nemrégiben robbantásos merényletkísérlet történt). A különböző építészeti stílusok absztrakt lenyomatát viselő mecset ettől függetlenül eleven életet él, medresze működik benne, az ünnepekre nagy tömegek gyűlnek köré.

A Győzelem park e szimbolikus terében emelt egyházi építmények egymáshoz viszonyított aránytévesztése, zavaros, sőt már-már szégyenlős elhelyezkedése híven tükrözi azt az állapotot, amely mára az orosz vallási élet és a hivatalos ideológia közötti hasadás következtében kialakult. Oroszország az alkotmány szerint világi állam, az orosz pravoszláv egyház azonban egyre nagyobb teret nyer, egyre inkább szeretné meghatározni a szellemi életet. Mi sem jelzi ezt jobban, mint hogy a 2010-ben kinevezett új moszkvai

főpolgármester és Kirill patriarcha csak Moszkva területén kétszáz új, előre gyártott elemekből összeszerelhető pravoszláv templom építéséről állapodott meg, amelyekhez az orosz főváros ingyenesen adja a telket (az építkezést magánadományokból tervezik). A patriarcha szerint a templomépítésre azért van szükség, mert „Oroszországban a történelmileg a pravoszláviához tartozó 11 600 főre átlagosan mindössze egyetlen templom jut", s e kép szerinte még lehangolóbb a Távol-Keleten, ahol rendkívül aktív térítő tevékenységet fejtenek ki a különböző szekták.

Az azonban, hogy melyik felekezet számít szektának, s melyik Oroszország területén újonnan megjelenő felekezetnek, sok esetben politikai döntés függvénye: a világszerte nagy hagyományokkal rendelkező üdvhadseregtől például az orosz hatóságok a kilencvenes években megtagadták a hivatalos regisztrációt azzal az abszurd hivatkozással, hogy az üdvhadsereg „fegyveres szervezetnek" minősül. A szervezetet képviselő orosz jogvédők pert nyertek Strassbourgban Oroszországgal szemben, a precedensértékű döntés azonban nem akadályozta meg az orosz igazságügyi minisztérium hivatalnokait abban, hogy az új törvénytervezetben ismét korlátozni igyekezzenek a „nem történelmi egyházak" misszionáriusi tevékenységét és jelenlétét.

Az orosz mindennapi élet egyébként távol áll a vallásosságtól, különösképpen a vallás tudatos, intézményes gyakorlásától: tereit, mindenféle hivatalos erőfeszítés ellenére, a világi attitűd uralja. Ahogyan a Poklonnaja gora (a moszkvai mindennapi nyelvben: a „Poklonka") sem a szent hódolat színtere, hanem az egyik legkedveltebb pihenő- és szórakozóhely lett. Kezdő és profi gördeszkások

száguldoznak kiváló aszfaltján, görkorisok cikáznak az unokát levegőztetni leküldött, egykedvű nagyapák vagy andalgó szerelmespárok között. Szombatonként ifjú házasok érkeznek hatalmas limuzinokon fényképezkedni – számukra az aszfalton akkurátusan felfestett jelek (jegygyűrű, virágcsokor) mutatják a helyes irányt. A menyasszony itt, a zöld fűvön végre leveheti hipermagas sarkú cipellőit fájós lábairól, az ifjú férj meg végre kicsit vodkázhat is a barátaival, a kötelező pezsgő mellett. Beljebb, a fák között piknikező családok hevernek, a családfő saslikot süt a már mindenütt kapható hordozható „tábortűzön" – dácsa híján, nekik ez a szombati pihenés. Van hely itt a szipuzó-füvező kiskamaszoknak, s csak ritkán jelenik meg a rendőr, hogy a kaukázusi arcúakat igazoltassa vagy a törzshajléktalanokat elzavarja.

Hány „igazhitű" van Oroszországban?

A „pravoszláv" szó nem csak az oroszul nem tudókat ejti zavarba, sokszor az orosz anyanyelvűek sem tudják, hogy a hit megnevezésének nincs köze a szláv szóhoz, csupán véletlen egybeesésről van szó. A „pravoszlavije" ugyanis Isten helyes dicsőítésére utal – aki „pravoszláv", az igazhitű, helyesen hívő, az Istent helyesen áldja, magasztalja.

A 2002. évi népszámlálás során az ún. „etnikai elvet" követték, azaz az etnikai hovatartozás alapján következtettek a felekezeti hovatartozásra is (ezzel a számítási módszerrel a szakemberek nem igazán értettek egyet: a pravoszlávok között például egyáltalán nem különíti el a módszer az óhitűeket, de nem vesz tudomást az ateistákról és a vallás iránt közömbös, magát a világi kultúrához soroló személyekről sem).

Az orosz szociológiai irodalom a különböző felmérések alapján az alábbi adatokat tartja valószínűsíthetőnek: a pravoszlávok száma 75–85 millió között lehet, a második legnépesebb felekezet a muzulmán, de számukat nehéz megbecsülni: 6–9 millió fő közé teszik. Az óhitűek száma nem éri el az 1,5 milliót, a katolikusoké maximum 1 millió, a protestánsoké 1,5–1,8 millió között van, miközben számuk sokkal dinamikusabban nő, mint a pravoszlávoké. A buddhisták kb. 550 ezren vannak, a zsidók száma pedig már 50 ezer alá csökkent. Külön kérdés az úgynevezett „új vallási mozgalmakhoz" csatlakozók számának becslése: a szociológusok szerint a hivatalosan „totalitárius szektáknak" titulált szervezetek tagjai aligha lehetnek többen, mint 300 ezren, teljesen indokolatlan „árnyékbokszolás" tehát az ellenük folyó propaganda-hadjárat és állandó zaklatás.

праздник

Pravoszláv egyházi ünnepek

Szeptember 30-án van a pravoszláv kalendárium szerint a II. századi Rómában vértanúhalált halt három testvér (Vera, Nagyezsda, Ljubov – nevük jelentése: 'hit, remény, szeretet') és anyjuk, Szofja napja. Oroszországban ez a nap az „internet napja" is, mivel az ország csatlakozott II. János Pál pápa 1998-as kezdeményezéséhez, hogy legyen a világhálónak is saját ünnepe. Azzal, hogy a katolikus világ feje nemcsak a szentekre, hanem ilyen „szakmai" ügyekre is odafigyelt, voltaképpen szentesítette azt az orosz állami erőfeszítést, hogy minden szakmának adjanak egy napot, amikor a szakma képviselői csak magukat ünneplik, egy kis pluszprémiumhoz jutnak, és egy jó céges bulit csaphatnak, mint például szeptember 13-án a programozók, szeptember 4-én az atomenergetikusok, szeptember 8-án a pénzügyesek – csak hogy ennél a hónapnál maradjunk. Az év (orosz-szovjet) szakmai napjainak legtöbbjét a „pangás" korszakában, a Brezsnyev-éra alatt vezették be vagy állandósították.

Bőségesen voltak és vannak állami ünnepek is, amelyek hosszú szabadnappal, sőt szabadnapokkal járnak: február 23-a, a fegyveres erők napja például már az előző délután megkezdődik a munkahelyi ivászattal, s ha véletlenül ez a nap szombatra vagy vasárnapra esik, akkor az orosz dolgozó nép megkapja a legközelebb eső munkanapot pihenőnapként, hogy egy pillanattal se rövidüljön meg.

Az állami, általános munkaszüneti napok a rendszerváltás után erősen átstrukturálódtak, vagy

legalábbis nevet váltottak. A május 1-je például az egész szovjet korszakban a nemzetközi munkásszolidaritás ünnepe volt, most a munka és a tavasz napja. Felvonulni ma már csak a kommunisták mennek, de szabadtéri szórakoztató programot azért mindenütt tartanak. Május 9-e, a győzelem napja lett a legjelentősebb állami ünnep – ekkor van a legnagyobb díszszemle (igaz, most már nehézjárművek nélkül, és a nagy honvédő háború veteránjaiból is egyre kevesebbel találkozni). Ilyenkor látni késő délután a legtöbb erősen ittas egyenruhást a parkok környékén anélkül, hogy a járőrök bevinnék őket az őrsre, és ezen a napon tűnik fel reggel a honvédelmi minisztérium parkolójában a legtöbb készenlétben álló OMON (azaz rohamosztagos) kisbusz, a Moszkva folyó partján pedig ekkor van a legtöbb homokszóró, amely pillanatok alatt barikáddá alakítható.

A „legfontosabb állami ünnep" címért jó ideig versengett június 12-e is, ekkor eredetileg Oroszország függetlenségét ünnepelték (1990-ben ezen a napon írták alá az erre vonatkozó dokumentumot), de június 12-én választották meg Oroszország első államfőjét, Jelcin elnököt is. Az új ünnepnap eleinte nem kis zavart keltett, legtöbben csak egy plusz szabadnapnak tekintették, ami jól jött ahhoz, hogy a dácsán a felgyülemlett kerti munkát elvégezzék, mások bementek dolgozni, elfelejtvén hogy szünnap van, ismét mások a hivatalos népünnepélyhez csatlakoztak. 1998-ban Jelcin – a zavar eloszlatása érdekében – az ünnepet egyszerűen átnevezte Oroszország napjának, amit 2002-ben tettek hivatalossá az új munka törvénykönyvében. Ez a köztudatba azonban mind a mai napig nem ment át, de a munkaszünet ellen persze senki sem tiltakozik.

Ugyancsak sok a zavar a nagy októberi szocialista forradalom ünnepnapja, november 7-e körül. A helyette bevezetett november 4-i ünnepet, amelynek neve ma a nemzeti egység napja, 2004-ben fogadta el az Állami Duma mint állami munkaszüneti napot. Elméletben megmaradt ünnepnapnak a november 7-e is (az egyetértés és megbékélés napjaként), csak a hozzá kapcsolódó szünnap került át november 4-re. Az új állami ünnep egy 1612. november 4-i orosz történelmi eseményhez kapcsolódik, amikor Minyin és Pozsarszkij vezetése alatt a népfelkelők

Régi-új pravoszláv egyházi ünnepek

A pravoszláv egyházi év ünnepei Jézus Krisztus és az Istenanya földi életére való emlékezés napjai, amikor a hívő egy időre az evilági gondok helyett az öröklétre figyel. A keleti és nyugati egyházi naptár tizenhárom napos eltérése 1582 óta áll fönn: XIII. Gergely pápa ekkor határozta el az ún. Julián-naptár reformját, amelyet az ortodox egyházak egészen a XX. századig elutasítottak. Oroszországban a Gergely-naptárt 1918-ban vezették be a Népbiztosok Tanácsa dekrétumával: 1918. január 31-e után így rögtön február 14-e következett.

A legfőbb pravoszláv ünnep, az „ünnepek ünnepe" a húsvét, Jézus Krisztus feltámadása, amikor minden pravoszláv hívő így köszönti a másikat: „Krisztus feltámadott! – Valóban feltámadott." Ekkor tartják a legnagyobb ünnepélyességgel és legösszetettebb liturgikus cselekedetekkel végzett istentiszteletet. A szovjet korszakban azonban a húsvét afféle „halottak napjává" vált, amikor igyekezett mindenki ellátogatni halottaihoz a temetőbe, holott a pravoszláv tradíciónak ez nem felel meg (az elhunytak emlékére külön napok vannak rendelve: a böjti időszakokat megelőző és kezdő szombatok).

A karácsony (az orosz szó – „rozsgyesztvo" szó szerint Krisztus születésére utal, amelyet december 25-e helyett ma is január 7-én ünnepelnek a régi naptár szerint) – kisebb jelentőségű a pravoszláv ünnepkörben, mint a húsvét. A szovjet korszakban vezették be a karácsonyfa-állítás szokását (amely a pravoszláviára nem volt jellemző), mégpedig december 31-re időzítve, ami semmiféle egyházi hagyományhoz nem kötődik. Ez – az ajándékozás szokásával együtt – a mai napig megmaradt. Így aztán manapság az orosz év vége és év eleje egy jó tíznapos szünettel kezdődik: a „szilveszteri", azaz újévi ünneppel indul – már jó két-három héttel előtte óriásfenyőket állítanak országszerte, egymást követik a tűzijátékok, éjfélkor a kremli toronyóra elmaradhatatlan ütései, valamint az elnöki tévébeszéd. És utána szabadnapok sora következik karácsonyig, amely napon esetleg azok is elmennek a templomba, akik egyébként nem szoktak. S aki még bírja erővel az ünneplést, az megüli a régi naptár szerinti újévet is.

egységes csapata ostrommal bevette a fallal körülvett moszkvai központot (Kitaj-gorod), s felszabadította Moszkvát a lengyel megszállóktól, népi összefogással – a harchoz mindenki csatlakozott, származásra, vallásra, társadalmi helyzetre való tekintet nélkül. Voltaképpen ez nem vadonatúj ünnep (1649-ben Alekszej Mihajlovics cár már állami ünneppé nyilvánította egyszer), mégsem vált még az orosz állami „ünnepkör" szerves részévé, nincs olyan megkülönböztető vizuális eleme vagy átütően erős narratív szála, amelyre a politikai PR-ját fel lehetne fűzni. Egyszóval: egyelőre ez is csak egy jó kis őszi szabadnap.

Valójában csak a nőnap őrizte meg igazi folytonosságát: hiába ért véget a szovjet korszak, a március 8-a (a virágárusok és sarki italárusok nagy örömére) kiemelt ünnep maradt. Reggel minden férfi virággal megy a munkahelyére, a nők pedig tortával, harapnivalóval, innivalóval, hogy legyen mivel megkínálni az őket felköszöntő kollégákat. A munkanap végére meglazulnak a nyakkendők, kibomlanak a gondosan feltornyozott kontyok, kilóg az ing, a blúz, a főnök összeölelkezik a beosztottal, a kiszolgáló az ügyféllel. És másnap mindenki pihen, csak akinek nagyon muszáj, az megy be dolgozni – nagyon másnaposan.

ритуал

Rituálék

A szovjet korszak egyik legelső, de legbonyolultabb ideológiai feladata az ünnepek „átkeresztelése" volt. Legelőször az emberi élet ciklusaihoz – a születés, házasodás és temetés aktusaihoz – kapcsolódó korábbi szertartásokat akarták leváltani és újakkal helyettesíteni.

A Népbiztosok Tanácsa mindjárt a kezdet kezdetén, 1917. december 17–18-án államosította az anyakönyvezést, kivette az egyházak kezéből a házasságkötés regisztrálásának, valamint a születés és elhalálozás anyakönyvezésének jogát.

A korai szovjet propaganda kiemelt jelentőséget tulajdonított a halál „deszakralizálásának", a temetési szertartások világiasításának: az általános vallásellenes kampány egyik fő eleme volt az egyházi temetési szertartások teljes kiiktatása. Lenin már 1919 elején a hamvasztás bevezetését szorgalmazta, Trockij pedig egyenesen azt javasolta a bolsevik vezetőknek, hogy személyes példát mutatva, végrendelkezzenek testük elhamvasztásáról. 1920-ban a *Forradalom és egyház* elnevezésű folyóirat pályázatot hirdetett az első krematórium megtervezésére, ezzel az abszurd jelszóval: „A krematórium az istentagadás szószéke". Külön felvilágosító brosúrát terjesztettek, hogy az emberek megtudhassák: „minden elhunyt polgártársnak joga van a hamvasztásra". Mindeközben nyilvános halottégetéseket rendeztek – a szovjethatalom újdonságaként, vonzó látványosságaként hirdetve.

Lenint magát azonban mégsem hamvasztották el, mert Sztálin ragaszkodott ahhoz, hogy holttestét a pravoszláv szentekhez hasonlóan szent tetemként tiszteljék. Csakhogy a szentek attól szentek, hogy tetemük a szentség erejénél fogva ellenáll az időnek, Vlagyimir Iljicsét azonban ehhez be kellett balzsamozni. Ezt a feladatot két tudós, Vorobjov és Zbarszkij végezte el, akik módszerüket egy korábban vidéken elhunyt elvtárs testén próbálták ki. Lenin mumifikálásának aktusa nélkülözött minden szakralitást, minden transzcendentális elemet: egyszerű öltönyt, fehér inget, fekete alapon fehér pöttyös nyakkendőt adtak rá. Olyan lett halálában is, amilyen bármelyikünk lehet, amolyan „hétköznapi halhatatlan". Nem a feltámadást várja, hanem hogy reggel legyen, hogy felkeljen, és odaüljön az íróasztalához, kezébe vegye a *Pravdá*t, és gyártsa a dekrétumokat.

Vagy amint azt egy 1953-as vicc oly szemléletesen megörökítette: amikor Sztálint is odatették Lenin mellé a mauzóleumba, az őrség arra lett figyelmes, hogy Sztálin minden éjjel eltűnik, s a hátsó udvarban találják meg. Így ment ez napról napra. Lenin egyszer csak megelégelve ezt, rárivallt az egyik őrre: „Vigyék innen az ördögbe, nem tömegszállás ez". Sztálint azonban csak 1961. október 30-án vitték ki végleg a mauzóleumból, miután German Tyitov visszajött az űrből – megint csak a vicc szerint – azzal az üzenettel, hogy a jóisten nem ellenzi Sztálin eltemetését. Ekkor került a Kreml tövébe, a többi halandó közé, Lenin pedig végképp magára maradt a mauzóleumban. (Akárcsak a szentek esetében, Leninnek is csak halála évfordulóját ünnepelték egészen 1954-ig, születésnapja csak ekkor került be a szovjet ünnepek kalendáriumába.)

Névmágia

A születés és névadás új rituáléja ugyancsak rombolással kezdődött: egyetlen tollvonással eltörölték a szentek névtárát, amelyből addig minden pravoszláv hívő neve kikerült. Ezt a gesztust forradalmi akcióként, sőt egyenesen felszabadulásként hirdették: a forradalom előtt a szülők keze meg volt kötve, hiszen csak a szentek nevei közül választhattak, a keresztelőn csak ezt kaphatta az újszülött. A névadás e mágikus aktusával mintha egy varázsütéssel megalkothatták volna az álmodott új embert is – 1917 után ugyanis bármiről (bárkiről) el lehetett nevezni a gyereket: növényről (Dub – Tölgy), ásványról (Rubin), földrajzi névről (Himalája), de lehetett neki akár egy új gép nevét is adni (Kombájn, vagy női névként: Traktorina). Melegen ajánlották az új ideológiai fogalmakat (Idea, Ateista, Szabadság) – egy testvérpár 1930-ban például a Sarló és Kalapács nevet kapta. Legnagyobb népszerűségnek azonban a forradalmárok neveiből és a kapcsolódó fogalmakból alkotott mozaikszavak és rövidítések örvendtek. A népszerűségi listát természetesen a Vlagyimir Iljics Lenin nevéből alkotott nevek vezették: Vladlen, Vilen, Vilics, Vil, Vladil, Vlail, Lenvlad, sőt lehetett találkozni a Lenin nevével visszafelé olvasva is: „Nyinel" formában. Valamivel kevesebb nevet termett Sztálin neve, bár Leninnel, sőt – amíg a politikai tabu meg nem akadályozta – Trockijjal együtt ugyancsak gyakran használatos nevek képzéséhez szolgált alapul: Sztalen, Sztalit. De szerepeltek egy névbe sűrítve a kommunizmus más klasszikusaival is: Markszen, Marenlenszt, Melsz (Marx és Engels, valamint Lenin és Sztálin neve együtt) – utóbbi a nagy sikerű orosz film, a *Jampecek* főhősének neve lett. A Bersztreva mint lágynak nem mondható női név a „Berija, a forradalom őre" orosz megfelelőjéből született, s hogy e mágikus eljárás még a hatvanas–hetvenes években, a kezdődő kozmikus korszakban is elevenen élt, mi sem bizonyítja jobban, mint a rejtélyes Valterperzsenka női név és a Jurvkoszur férfinév: az előző „Valentyina Tyereskova, az első űrhajósnő" orosz megfelelőjéből született, a második pedig Gagarinra utalt: „Jura v koszmosze, urá![1]" E nevek a mai napig is előfordulnak, még ha „önként" már nem is nevezik el így a gyerekeket.

Az orosz névadási szabályoknak megfelelően mindenki kap ún. apai nevet (otcsesztvo), amely saját keresztneve és családi neve közé ékelődik. Így aztán ma is gyakran felbukkan egy-egy apai névben az olyan név, mint a Kim („Kommunyisztyicseszkij internacional mologyozsi[2]" rövidítése – ez például a híres sakknagymester, Garri Kaszparov apai neve), a Velior (a Nagy Októberi Forradalom rövidítéséből) vagy épp a Rem, Remir (Revoljucija mira[3] összevonásából) egyik kedvenc orosztanárnőm, Irina Remirovna nevében. Fel-felbukkan még a jeles szovjet ünnepi hónapok neve is keresztnévként, mint a Pervomaj, Oktyabrina, Nojabrina, de én magam, legalábbis személyesen, nem találkoztam olyasvalakivel, akit a Szeszelosztó Főhatóság rövidítése alapján Glavszpirtnek neveztek volna.

[1] Hurrá, Jurij az űrben van!
[2] Fiatalok Kommunista Internacionáléja
[3] Világforradalom.

A halál „megörökítése", a síremlék és emlékjel megformálása a szovjet materialista ideológia egyik legkomolyabb kihívása volt: hogyan jeleníthető meg az öröklét, ha nem létezik? Aki kimegy a híres moszkvai Novogyevicsje temetőbe, egy rövid séta alatt is meggyőződhet arról, mekkora erőfeszítéseket tettek, hogy a hagyományos egyházi jelölést – a keresztet – kikerüljék. A groteszk

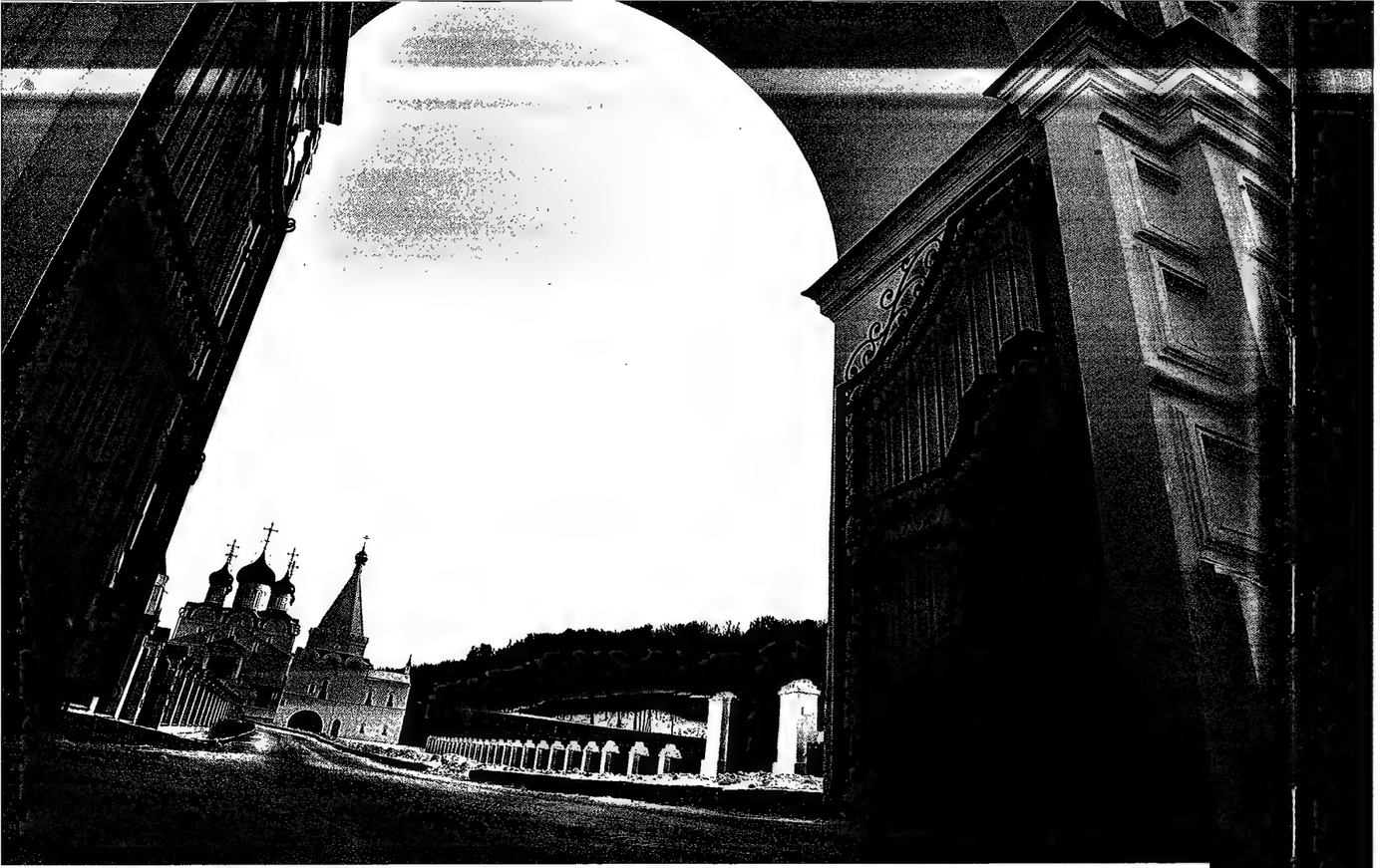

kísérletek, az egyszerű, „szobros" megoldások mellett vannak azonban valódi, maradandó jelek is: az egyik legszebb Mihail Bulgakov emlékműve, amelyet harmadik felesége állíttatott: a Novogyevicsje temető egy félreeső zugában talált rá Gogol korábbi sírkövére, egy egyszerű fekete gránittömbre – ez került Bulgakov sírhantjára. Hruscsov döbbenetes erejű síremlékét – a geometrikus formák alkotta fekete-fehér kompozíció falai közé ékelt „élethű" fejet – a neves nonkonformista szobrász, Ernszt Nyeizvesztnij készítette, mit sem törődve azzal, hogy Nyikita Szergejevics oly megvető kritikával illette, s egyenesen „degeneratív" művészetnek titulálta szobrait 1962-es kiállításán, mondván: „Mi a csudának torzítod el annyira a szovjet emberek fejét?"

Az öregedő szovjet pártfőtitkárok temetési szertartásai – az elhalálozások egyre gyakoribbá válása miatt – kezdtek mind komikusabb formát ölteni. A szertartások fő eleme a tömegek búcsúvétele volt, amelynek során a szovjet polgároknak ugyanúgy télben-fagyban órákat, sőt napokat kellett sorban állni a Szakszervezetek Oszlopos Termében felállított ravatal előtt, mintha vaj vagy épp narancs érkezett volna a boltba. A búcsúvétel legfőbb meghatározója a kordonok, lezárt utcák, azaz a „test" megközelíthetetlenségének maximumra srófolása volt, amivel az elhalálozott személy nagyságát és „fölöttünk valóságát" szándékoztak jelezni. Ez maradt az egyetlen eszköz a főtitkároknak kijáró halhatatlanság „materialista" megfogalmazására. Brezsnyev (1982), majd röviddel utána Andropov (1984) és Csernyenko (1985) temetése a korabeli szovjet közbeszédben bőségesen ontotta a vicceket és frappáns megfogalmazásokat: nevezték például az időszakot a 3P korszakának is (Pjatyiletka Pisnih Pohoron – azaz: „a díszes temetések ötéves terve").

A hétköznapokban azonban a temetkezési helyek szűkössége folytán ráadásul elindult a verseny a jobb fekvésű sírokért, miközben a legfelsőbb szinteken továbbra is az állami hierarchia diktált. Inkább lehangoló, mintsem groteszk volt az a hezitálás, ami Jelcin elnök temetési helyének kiválasztását előzte meg, akinek végül is be kellett érnie a Novogyevicsje temető egyik mellékútjának sírhelyével, s – terrorveszélyre hivatkozva – a búcsúvétel ideje is jóval szűkebb volt, mint amennyi ember valóban búcsút akart venni tőle a Megváltó Krisztus-székesegyházban.

Sok módosuláson ment át a pravoszláv egyház egyik legszebb, legmeghittebb szertartása, a negyvenedik napi búcsúvétel is: a pravoszláv hit szerint ezen a napon viszik az angyalok az elhunytat harmadszor is Isten színe elé, hogy véglegesen döntsön sorsáról. Az eredeti szertartás szerint e napon a hozzátartozók az öröklétet jelképező, mézzel ízesített, megszentelt ételt („kutyja" elnevezésű, búzából vagy rizsből készült kását) visznek az elhunyt sírjához, otthonában pedig úgy emlékeznek rá, mintha az elhunyt utoljára ülne a családi asztalnál, így neki is tesznek tányért-kanalat. Ez az egyszerű, bensőséges hangulatú rituálé ma az „újorosz" körökben hetedhét országra szóló lakoma is lehet.

Az újoroszok

Vászja harminckilenc éves korában hunyt el egy vidéki orosz városban, a híradás szerint elszámolási viták támadtak közte és üzleti partnerei közt. Az efféle hír olyannyira mindennapos az orosz sajtóban, hogy alig van, aki elolvassa: Vászja esetét azonban halála – pontosabban síremléke – mégis figyelemre méltóvá tette. A városi temető bejáratával szemközt jó két méter magas fekete, fényesre polírozott gránittömb áll, Vászja életnagyságú képe van rágravírozva színesben (a háttérben tágas orosz sztyeppe és egy Mercedes rendszámtáblája: ВАСЯ). Öles vállak, hatalmas termet, amire öltönyt csak a Tri tolsztyaka („Három kövér") üzletláncban lehet kapni, ujján arany pecsétgyűrű, kezében égő cigaretta – mintha csak egy pillanatra szállt volna ki a kocsiból. Az emlékmű hátoldalán Vászja egy dúsan faragott biedermeier széken ül és mobiltelefonál (cigaretta, pecsétgyűrű), s hogy az enteriőr teljes legyen, a háttérben kandalló, az előtérben pedig női alakok – anya, barátnő? – figurája tűnik elő a perzsaszőnyeg mintázatából. A sírbolt mögött terebélyes márványasztal, a temetőőr szerint itt szoktak Vászja barátai lakomázni, begyújtják a szamovárt, saslikot sütnek, vodkáznak.

Korából ítélve, Vászja a rendszerváltás utáni két évtizedben meggazdagodott, tipikus „újorosz" – ahogyan az orosz köznyelv és sajtó az újgazdag oroszokat emlegeti. Magát az „újorosz" szót az angol sajtóból vették át és legelőször 1992-ben a *Kommerszant* című gazdasági elemző napilap

használta: „Fizikai erő, minimális műveltség, erőszakosság, morális aggályok teljes hiánya, tehetős, s csak a további vagyonszaporításra orientálódó személy". A Szovjetunió felbomlása Vászját épp abban az életkorban érhette, amikor a tizenegy osztályos iskolát elvégezve, tizenhét évesen akkor sem látta volna értelmét továbbtanulni, ha képes lett volna rá. Egymás után zártak be a gyárak, mentek tönkre a nagy hadiipari üzemek, különösen a vidéki élet semmiféle értelmes munkalehetőséget nem kínált. A Vászja-féle kemény fiúk egyvalamit ambicionáltak: pénzhez jutni, méghozzá minél hamarabb, minél többhöz, bármi áron. A kisstílűek beérték azzal, ha egy boltot (bódét) nyithatnak a helyi piacon, ahol pénzzé tehetik az ingázók innen-onnan behozott (őket, a szövőgép vetélőjéhez hasonlítva „cselnocski"-nak nevezték) áruit. Az igazi üzlet azonban – amihez csak erő kellett, semmi befektetés – a védelmi pénzek szedése lett. Így jelent meg a korai poszt-szovjet szótárban a „krisa" (tető) szó új jelentése is: az, aki „védelmet" nyújt bárkinek bárki ellen – csak attól nem, amit ő maga „szolgáltat": a horribilis védelmi pénzek bekasszírozásától. A védelem nem elsősorban testőri szolgálatot jelentett, hanem információt arról, mikor készül lecsapni az árusra, vendéglősre, masszázsszalonra az adóhatóság, a vámhivatal, a KÖJÁL, a tűzoltóság, vagy épp a másik, védelmi pénzt szedő konkurencia. A „védőember" így lassanként naprakész jogi ismeretekkel vértezte fel magát, tudta, milyen szabály hogyan játszható ki, kit hogyan lehet korrumpálni – egyszóval, állandóan „hálózatban" gondolkodott. Nem csoda, hogy a teljes körű szolgáltatást nyújtó, jó „védőt" meg kellett fizetni, s egy jó „védőhöz" hozzájutni presztízst jelentett. „Van már védőembered?" – a kilencvenes években ez a kérdés a viccek és tévékabarék állandó fordulata volt – volt „védőembere" a híres színésznőnek, a Duma-képviselőnek és az étteremtulajdonosnak is.

A magánvállalkozások alapítása csak 1986. november 19-től vált újból engedélyezetté a Szovjetunióban ún. szolgáltató kisszövetkezetek formájában – ez, tőke hiányában, csak kevesek számára volt elérhető, nem csoda, hogy a rendelkezést a közvélemény heves ellenszenvvel fogadta. A magánvállalkozások alapításának második hulláma a peresztrojka korszak végére esik, ekkor már egy egészen más réteg az érintett, egészen más háttérrel. Az állami hivatalokban, bomlófélben lévő párt- és komszomolista szervezetekben információra és kapcsolati hálóra szert tett „régi nomenklatúra" képviselői már nagy játékosok voltak: bankokat, vegyesvállalatokat hoztak létre. A vállalkozások harmadik hulláma 1991 után a liberális reformok rendszere alapján indult el, a Jelcin elnök körüli, „elsőgenerációs" liberális közgazdász-értelmiség kezdeményezésére, és rengeteg ellentmondással: nem csoda, hogy Gajdar és Csubajsz neve egyhamar szitokszó lett az orosz közbeszédben. Annyi bizonyos, hogy az ezredvégre kialakult egy többé-kevésbé stabil újorosz réteg, amelyen belül ugyan óriási vagyoni különbségek lehettek, de legalább már nem tizedelték soraikat a legvéresebb leszámolások és bandaháborúk.

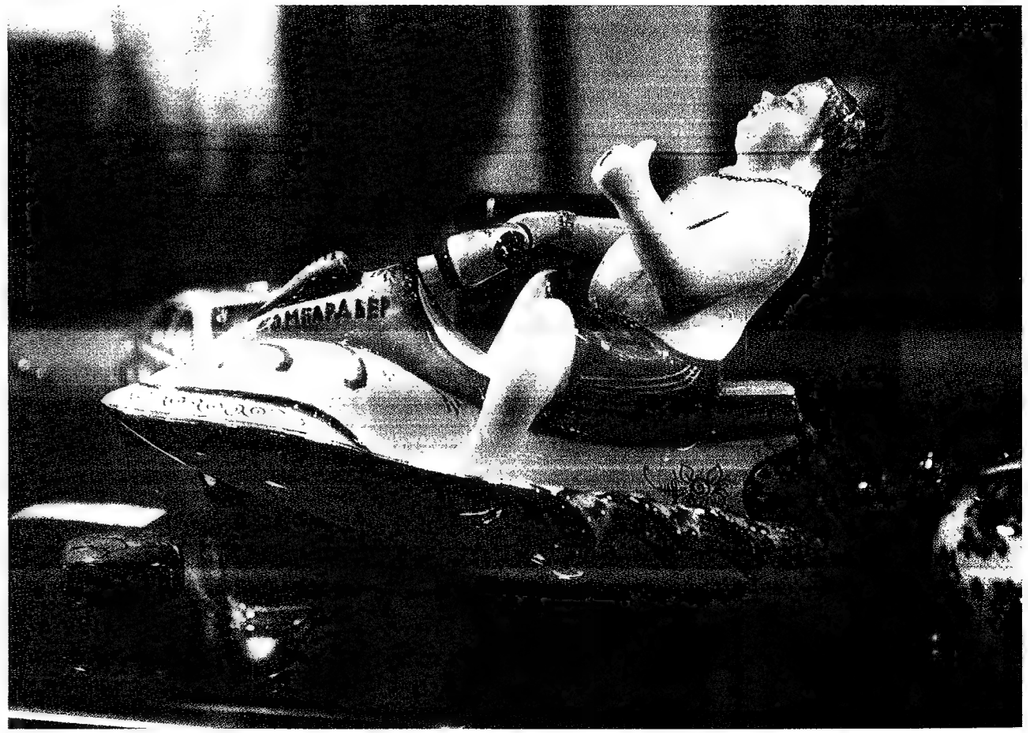

Részben kényszerű megegyezések születtek, részben pedig – a legügyesebbek – beépültek az államhatalmi szervekbe, hogy megszerzett vagyonukat „törvényesen" gyarapítsák tovább. Az orosz vidék kormányzósági hivatalai egy időben tele voltak ilyen különös, fehér foltokban bővelkedő karriertörténetekkel.

Az újorosz rekvizitumok viszont – a jelek szerint – túléltek minden válságot, minden változást, amint azt hajszálpontosan tükrözi Vászja síremléke is: drága, de össze nem illő darabokból álló öltözék, autómárkák a Mercedestől a legkeményebb terepjárókig. A mobiltelefon (egyszerre több is) presztízsnek csak a 2000-es évekig számított, ma az igazán nagymenők még számítógépet sem használnak (ott van az asszisztensek hada), a valódi nagyságnak az „elérhetetlenség" a jele. A kopasz fej vagy tüskehaj azért megmaradt. Az újoroszoknak sajátos nyelv- és jelrendszerük is kialakult, melynek alapját a „klasszikus" (rendkívül színes és szemléletes) orosz tolvajnyelv képezi; ujjtartásra és gesztuskombinációkra épített jeleikkel akár egészen bonyolult „üzleti" tárgyalásokat is képesek lebonyolítani. Az újorosz volt az, aki először vette meg a legnagyobb terepjárókat városi közlekedésre, ő volt az első törzsvendég az exkluzív férfiklubokban, szaunákban, éttermekben, és fizetett be egzotikus útra Goába.

Ő építtette a legnagyobb – és legkevésbé funkcionális – villákat az újonnan létesült lakóparkokban, minimális telekkel, hatalmas kerítésekkel. (Ezek berendezésére önjelölt designerek szakosodtak, ahogyan a barátnők öltöztetésére is stylistok sokasága hirdeti magát még ma is a neten.) Az újgazdag az, aki az utóbbi két évtized új orosz (elit- és tömeg-) kultúrájának legfőbb hőse – számítógépes és videojátékok sokasága épül rá, de szintén ez a réteg adja a sztorit a kedvelt szappanoperákhoz, mozifilmekhez, a kortárs irodalom legjavához. Leginkább azonban ő a kabarék és viccek fő motívuma: a korlátolt újorosz, aki folyton tele van „lé"-vel (a pénz, főleg a készpénz újorosz megfelelője – sok más képszerű kifejezés mellett – a „káposzta").

És ez az egyedüli, ami igazán számít. Vagy ahogy a régi-új vicc mondja: „Felkel reggel az újorosz, odamegy a tükörhöz: táskás szemek, borostás arc, petyhüdt bőr, kopaszodó fej, sörhas. Visszanéz az ágyra, ahol fiatal, hosszú combú, bombázó barátnője alszik. Újra ránéz a tükörképére és csodálkozva csak ennyit mond: „Hogy ennyire lehessen szeretni a pénzt…"

Az oligarcha-kapitalizmus

Alighanem Mihail Voszlenszkij írta a világ egyik legidézettebb könyvét a Szovjetunióról, *Nomenklatúra* címmel. A szerző maga is ott élt nemzetközi szakértőként a szovjet állami- és pártelit hermetikusan zárt kasztjának peremén, mígnem egyszer, egy külföldi kiküldetésről nem tért haza, hanem megírta mindazt, ami a megálmodott kommunizmus valósága lett. Az 1980-ban Londonban megjelent könyv pillanatok alatt terjedni kezdett otthon szamizdatban (azaz vékony papírra, több példányban átgépelt másolatban – csak az olvasásáért is retorzió járt, terjesztéséért börtön, készítéséért kényszermunka és száműzetés).

Egyik fejezetében – Szolzsenyicin *Iván Gyenyiszovics egy napja* című halhatatlan kisregénye tükörképeként – a szerző megírta a legfelső pártelithez tartozó tipikus kiválasztott – Gyenyisz Ivanovics – egy napját. Gyenyisz Ivanovics a párizsi PrixUnicban vásárolt kék pizsamában kel, a csíkosat nem szereti, mert az a börtönre emlékezteti. Nem szereti azt sem, hogy a WC és a fürdőszoba együtt van, bár a ház igazi elit épület, a felesége már jó ideje nyaggatja, menjen be a Központi Bizottság lakásosztályára, intézze el végre a lakáscserét, külön WC-vel. Borotválkozás után import kölnivel locsolja be magát, könnyű reggelit fogyaszt, kis kaviárral, s már várja is lenn a szolgálati autó. Megérkezik a Központi Bizottság székházába, kicsit irigykedve nézi a KB-titkároknak kijáró különliftet. Az irodája csendjében

ott kínálja magát a vágyak netovábbja, a kremli „forródrót" (vertuska), amin, ha akarná, akár magát a főtitkárt is felhívhatná. De csak semmi álmodozás. A nap folyamán hívja őt a helyettes, aki tíznapos olaszországi kiküldetést lebegtet meg előtte – ám Gyenyisz ellenáll a kísértésnek, nagyobb tétekre tartogatja a helyettes jóindulatát – előléptetésre vágyik. Saját titkárnő, nagy iroda, nemcsak holmi beutaló a pártüdülőbe, hanem külön állami dácsa, ott villogni a legfontosabbak ülésein, első kézből tudni mindenről. A távirati iroda (a TASZSZ) csak neki fogalmazott különjelentéseit rossz arcú irodistanő hozza be, ide csak ilyeneket vesznek fel, hogy egy pillanatra se csábulhasson el; az „odafentieknek" meg ott vannak a balerinák. Neki különben is az a dolga, hogy óvja a szovjet család szentségét – ráadásul a szervek hamarabb tudnának egy nőügyről, mint ő maga. Hát kell ez neki? Az óvatos Gyenyisz Ivanovics inkább elmegy a KB-büfébe tízóraizni – három büfésnő sürgölődik, nem taposnak a lábára, mint kinn a városban, egy közétkezdében. Aztán vissza a munkához: újabb éberségpróba következik. Kiadói terveket engedélyez, kihúz, letilt, rövidít, bizottsági listákat ellenőriz, hordják elé a papírokat. Fontos ember, szektorvezető! Ebédelni egyedül megy, nehogy klikkesedést bizonyítsanak rá. Magára kanyarítja elegáns felöltőjét – Düsseldorfban vette –, biccent ennek, nagyot bólint annak, észre sem veszi emezt – ki van itt számítva minden. Még az ebéd utáni pihenő is. A szunyókálásból telefoncsörgésre rezzen fel, fontos személyzeti ügyekben jönnek mindjárt hozzá. Most kell csak igazán elővenni a ravaszságot, most kell csak igazán figyelni az „övéire", az apparátusbeliekre, leghamarabb azok döfhetik hátba. Fekete Volga viszi haza este, az asszony már megcsinálta a lazacot, a könnyű sültet, ihat végre egy pohárka örmény konyakot, a bolgárt ki nem állhatja.

A mai oligarchavilág leírásához már nem kell disszidálni, hártyavékony papírra vetett sorokat betűzgetni: visszhangzik a sajtó a botrányaiktól vagy épp legtitkosabb ügyeiktől, tele az internet azzal, mekkorára becsülhető a vagyonuk, hova mennek nyaralni.

Az orosz politikai életben az 1990-es évek

második felétől használják az „oligarcha" szót a leggazdagabb üzletemberek és vállalkozók politikailag is befolyásos szűk körének megnevezésére. Először azt a hétfős csapatot illették ezzel a szóval, akik összefogtak, hogy Borisz Jelcint támogassák az elnöki hatalom másodszori megszerzésében – a történelmi analógiák alapján (az 1610–1613 közötti hatalmi vákuumban, legitim cári hatalom híján, a kormányzást hét bojár vitte) a „hét bankár uralmának" is nevezték ezt az időszakot. A nyugati és orosz politológusok egyetértenek abban: az oligarcha-kapitalizmus jelcini és putyini formája hosszú távon ugyanolyan kevéssé hatékony, amennyire működésképtelenné vált a nomenklatúra-kommunizmus is. Addig tartható fenn, amíg az olajfolyam árad, amíg van mit felosztani. De ahogyan a szovjet nomenklatúrában is egyhamar elfogytak a feloszthatő posztok és elérhető privilégiumok, úgy a nyersanyagkészletek és a hozzá kapcsolódó források is végesek, a belőlük származó haszon pillanatok alatt elolvadhat, ha nincs mögötte állami hatalom.

Az oligarchák egyvalamiben bíznak egyre kevésbé – abban, ahonnan a vagyonukat szerezték: az orosz gazdaságban. Az utóbbi időben egyre fogy az olyan orosz milliárdos, aki vállalná a kockázatot, hogy az orosz gazdaság halaszthatatlanul szükséges modernizálásába fektesse pénzét, olyan területekbe, amelyek még csak ígéretesnek is alig mondhatók. A hosszú távon megtérülő tudomány kutatásigényes, az innovációra épülő ágazatok végképp nem vonzóak. Ugyanakkor rendkívül

jelentős a tőkekiáramlás (2011-ben eddig 49,3 milliárd dollárnyi érték került külföldre, holott a Központi Bank csak a felére számított). Az utóbbi évek rózsaszín álmai, hogy a nyersanyag- és olajbizniszre épülő orosz gazdaság egy más pályára áll, megint egyre távolabb kerültek.

Mihail Prohorov, a sztármilliárdos az egyike azon keveseknek, akik vállalják a hazai befektetés kockázatát, sőt, Prohorov épp erre a vagány lépésre építi mind üzleti stratégiáját, mind pedig személyes imázsát. A mindössze negyvenhat éves Mihail Prohorov sok tekintetben a mai orosz oligarcha igazi modellje lehetne. Stabil családi háttérrel (szülei kutatóvegyészek), szívós természetet, kivételes munkabírást örökölve angol tannyelvű iskolában tanult, majd nemzetközi pénzügy szakon, 1989-ben kiváló diplomát szerzett. Ekkor már a peresztrojka korszak adta lehetőségeket kihasználva, vállalkozásba kezdett egyetemi évfolyamtársával és barátjával, Alekszandr Hloponyinnal (ő ma a szibériai Krasznojarszk terület kormányzója). Kisszövetkezetet alapított az akkor hihetetlenül divatos koptatott farmer gyártására és forgalmazására.

„Oligarcha-kollégái" közül a legtöbbjük életrajza hasonló elemekkel van teli. Először is mindegyikük „szemérmetlenül" fiatal – negyvenöt év az átlagéletkoruk –, kemény munkával komoly közgazdasági vagy szakmérnöki diplomát szereztek, és amint lehetett, saját vállalkozásba fogtak. (Vlagyimir Guszinszkij – a kilencvenes évek első igazi orosz médiamogulja – női karkötőktől kezdve könnyűfém garázsokig mindent gyártott kisszövetkezetében, Mihail Fridman pedig ablakmosásra szakosodott kisszövetkezettel kezdett.) Őket már egyáltalán nem érdekelte a pártkarrier, a Komszomol is csak addig, míg az egyetemi felvételihez nélkülözhetetlen „hivatalos jellemzést" megszerezték. Ezt tette Prohorov is, kezdettől fogva a maga útját járja. A pénzügyi zseninek tartott „Zsiráf" – ez volt a fiatalkori beceneve, köszönhetően 204 cm magas termetének – üzleti pályájának legnagyobb fordulatát nekünk, volt szocialista országoknak köszönheti. Az történt ugyanis,

hogy egy ponton az ún. Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank megelégelte, hogy kényszerhiteleket nyújtson alapítóinak, a „baráti szocialista tábor" kormányainak, s akkori felügyelője, Vlagyimir Potanyin, elhatározta, rövid úton megszabadul alapítóitól, radikálisan átalakítja a bankot, melynek élére Prohorovot állította. A két üzlettárs hálózatbővülésének egyik legfontosabb állomása az északi sarkkörön túli orosz városban, Norilszkban lévő nikkelvállalat megszerzése volt. 2008-ban váltak szét, hetedhét országra szóló botrányok közepette, de a válásból Prohorov nagyon is jól jött ki, szinte pillanatokkal a gazdasági válság kitörése előtt eladta részesedését. Így kezdődött az ONEXIM befektető csoporttal megint egy új szakasz a pályáján, aminek szlogenje: „Divatot csinálni az innovációból".

Divatot igyekszik csinálni Prohorov az újfajta oligarcha életstílusból is: rendszeres sport, semmi alkohol, semmi drog. Egyedüli gyengéje a női nem (lányos anyák ezrei vágynak unokára tőle), de egyelőre őrzi függetlenségét. Két fő ellenségének Borisz Berezovszkijt és Sarkozy francia elnököt tartja, legfőbb szenvedélyének a kosárlabdát – ezért vásárolta meg a New Jersey Nets kosárlabdacsapatot, gyerekkori álmát megvalósítva. A jelenleg is börtönben ülő Mihail Hodorkovszkij óta ő az első oligarcha, aki szembe akart fordulni a putyini politikával: egy időre elvállalta a Pravoje Gyelo (Jó ügy/Jobboldali ügy) mesterségesen létrehozott párt vezetését, de amint saját képére akarta formálni azt, szakítva a hivatalos ideológus által kijelölt csapásiránnyal, kiderült, hogy pillanatok alatt ő is börtönben találhatta volna magát, így azonnal kiszállt a politikából. A társadalmi felelősségvállalás ügyét azonban továbbra is komolyan veszi: alapítványa óriási összeget fordít tudományra, kutatásra-fejlesztésre, oktatásra, kultúrára. Az általa pénzelt rendkívül igényes kulturális folyóirat *(Sznob)* piacvezető. Prohorov vakmerő, makacs, nagy játékos – nyoma sincs benne az egykori nomenklatúra számítgató óvatosságának. Ugyanakkor – épp kiszámíthatatlansága révén – mégis igazi orosz maradt.

A nagy játékosok

Az orosz (dollár)milliárdosok száma a *Forbes* magazin orosz kiadása szerint óriási ütemben nő: 2009-ben számuk 32 volt, 2010-ben 62, 2011-ben pedig 101. Összvagyonuk is növekszik, bár még nem éri el a 2008-as válság előtti értéket (522 milliárd dollár). Ennek a vagyonnak legnagyobb része az első száz leggazdagabb üzletember kezében koncentrálódik. A leggazdagabb továbbra is a Novolipecki Fémkohászati Kombinát tulajdonosa, az 55 éves kohómérnök Vlagyimir Liszin, aki a *Forbes* világranglistáján is az előkelő 14. helyet foglalja el. Őt követi az acélipar vezető cégének (Szeversztal) vezetője, a mindössze 46 éves mérnök-közgazdász Alekszej Mordasov és Mihail Prohorov (a nemzetközi listán a 29., illetve 32. helyet foglalják el). A vagyonkoncentráció még a leggazdagabbak között is hihetetlenül nagy: az első tíz üzletember rendelkezik az első száz vagyonának több mint 40 százalékával. Abszolút értékben legtöbbet Aliser Uszmanov vagyona gyarapodott a fémkohászat és internet révén (a nemzetközi ranglistán a 35. helyezett), közel egy szinten áll a nemzetközi közgazdász Vlagyimir Potanyinnal, az Interrosz külgazdasági cégcsoport tulajdonosával, valamint az eredetileg fizikus Oleg Deripaszkával, aki egyebek mellett a Basel Befektetési Alap tulajdonosa, de ott van a tízes toplistán Roman Abramovics is.

Impresszum

Tömegmédia és internet

Volt az orosz televízióban egy fantasztikus hírműsor 1987–1993 között *600 másodperc* címmel, amely nemcsak a glasznoszty és a peresztrojka (az újfajta nyilvánosság és politikai reformok) szimbóluma lett, hanem egyhamar az új orosz médianyelv prototípusává vált – mindennek összes ellentmondásával együtt. A program kitalálója és vezetője, Alekszandr Nyevzorov bizonyult az első olyan valódi véleményformáló médiaszemélyiségnek a szovjetből oroszra váltó tömegkommunikációban, akinek politikai és köznapi értékítélete modellt teremtett, stílusa divatot diktált. A leningrádi televízió stúdiójából sugárzott hírműsor hihetetlen népszerűségének és példátlan nézettségének egyik forrása az addig nem tapasztalt dinamizmus volt: a képernyő sarkában látható másodpercmutató fenyegető kattogása mellett, szó szerint 600 másodperc alatt elképesztő mennyiségű eseményt és kommentárt tárt a néző elé, kényszerítve, hogy lépjen ki a szovjet korszak időtlenségéből és politikai süppedékéből, s maga is váljon véleményalkotóvá. Első kézből származó információkat közölt az akkori leningrádi tanács üzelmeiről, a korrupt hivatalnokokról, de nem kímélte a rendszerváltás utáni első demokratikusan választott pétervári polgármestert sem. Nyevzorov lett ugyanakkor a modern orosz nacionalizmus első számú véleményformálója és a Szovjetunió szétesését ellenzők fő képviselője is: heves támadásokat intézett a függetlenségre törő

balti köztársaságok ellen, miközben istenített hősei a szeparatisták ellen küzdő szovjet rohamosztagosok, s a pravoszláv egyház legdogmatikusabb követői lettek. Szédítő tempóját csak egyszer lassította le: amikor arra szólította fel nézőit 1991-ben, hogy szavazzanak a Szovjetunió felbomlása ellen. Eközben a *600 másodperc*ben lehetett először látni a szovjet rend bomlását a maga nyílt, naturalisztikus valóságában – az erőszak és rombolás képei, az éhező-kéregető gyerekek, nyomorban pusztuló öregek, az üresen tátongó boltok rettenete, a rothadt káposzta, penészes kenyér, romlott hús bűze egyszerre sokkolt és lázított. A nyers testiség, a káromkodás, a pornográfiával határos szókimondás az adások természetes része volt, majd a nyilvános nyelvhasználat és vizualizálás nélkülözhetetlen eleme lett.

Ez a fajta hihetetlen sebességű nézőpontváltásokra épülő médianyelv nem előzmény nélküli az orosz-szovjet képkultúrában, sőt az oroszból szovjetbe váltó avantgárd szemléletet épp ez a felfogás alapozta meg, s tette egyetemes értékké. „Kitörök végleg az emberi mozdulatlanság fogságából, szüntelen mozgásban vagyok, közel lépek a tárgyakhoz, eltávolodok tőlük, bemászom alájuk, felkapaszkodom rájuk, együtt rohanok a vágtató lóval, belevetem magam a tömegekbe, hanyatt vetem magam, aeroplánra szállok, együtt repülök a magasba és zuhanok alá a magasba tartó és aláhulló testekkel" – írta az orosz-szovjet filmművészet klasszikusa, Dziga Vertov az 1920-as évek közepén, akinek az *Ember a felvevőgéppel* című filmkrónikáját 2010-ben az egyetemes dokumentumfilm-történet tizenkét legnagyobb hatású alkotása közé választották. A Dziga Vertov-féle vibráló-fürkésző, mindent új szögből, új fényben láttató „filmszem", amely objektivitásában is mindvégig hangsúlyozottan személyes maradt, nagyon hamar dermedtségre ítéltetett: a sztálini sajtó- és kultúrpolitika központosított cenzúrája nemcsak a közlendő tartalmat, hanem a közlés módját is szigorúan meghatározta és egyenléptékűre szabta jó néhány évtizedre. A szovjet filmhíradók pirospozsgás kolhozparasztjai és duzzadó izmú munkásai pont úgy a nyers valóság takarására szolgáló, mesterségesen létrehozott propagandafigurák voltak, mint ahogyan Brezsnyev csókja lett a hetvenes évekbeli szocialista tábor „barátságának" plakátjelképe. Ezek a kimerevített jelenetek mozdultak meg 1985 után, Mihail Gorbacsov, az utolsó szovjet pártfőtitkár hatalomra kerülését követően a *600 másodperc* című műsorban, s a műsor nyomában megjelenő új szemléletben.

Erre azonban nem kerülhetett volna sor, ha nem alakult volna ki már a hatvanas évek közepén az a rendkívül erős, másként gondolkodó mozgalom, amely a többi kelet- és közép-európai demokratikus ellenzéki mozgalmaknak is formát és motivációt szolgáltatott. A *Hronyika tyekuscsih szobityij* („Aktuális események krónikája") volt a legelső, leghosszabban fönnmaradt s legnagyobb hatású szovjet szamizdat, amely a legalapvetőbb emberi és állampolgári jogok megsértéseit rögzítette folyamatosan. Szerkesztői a letartóztatások, börtönbüntetések, száműzetések és kényszeremigrációk kockázatát vállalva adtak bizonyságot arról, hogy lehetséges a szovjet totális rendszerrel való szembeszegülés. A változás első valódi jele az volt, amikor Andrej Szaharov, a politikai fogolyként Gorkijba (ma Nyizsnyij Novgorod) száműzött világhírű atomtudós Gorbacsov – nyugati politikai nyomásra, de mégiscsak személyes – döntése alapján visszatérhetett Moszkvába.

Az országot ekkorra már az ún. informális kiadványok sokasága lepte el: a Szovjetunió robbanásszerű felbomlásakor fölszabaduló hihetetlen energia nyomán az egységesnek hitt tömb hallatlanul színes szubkultúrák sokaságára esett szét. Az

így kialakuló posztszovjet kultúra mindmáig őrzi e sajátosságát: a rendkívül változatos motivációk alapján létrejött, sokféle arculatú csoportok szinte mindegyike saját nyelvi-képi világot hozott létre magának, s ezt a legutóbbi időszak globalizáló tendenciái sem tudták újra összemosni. Az is igaz ugyanakkor, hogy mindeme szubkultúrák között alig van átjárás, az egymástól elszigetelt, más-más érdeklődésű, szemléletű, politikai felfogású, szociális hátterű csoportok egymás mellett léteznek (hol békésen, hol véres konfliktusokkal), arra azonban már rég nincs esély, hogy újból egyenszovjet kollektivista karámokba tereljék őket. Ellentmondásos mivolta ellenére, ez a mai orosz közvélemény és társadalom legnagyobb értéke és legfőbb ereje is.

Nagy szerepet játszott e folyamatban az 1990-es sajtószabadság-törvény alapján egymás után születő, új orgánumok sora: a *Kommerszant*, a *Sztolica*, az *Eho Moszkvi*, illetve a *Nyezaviszimaja gazeta* (Független lap). A Nyezaviszimaja legelső száma 1990 decemberében jelent meg, akkor hihetetlen, 150 ezres példányszámban: történetét mindmáig a posztszovjet sajtószabadság tündöklése és bukása „címszó" alatt emlegetik. A lapot 83 vezető értelmiségi és demokratikus beállítottságú politikus alapította 1000 rubeles „részvénnyel", akiket utóbb csak „ezresekként" emlegettek. A lap eredeti formájában nem mint a „negyedik hatalmi ág" orgánuma, hanem mint a valóban minőségi újságírás fóruma jelent meg, függetlensége pedig nemcsak a hatalomtól, hanem az

ellenzéki politikai nézetektől való függetlenséget is jelentette – amivel eleinte valóban egyedül állt az olyan, átalakult lapok mellett, mint az *Izvesztyija*, a *Komszomolszkaja pravda* és a *Moszkovszkij komszomolec*. A konkurencia azonban egyre erősödött, s a főszerkesztő, Vitalij Tretyakov irányítása alatt a lap egyre jobban eladósodott: a munkatársakból álló részvényesek a főszerkesztő leváltását követelték. Tretyakovot ekkor az oligarcha, Borisz Berezovszkij mentette meg, a segítség ára azonban az volt, hogy a részvények 80 százaléka az akkor már médiabirodalmát építő Berezovszkij kezébe került. A lap teljesen eltávolodott kezdeti elveitől, „lefizetett" cikkeket (orosz nevén: „dzsinsz") közölt, és egyre-másra putyinista szócsőként kezdték emlegetni – a csecsen háborút vagy épp az orosz–belorusz szövetséget támogató irányvonala alapján, nem is alaptalanul. Amint azonban Berezovszkij szembekerült Putyinnal, a főszerkesztőnek is mennie kellett, s a valaha mérvadónak számító orgánum belesüppedt a tömeglapok sorába.

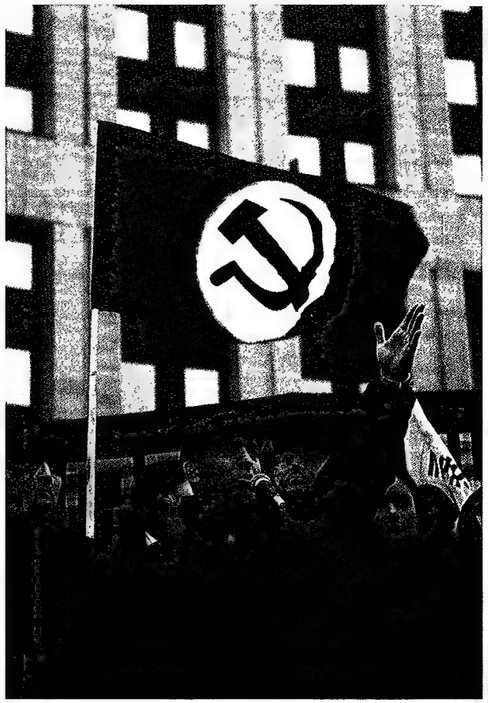

Áldozatok

1993–2010 között több mint 200 újságíró esett gyilkosság vagy merénylet áldozatául, de ezen ügyeknek csak alig egynegyedében született eddig bírósági ítélet. A legtöbb áldozatot a csecsen szeparatista mozgalom és háború hátterének oknyomozó feltárása követelte: legelső közülük az 1993-ban grozniji lakásán meggyilkolt Dmitrij Krikorjanc, az *Expressz-Hronyika* c. független lap munkatársa. 1994-ben a legnagyobb port kavart ügy a Dmitrij Holodov elleni merénylet volt, aki az orosz hadseregen belüli korrupciós ügyek sokaságát leplezte le, s akit diplomatatáskába rejtett bombával gyilkoltak meg: a feltételezett elkövetőket felmentették. 1995-ben bérgyilkos végzett Vlad Lisztyevvel, az ORT televízió főigazgatójával (mindössze 33 napot töltött e poszton) – sem a megrendelő, sem az elkövető kiléte nem ismeretes azóta sem. A feltételezhető ok: Lisztyev megpróbált véget vetni a televíziós csatornák közötti reklámelosztás során vándorló „feketepénzek" rendszerének.

2006-ban, saját házuk liftjében lőtték le Anna Politkovszkaját, a *Novaja gazeta* újságíróját, aki számos cikket és könyvet írt a csecsen háborúról, a Putyin-éráról. Az óriási nemzetközi vihart kavart ügyben még mindig nincs ítélet: a gyilkosság megszervezésével egy, a szervezett bűnözés elleni igazgatóságon dolgozó, korábbi belügyi tisztet vádoltak, akit azonban 2009-ben felmentettek.

Sport és üzlet

Három hatalmas sportrendezvénynek ad otthont Oroszország az elkövetkező néhány évben: 2014-ben lesz a téli olimpia, 2016-ban a jégkorong-világbajnokság, 2018-ban pedig a futball-világbajnokság. Oroszország újra világhatalom a sportban: visszhangozzák a híradások, idézve a rendezés jogának elnyerését kísérő hivatalos kommentárokat. Vlagyimir Putyin egyrészt az ország által elért eredmények *politikai* elismeréseként, másrészt az imázsváltás eszközeként kezeli e megaeseményeket: „Sok külföldi még mindig a hidegháború idejéből ittragadt előítéleteken keresztül lát és láttat minket" – mondta egy interjúban, hozzátéve, hogy aki arra kíváncsi, mennyit is változott Oroszország, nézze meg, hogyan készülnek ezekre a játékokra.

A kritikusoknak azonban épp ezzel van bajuk: az előkészületekkel. Itt van mindjárt a téli olimpia kabalafigurájának kiválasztása. 2008-ban az olimpia helyszínének, Szocsinak a lakossága egy síelő delfint szavazott meg erre a célra, ám az orosz olimpiai szervezőbizottság szerint túl korán, és egyébként is, a kabala kiválasztása összorosz ügy. 2010-ben meg is hirdették az országos pályázatot, s a beérkezett tervekre az e célra létrehozott hivatalos oldalon lehetett szavazni. A népszerűségi listát jó ideig az internet-folklór kedvenc antropomorf medvéje vezette: a síelő Pjotr nevű mackót alkotói az 1980-as moszkvai olimpia Miskája utódjának szánták, ám a blogokban és kommentekben,

valamint a sajtóban pillanatok alatt hozzátapadó pedofil asszociációk Petyát diszkreditálták. A hivatalos bizottság nem engedte a döntőbe a következő legnépszerűbb figurát, a ZOICS nevű „hipnobékát" sem (nevét az olimpia évszámának – 2014 – orosz ábécé szerinti olvasatából kapta), aki egy képzeletbeli, kék bőrű kétéltű volt, szájában síbottal, fején cári koronával. Az utolsó pillanatban elindított alternatív internetszavazás eredménye alapján a zsűri végül a színében a hóra utaló, jelentésében pedig teljesen ártatlan fehér medvét, fehér párducot és fehér nyulat hozta ki győztesen.

Szocsi mint olimpiai helyszín kiválasztása azonban jóval súlyosabb kérdéseket is felvetett a fenti sportszimbolikai döntésnél. Számos elemző szerint ez nem is sportpolitikai, hanem olyan geopolitikai döntés volt, amelynek meghozatalát nem alapozták meg gazdasági, geológiai, környezetvédelmi stb. vizsgálatok. Szocsit mint szubtropikus éghajlatú tengerparti várost ugyan hegyek övezik, de az éghajlat miatt a téli sportok infrastruktúrája – a síelés kivételével – egyáltalán nem alakult ki. Bonyolítja a helyzetet, hogy Szocsi vendégfogadó és közlekedési infrastruktúráját a szovjet korszak óta egyáltalán nem korszerűsítették, az utak építése a földrajzi sajátosságok miatt csak alagutak, viaduktok stb. beiktatásával, vagyis bonyolult módon oldható meg. Mindezt tetézi, hogy az eredetileg tervezett (már akkor is rekordszintű) költségek a globális válság, valamint a nyersanyag- és egyéb árak emelkedése folytán csillagászati összegekre rúgnak. A helyi lakosok kezdettől fogva aggódnak amiatt is, hogy a tengerparti alacsony síkságon, a két folyó közötti félszigetre tervezett építmények az események után kihasználatlanok vagy használhatatlanok maradnak. Erőteljes tiltakozásokhoz vezetett a lakosság kitelepítése is az építkezési területekről, akik lakásuk kisajátításáért nem jutottak megfelelő kompenzációhoz.

Abban mindenki egyetért, hogy a téli olimpiát *meg kell rendezni, s Oroszországnak kell megrendeznie.* A három gigasportesemény kétségtelen hozadékának tekinti szinte mindenki azt, hogy az építkezések aktivizálják a munkaerőpiacot, fejlődik a turisztikai ágazat, az olimpia további nagy nemzetközi eseményeket vonz a Fekete-tenger partjára (mintegy bizonyságul, személyesen Vlagyimir Putyin miniszterelnök és maga Bernie Ecclestone írta alá azt a szerződést, amelynek értelmében 2014-től 2020-ig Szocsi ad otthont az évenkénti Formula–1 Orosz Nagydíjnak), sőt

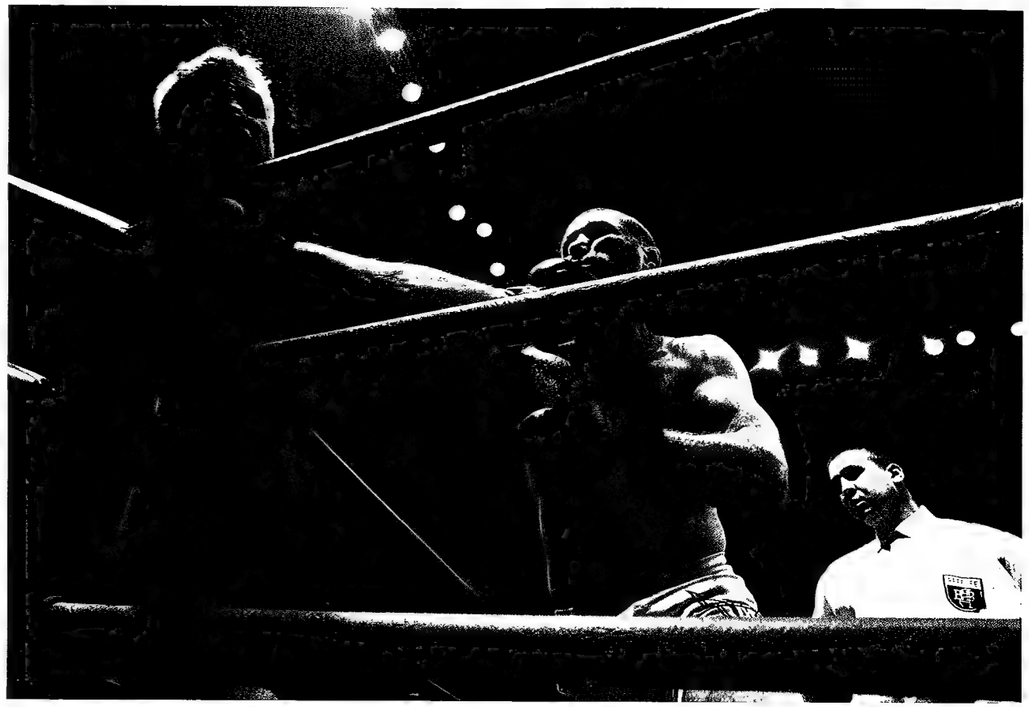

látnak reményt arra is, hogy a hazai sport egésze is kimozdul végre a rendszerváltás utáni, elhúzódó válság állapotából. Az alternatív megoldást keresők szerint azonban az lett volna célravezetőbb, ha szétosztják a rendezvényeket olyan orosz városokban, amelyek már rendelkeznek megfelelő háttérrel (ezt a megoldást követik majd a futball-világbajnokság szervezésekor: a vb leendő helyszínei között lesz többek között: Kalinyingrád, Szentpétervár, Moszkva, Nyizsnyij Novgorod, Volgográd, Rosztov stb.).

Ezek azonban mind technikai kérdések, s nem érintik a lényeget: valóban érdemes-e az ország és az egyes régiók teherbíró képességét meghaladó erőfeszítéseket tenni azért, hogy a fönt jelzett imázsváltás megtörténhessen? S valóban ez-e a fő cél? Számos ellenvéleményt lehet hallani. Sokak szerint az olimpia és a világbajnokságok víziójában az orosz vezetés azt az új nemzeti eszmét véli felfedezni, amely összefoghatná az országot a Szovjetunió szétesése után. A szigorú kritikusok szerint azonban e három esemény, és egyáltalán a sport mint látványosság kínálta perspektíva nem több, mint afféle eszmepótlék. A célirányos állami politika rangjára emelkedve ugyan jó pár évre előre megoldja az oroszság egységét, a valódi országstratégiát azonban nem helyettesítheti.

Van olyan értelmezés is, mely szerint az „orosz tél" alcímmel rendezendő olimpia nem más, mint egy gigantikus államépítési kísérlet, egy olyan új irányítási modell kipróbálása, amelyben a centralizáció mellett a korábbinál jelentősebb szerepet kap az állammal „közösen" megszerzett javak újraelosztása, bizonyítékául annak, hogy érdemes lojális állampolgárnak és rendkövető vállalkozásnak lenni, mert akkor van esély arra, hogy a „közösbe"

Miért éppen Szocsi?

Szocsi választása politikai üzenet. Üzenet a világnak arról, hogy a Fekete-tenger itt lévő kijárata Oroszországé. Ez az Oroszország képes közvetlen ellenőrzése alá vonni az Észak-Kaukázust, képes meghatározó szerepet játszani az egész kaukázusi térségben, képes megvédeni saját érdekeit és hatékony ellensúlyt képezni Grúziával s esetleges támogatóival szemben. Szocsi a stabilitás üzenete: ez már az az új Oroszország, amely meg tudja őrizni területi egységét, s alkalmas arra, hogy megoldja a legégetőbb társadalmi és gazdasági kérdéseket. Ez az Oroszország el tudja hárítani akár a terrorveszélyt is – a legfelső orosz elit eléri azokat a körzeteket, amelyek közvetlenül határosak az olimpiai játékok helyszínével. A Szocsi-stratégia és a mögötte kibontakozó új Oroszország-kép bázisa a legfelső politikai elit, továbbá az ún. erőhatalmi csoportok és a legerősebb üzleti-vállalati körök.

Az egyedüli tényleges bizonytalansági tényező Grúzia. Oroszország azonban abban bízik, hogy ha a fenti politikai üzenetet a világ közvéleménye és a nemzetközi véleményformáló elit megérti és támogatja, akkor kikényszerítheti Grúziától is – ha többet nem – a passzív elfogadást. Márpedig erre nagy szükség lehet. Grúzia ugyanis minden erejével tiltakozik azon orosz tervek ellen, hogy gazdaságilag is bevonják Abháziát az olimpia előkészítésébe – a grúz vezetők ezt a lépést államuk integritásának megsértéseként értékelik. Abháziát ugyanis Grúzia továbbra is saját állama részének tekinti, Oroszország azonban függetlenként kezeli. A térségben élő cserkesz kisebbség azt akarja elérni, hogy Oroszország és a világ közvéleménye ismerje el népirtásként azt a mészárlást, amelyet 1864-ben, II. Sándor cár uralkodása idején hajtottak végre a cserkeszek ellen. A cserkesz mozgalom az oroszországi téli olimpiát akarja felhasználni ezen üzenet megfelelő közvetítéséhez, hiszen az olimpiát éppen 2014-ben, a cserkesz népirtás 150. évfordulóján rendezik meg, és éppen a cserkeszek történelmi fővárosában, Szocsiban.

A nyilatkozatháború már folyik: az orosz fél visszautasítja az olyan kérdéseket, mint hogy „Lehet-e olimpiát rendezni a 150 éves cserkesz népirtás helyszínén?" Ha Grúzia a szocsi olimpia előtt hivatalosan is elismeri népirtásként az 1864-ben történteket, azzal nem csupán Oroszországot hozza nehéz helyzetbe, hanem Abháziát is: Abháziának választania kell politikai és gazdasági támogatója, Moszkva, illetve a szintén muzulmán hitet valló cserkeszek között. Szocsi választásával Oroszország nemcsak stabilitásáról akar bizonyságot adni, hanem egyúttal arról is, hogy a Kaukázus térségét erős kézzel kontroll alatt tartja.

beadott hozzájárulás arányában a javakból is részesüljünk – akár közvetlen anyagi formában, akár a presztízs eszmei értékében. Pontosan jelzi ezt az olimpiai játékokra kidolgozott támogatási séma: a becslések szerint a közel 33 milliárd dolláros összköltséget az állam, az adófizető polgárok és a legnagyobb vállalatok közösen állják. Cserébe ők is részesülnek az új orosz országképből – a stabil és sikeres állam imázsából –, amelyet aztán úgy váltanak „aprópénzre" saját üzleti tevékenységükben, ahogy tudnak, s ahogy a szabályozók és rendeletek engedik. Az orosz adófizető polgárnak – a kilátásba helyezett adóemelésért cserébe – egyelőre csak a gigantikus ünnepségek tűzijátéka garantált.

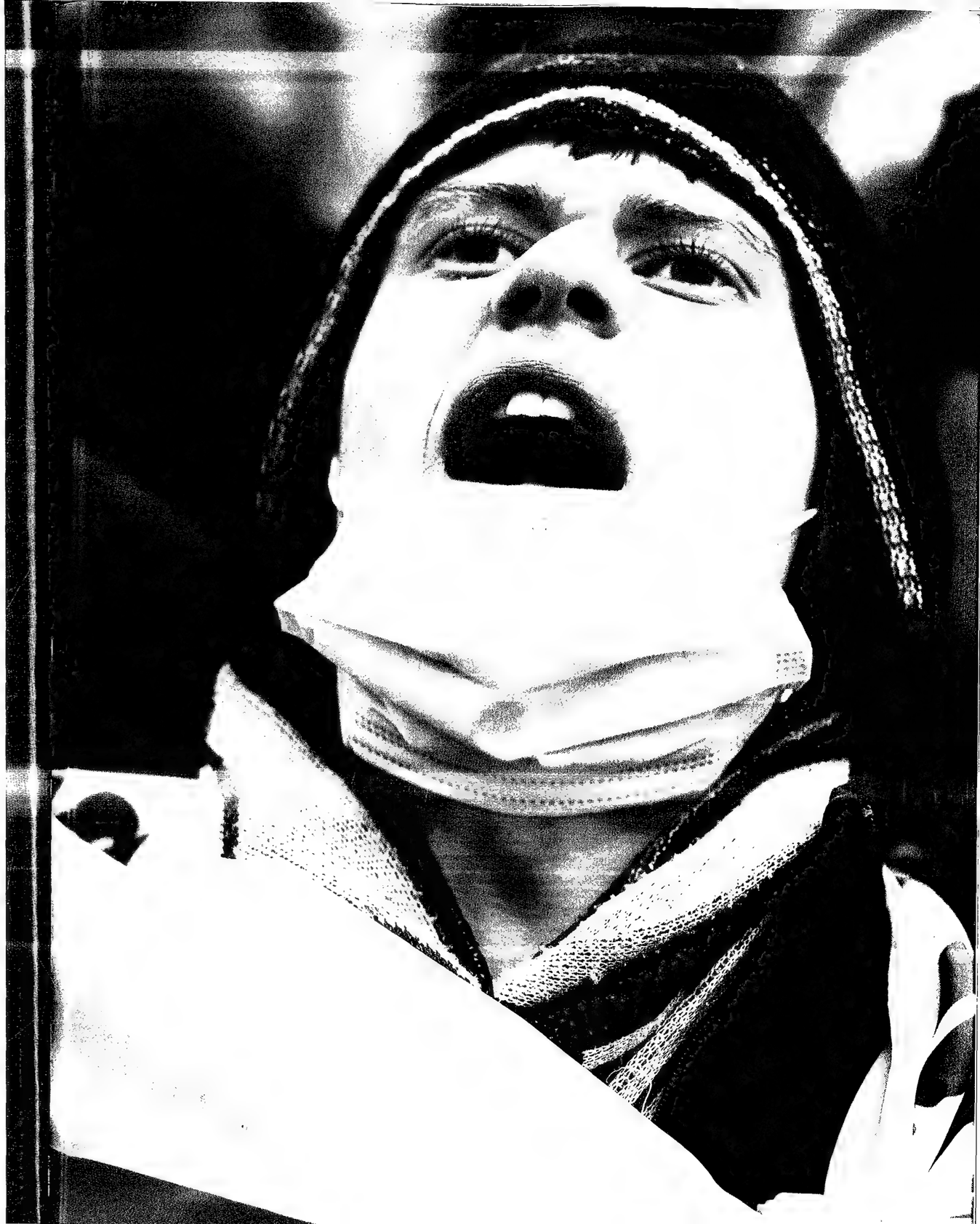

Az orosz közoktatás, felsőoktatás

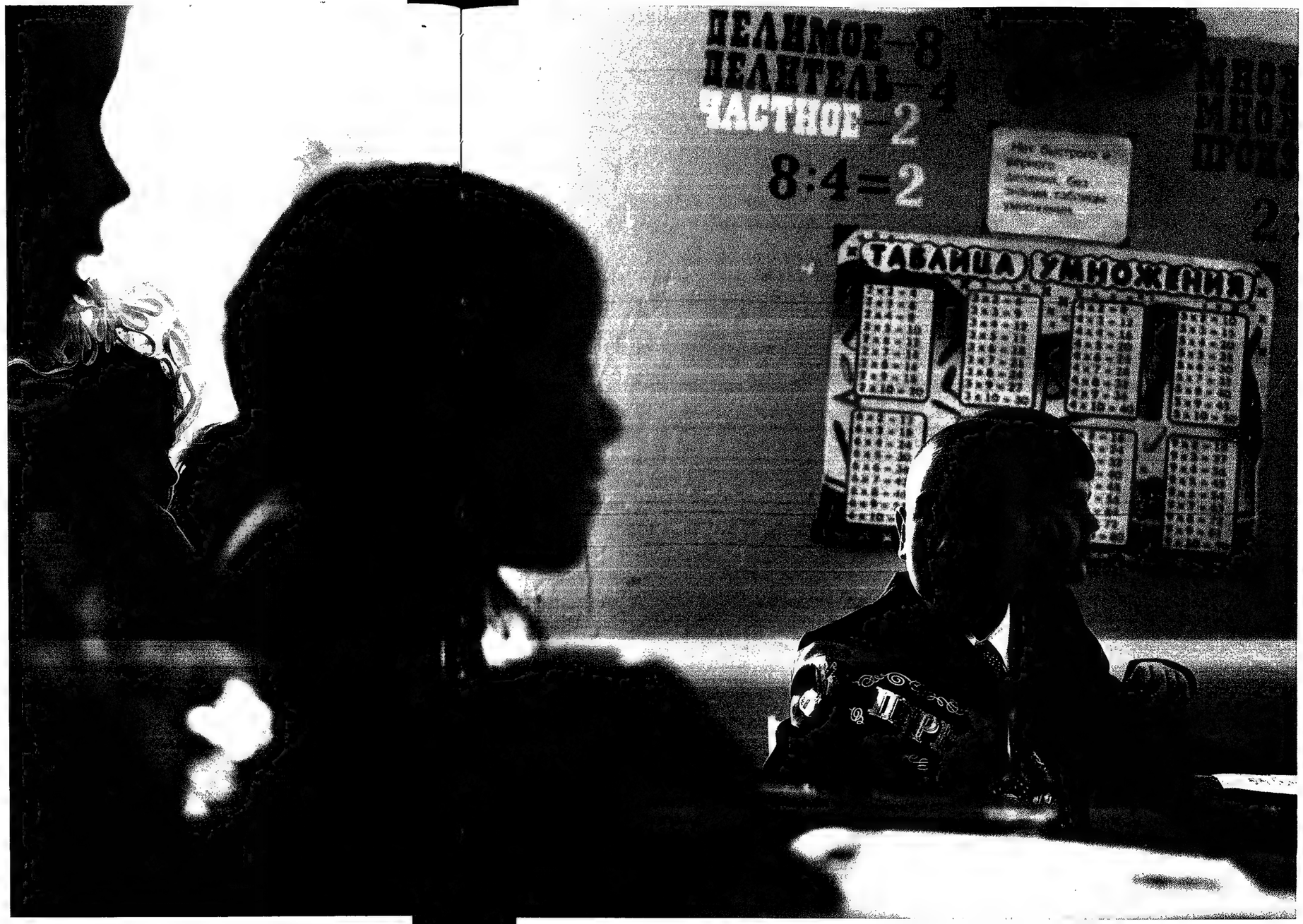

A 11. osztály közepére a moszkvai belvárosi iskolában végképp felborult a rend. Irina Joszifovna, az osztályfőnök – magas, csinos, mindig jól ápolt, jól öltözött 40 év körüli nő – a februári szülői értekezleten már valósággal könyörgött a jelen lévő szülőknek: legalább arra vegyék rá a drága gyereküket, hogy amikor az érettségi tételeket felolvassa és kiosztja, tiszteletüket tegyék az iskolában. Aztán menjenek át a Dom knyigi könyváruházba, 50-60 rubelért már meg lehet venni egy-egy előre gyártott puskát („spargalka"), s azt nézzék át. Csak ennyit kér, nem többet.

Nem kitalált a történet, nem fiktív a helyszín: az utolsó évjárat, amely 2007-ben a tantárgyak többségéből még a régi, hagyományos rendszer szerint érettségizett Oroszországban, már pontosan tudta, hogy úgyis át fogják őket engedni, az iskolának nem érdeke, hogy rontsa a statisztikát, teljesen felesleges minimális erőfeszítést is tenni. Az egységes állami vizsga (JEGE) bevezetése, amelynek értelmében a tanulók egész Oroszországban egységes feladatlapot kapnak, csak a következő évben vált általánossá, az említett 2006–2007-es tanévben még, kísérleti jelleggel, csak orosz irodalomból kellett a tesztet megírni. Tét alig volt, nem csoda, hogy a szülői értekezlet gyér számú résztvevője csak akkor élénkült föl, amikor a ballagás (szó szerint: „utolsó csengő", azaz „poszlednyij zvonok") programját kezdte a tanárnő ismertetni. A ballagási pénz összegét

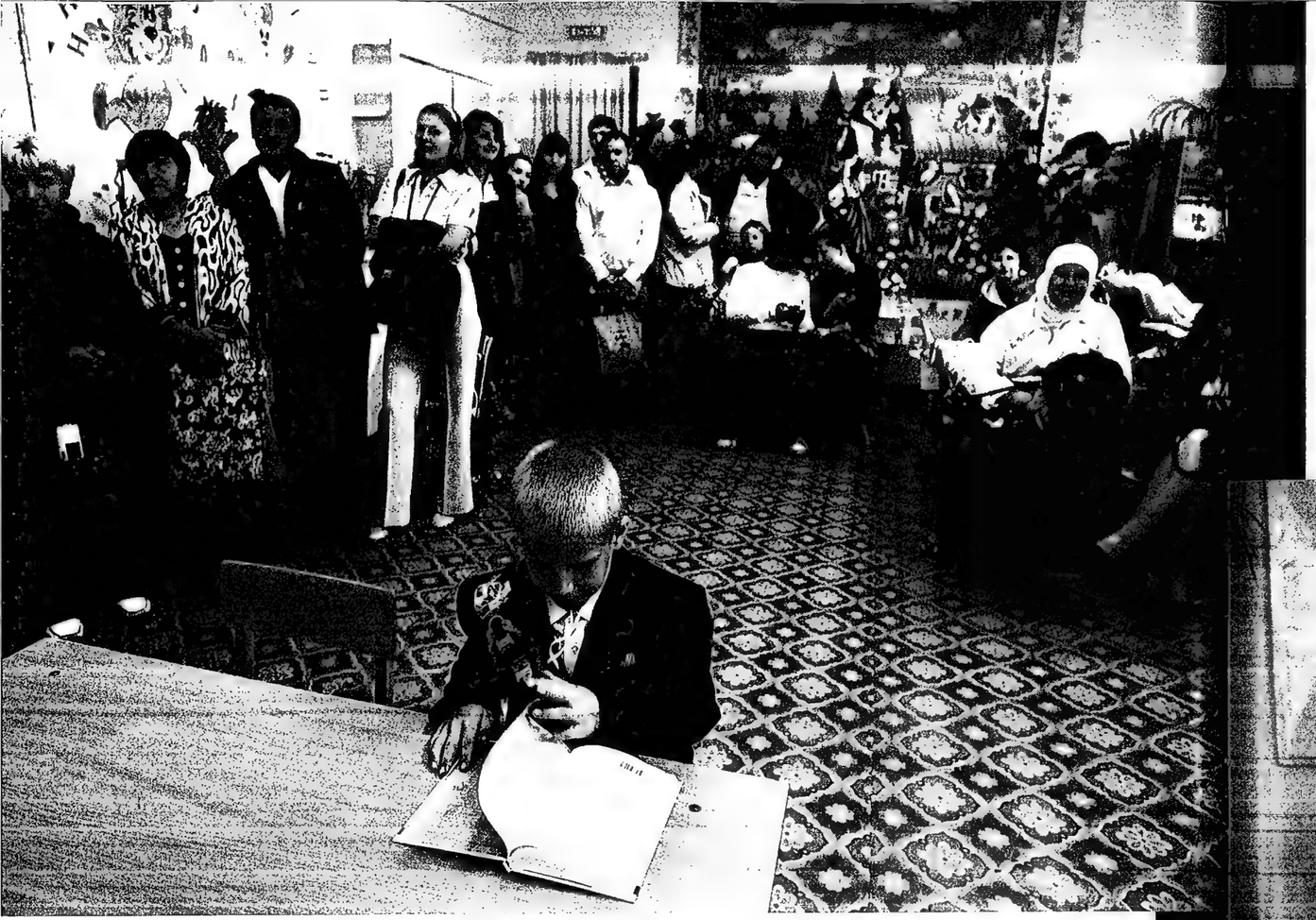

mindenki azonnal megszavazta: 7000 rubelt kellett befizetni (lehetett havi részletet is választani) – ez az akkor nagyjából 200 eurónak megfelelő összeg igazán szerénynek volt mondható az egymással e téren is versengő iskolák között. Ráadásul mindent magában foglalt: az összes tanárnak adandó virágtól kezdve (a virág ajándékozása Oroszországban jóval nagyobb kultuszt élvez, mint például nálunk), az osztályfőnöknek és a fontosabb tanároknak adandó ajándékon át (Irina Joszifovna aranyláncot kapott, hozzá illő karkötővel) az érettségi bankettig. Ez utóbbiból rögtön kettő is volt. Az első az utolsó tanítási napon: egy szabadtéri saslikozás egy Moszkva környéki parkban még alkoholmentesen (számos iskola ezt a bankettet a Moszkva folyón tett hajókirándulással oldotta meg), a második pedig, már gyönyörű ünneplőruhában (a lányoknak hosszú, selyem, Natasa Rosztova[4] báli öltözékére emlékeztető ruhaköltemény), fiúknak fekete nadrág, fehér ing. Az iskolai ünnepségen kapott ballagási szalagot vállukon átvetve, minden ballagó egy nagy köztérre zarándokolt, ahol már pezsgővel, léggömbökkel, virágokkal, és nagy zajjal búcsúztak az iskolától. Utána jött az attrakció: ki-ki az osztálya által választott bérelt járműbe szállt – a népszerűségi listát továbbra is az óriási limuzinok vezették –, Irina Joszifovna osztálya azonban kreatív módon egy trolit bérelt, s azzal ment a ballagási vacsorára. Pontosabban: az este 8-tól reggel 6-ig tartó dínomdánomra. S bár érettségi bizonyítványukat ekkor már kézhez kapták, annyira még nem tartották őket érettnek, hogy szabadon ki- és bejárkálhassanak: a bankett 10 órájára – mivel ekkor még utoljára az iskola felelt a gyerekért – voltaképpen be voltak zárva a bérelt étterembe (az étterembérlés mindig a vállalkozói szférában dolgozó, jó kapcsolatokkal rendelkező szülő dolga). A bankett menüjének összeállítása már nagyobb vitát kavart: legyen-e meleg előétel, vagy a hideg is elég?, hánykor hozza ki a pincér a főfogást?, hagyják-e a tortaszeletelést hajnalra? – s hasonló életbevágó kérdések. De mindez semmi az italválasztás procedúrájához képest. Mivel az általános vélemény az volt, hogy a vodka a legtisztább ital, a többség erre szavazott, a mennyiség pedig – az orosz tradíciókhoz híven: három gyerekre egy üveg. A másnap(ság) pedig már amúgy sem az iskola felelőssége.

[4] A *Háború és béke* egyik fő karaktere.

Orosz sziget

Az oroszországi közoktatás ma teljesen egységes az egész föderáció területén, és központosított rendszer szerint működik. Az általános iskola alsó tagozatára a 6. életév betöltése után kell beíratni a gyerekeket, akik 1-1,5 éves koruktól járhatnak bölcsődébe, majd óvodába, de ezek nem kötelezők. Az alsó tagozat négyéves, de voltaképpen nem válik el a felső tagozattól: az 1–11. osztályok egy intézményen belül működnek. Az 1. osztály első félévében a gyerekek nem kapnak osztályzatot, hanem csillagot (5-ös), négyszöget (4-es) vagy háromszöget (3-as) szöveges minősítéssel ("Хорошо", "Молодец", "Умница[1]"). Ezt követően ötfokozatú osztályzattal történik az értékelés (az 5-ös a legjobb jegy). A közelmúltig csak kilenc évfolyam befejezése volt a kötelező, a 2009–2010. tanévtől kezdve azonban a teljes középfokú képzést kötelező megszerezni, ami csak tizenegy osztály elvégzésével lehetséges. Ugyanakkor a 9. osztály után a tanuló választhat, hogy az általános képzést folytatja, vagy a szakképzést választja: bizonyítványával jogot formál arra, hogy felsőfokú tanintézetben folytassa a tanulmányait. Az utóbbi időben az alaprendszer mellett számos különböző iskolatípus jelent meg Oroszországban: újraéledt a líceum, amely tulajdonképpen a középiskola (5–11. osztály) programját kínálja bővített és/vagy szakosított formában, humán, társadalomtudományi vagy matematikai fakultációval.

Az egységes állami vizsga (JEGE) bevezetése óta nem kell külön felvételi vizsgát tenni – az egyes főiskolák és egyetemek a megszerzett pontszám alapján válogatnak a jelentkezők közül. A JEGE vizsgatárgyak: orosz nyelv és irodalom, matematika, első idegen nyelv (általában angol), két választott tantárgy. Van persze olyan nagy presztízsű (és nagy hatalmú) egyetem, amely nem éri be ezzel, mindenképpen legalább elbeszélgetésre behívja az érdemesnek talált jelentkezőket, és tovább válogat közülük. Oroszország 2006-tól fokozatosan, több lépcsőben csatlakozott a bolognai folyamathoz, s ma már az európai felsőoktatás részeként működnek az olyan nagy egyetemek is, mint a moszkvai Lomonoszov Egyetem. Ennek megfelelően a négyéves képzés után baccalareátusi fokozatot (BA), 1-2 éves további képzés után magiszteri fokozatot (MA) kap a jelölt. A posztgraduális képzés azonban egyelőre a régi szovjet rendszer szerint folyik: a hallgató vagy az egyetemen, vagy egy akadémiai tudományos kutató intézetben beiratkozik ún. aspirantúrára, amelynek elvégzése és dolgozata megvédése után a tudományok kandidátusa fokozatot kap, később pedig, publikációi és a nagydoktori dolgozat alapján a tudományok doktora címhez juthat.

Ez az eltérés egyelőre nehézkessé teszi az átjárást az európai és orosz egyetemek között, MA szinten azonban már számos orosz egyetem hirdet közös képzést európai egyetemekkel, ad ki kettős diplomát. A legújabb felsőoktatási reformok keretében két irányban is elkezdődött a centralizáció. Egyrészt megindult a kutatás és oktatás eddiginél szervezettebb összekapcsolása, ezért létrehoztak 29 ún. kutatóegyetemet, amelyeknek kiemelt költségvetést biztosítanak. Másrészt a hét föderatív körzet mindegyikében több intézmény összevonásával alapítottak egy-egy megaegyetemet is. Ezek közül a közeljövőben a legnagyobb fejlesztés a Vlagyivosztokban működő Távol-keleti Egyetemen várható – ezt az intézményt szánják a csendes-óceáni térség egyik vezető intézményének, amely az európai integráció mellett a délkelet-ázsiai irányt célozza meg. Új campusait a város közelében, a Csendes-óceánon lévő Russzkij-szigeten építik fel, s a fiatal, rendkívül ambíciózus rektor tervei szerint az „orosz" sziget legalább 90 000 hallgatót fogad be majd.

[1] Jó, Ügyes vagy, Okos vagy.

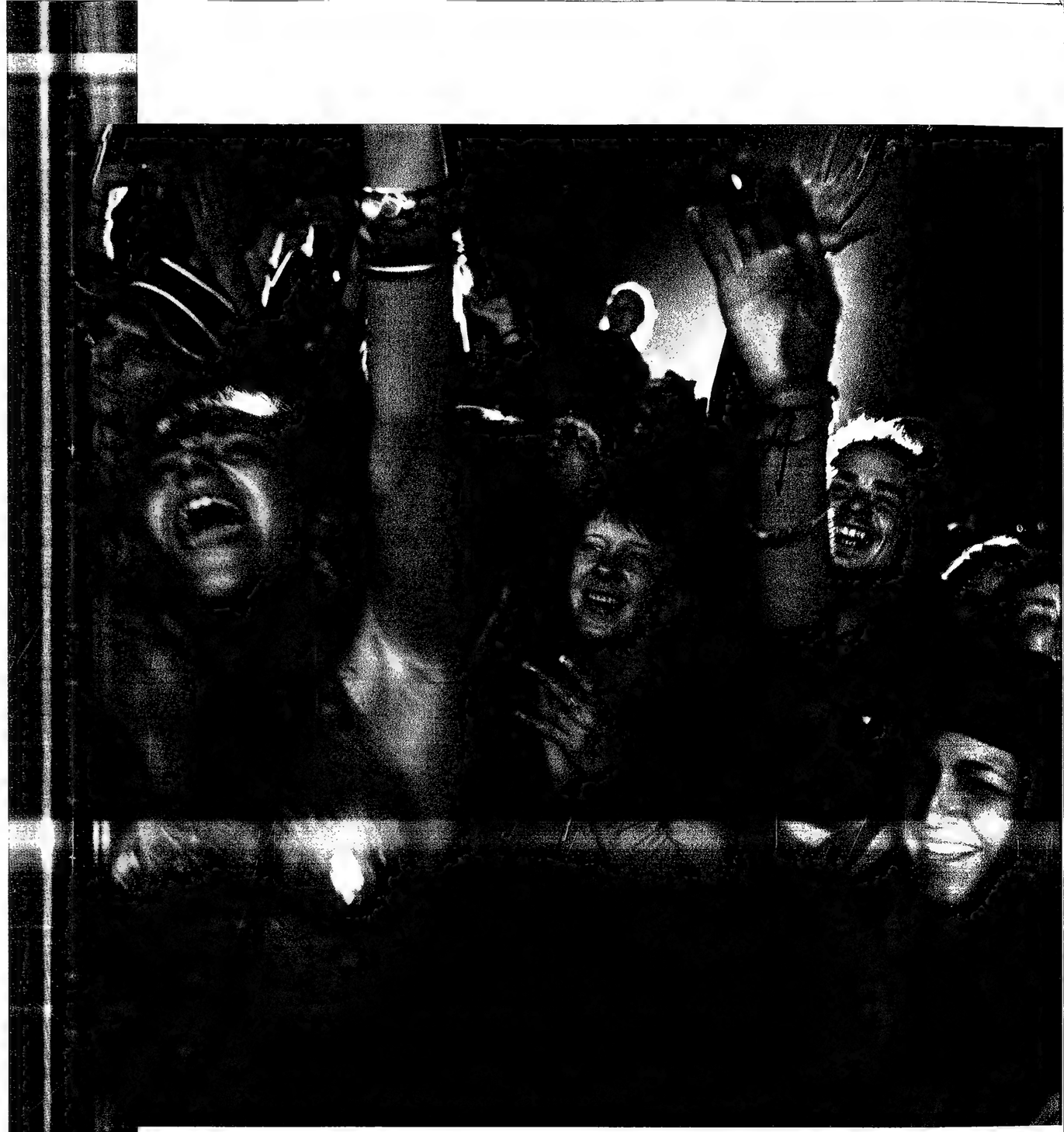

Tudomány, kozmosz, atom

A 2000-es években számos alkalommal fordultam meg az orosz tudomány fellegvárában, magyar–orosz tudományos konferenciákon, történészek és társadalomtudósok vegyesbizottsági ülésein, s távolról figyeltem a legperspektivikusabbnak tűnő nanotechnológiai együttműködések körvonalazódását is, bár maga a tudományterület, be kell vallanom, rejtély maradt a számomra.

De nem ez volt az egyetlen rejtély, amely az orosz akadémiai palotában fogadott: nem messze, a Gagarin tér fölé magasodik az űrhajós alumíniumszínű szobra méghozzá egészen különös pózban (mintha nem is az űrbe készülne kirepülni, hanem csak úgy, fejest ugrani egy úszómedencébe). Az épületnek egyébként a legelső megmagyarázhatatlan elemei a tetejére illesztett sárgás-bronzos fémkoronák, amelyeket még az akadémia hivatalos kiadványai is „mesterkéltnek" ítélnek, s már-már röstelkedve adnak számot funkciótlanságukról. A pletykák szerint ezek úgy kerültek oda, hogy az épületet eredetileg jóval magasabbra tervezték, ám a peresztrojka idején már pontosan látszott, hogy a tudományfinanszírozás radikális csökkentése miatt az orosz (szovjet) akadémiai élet nem igényel majd felhőkarcolót, ezért az utolsó néhány emeletet e fémmonstrumokkal helyettesítették. A koronás tornyok melletti épülettömb tetején lévő még nagyobb fémmonstrum díszei között nehezen ismerhető fel a gigantikus óra, amely ha nem is áll, a múló időt nehéz rajta követni.

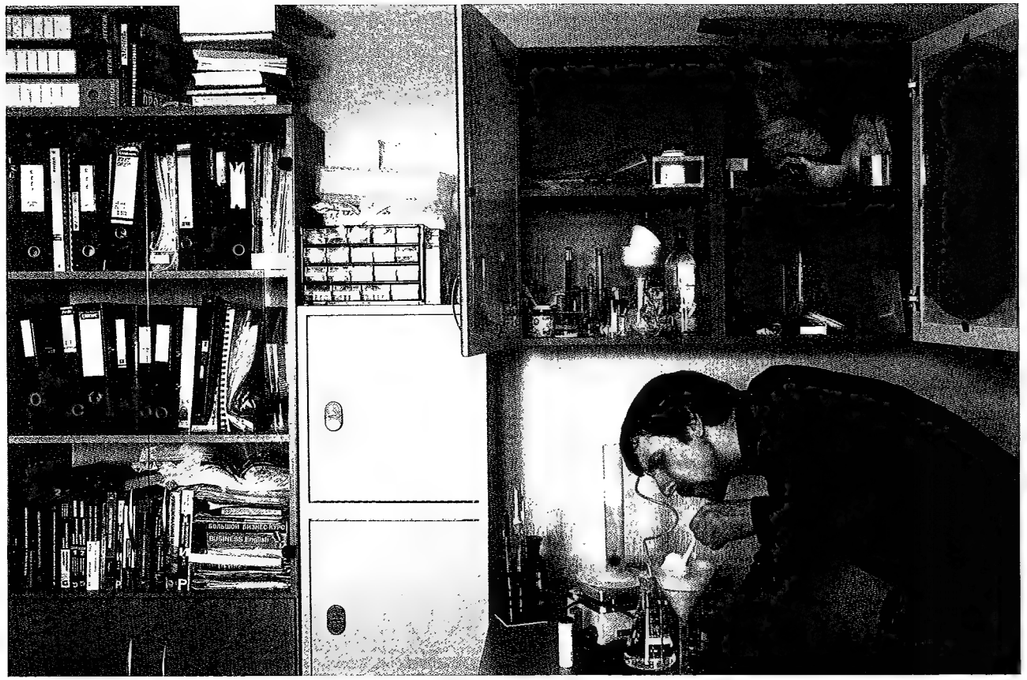

Pedig a Szovjetunió felbomlása után felgyorsult időt épp a tudománynak kellett volna legelőször követni, erre azonban csak a legmobilabb fiatal vagy középkorú, nyelveket beszélő kutatói réteg volt képes. Ők azonban rendkívüli felkészültségüket, inventív és kreatív szellemüket külföldön, elsősorban Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban kamatoztatták: egész laboratóriumok és műhelyek hagyták el az országot. Az akadémiai emigráció, az agyelszívás ilyen arányokat egyetlen rendszerváltó kelet- és közép-európai országban sem öltött. Az utóbbi időben a tudósok egy egészen kis része legalább vendégtanárnak, vendégkutatónak vissza-visszatér, de tanítványaikat, aspiránsaikat leginkább nem a maradásra, hanem külföldi ösztöndíjak megszerzésére inspirálják. Akik maradnak, a csökkenő állami támogatás mellett csak különmunkák sokaságával tudnak a tudományból megélni. Vállalkozni kényszerül maga az akadémia mint intézmény is, amelynek egyik formája az épülethasznosítás, így kerülhetett a bejárati ajtóra egy zöld filccel írott rejtélyes cédula: „Az alagsorban biliárdasztal kedvezményesen kapható." Hogy az orosz tudomány nagyjai-e a biliárdasztal-kereskedelem legfőbb célcsoportja, nem sikerült kideríteni.

Mindenesetre az Orosz Tudományos Akadémia szimbólumaként nem ezt a Lenin sugárúti épületet használják, hanem a pétervári Kunstkamera Néva-parti elegáns sziluettjét. I. Péter 1724-ben hozta létre az oroszországi akadémiát, s egészen 1934-ig maga az akadémiai élet is Pétervárott koncentrálódott. 1922-ben óriási csapás érte mind a tudományos életet, mind az értelmiséget: Lenin utasítására több mint 160 vezető társadalomtudóst, filozófust, történészt egy hajóra („filozófushajó") ültettek és emigrálásra kényszerítettek. Még ki sem heverhette ezt

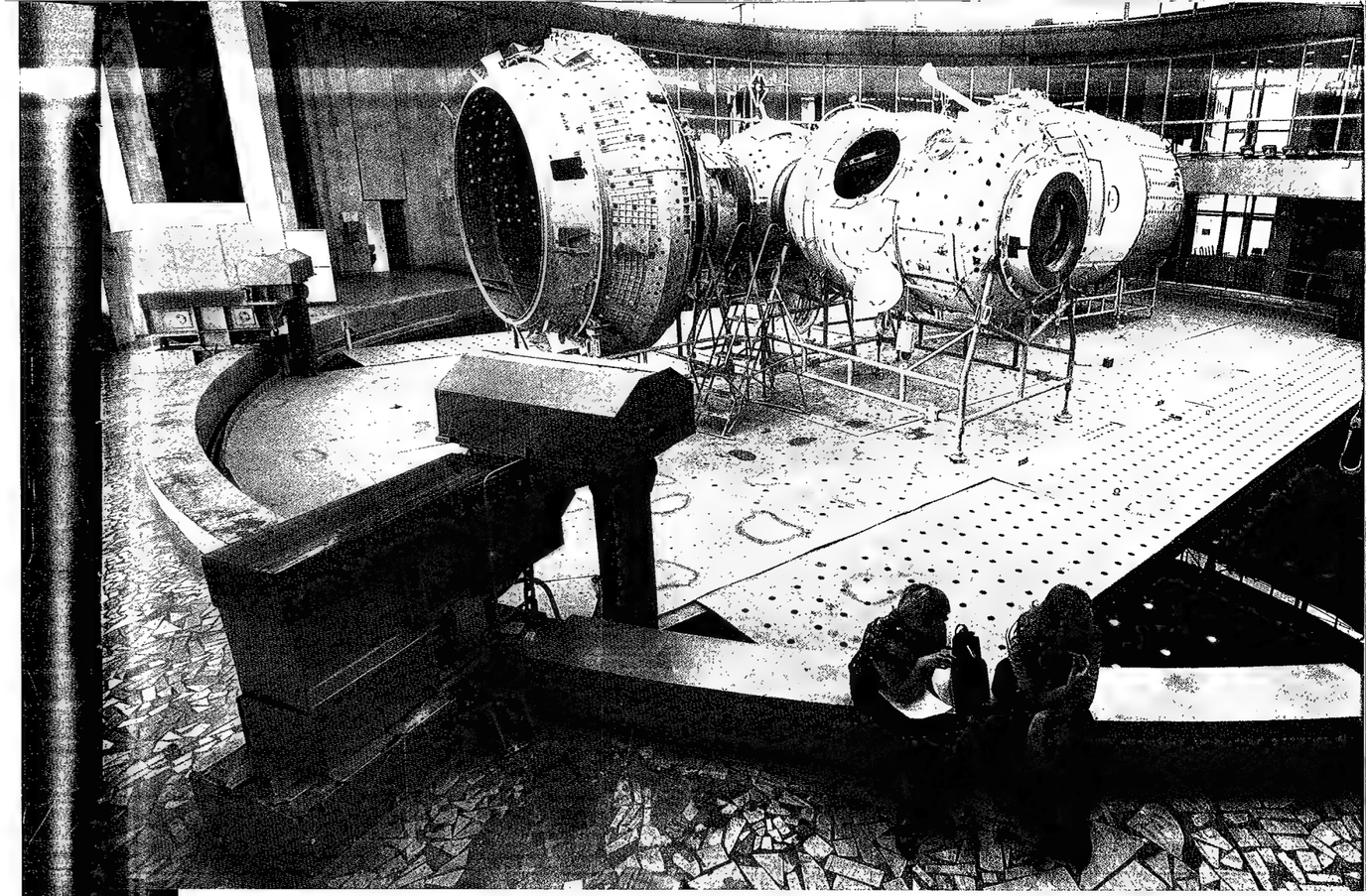

a veszteséget az intellektuális élet, máris megkezdődött a hajsza a „régi" rendszerből megmaradt tudósok, értelmiségiek ellen: a gyanakvás légköre vette körül a műszaki tudományok képviselőit, mérnököket - kártevőként, szabotőrként, a szovjet állam ellenségeiként emlegették őket. Pedig nagyon sokan közülük, ideológiai szembenállásukat zárójelbe téve, hihetetlen energiával kezdtek neki az új szovjet állam gazdaságát megalapozó kutatásoknak. Pétervár, azaz ekkor már Leningrád, a tisztogatások ellenére is „retrográd" értelmiségi tűzfészeknek minősült a szovjethatalom szemében, ezért – a centralizáció jelszavával – a Szovjetunió tudományos akadémiáját átköltöztették Moszkvába, a hagyományokkal mit sem törődve, sőt épp azok kiirtásának szándékával. A szovjet tudósok – kirakatperek, koholt vádak, őrült ideológiai megrendelések ellenére – ismét képesek voltak talpra állni, s megteremteni a szovjet tudomány nagy korszakát, amelyet mi sem jelez pontosabban, mint az, hogy 1956 és 1978 között alig volt olyan év, amikor ne kapott volna szovjet tudós Nobel-díjat.

Egészen különleges tudósközösségek jöttek létre a regionális központokban is, ahol nem érvényesült olyan következetesen az ideológiai (vagy épp titkosszolgálati) ellenőrzés, s paradox módon, az elszigeteltség, az egymásrautaltság az intenzív kutatómunkát és szellemi pezsgést is segítette. Ilyen külön világ volt például a novoszibirszki akadémiai város (Akagyemgorodok), amelynek kiadványai olyan kutatási eredményeket is publikálhattak, amelyekről a főváros(ok)ban szó sem lehetett volna.

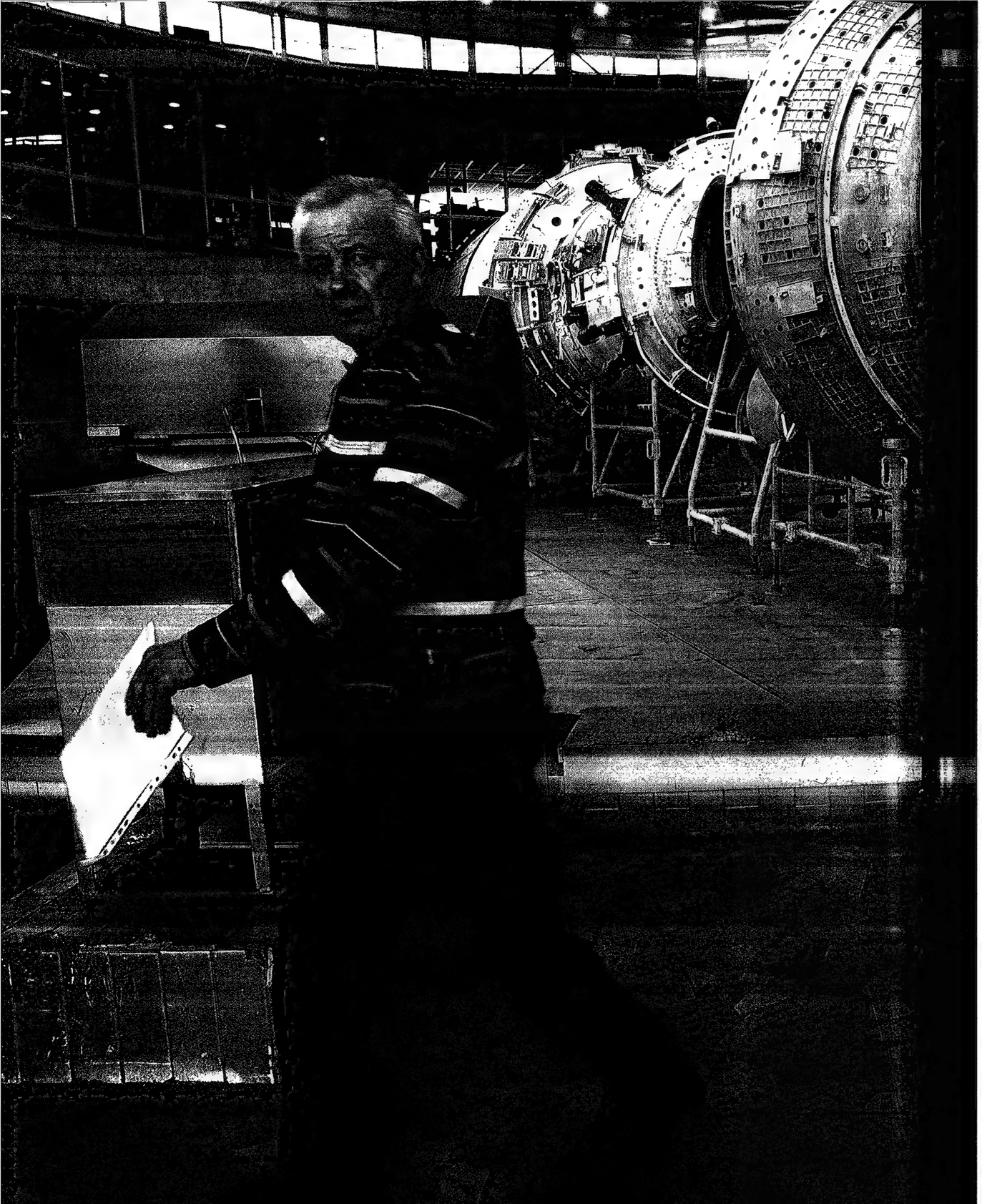

A Gagarin-rejtély

Nemrég volt ötven éve, hogy először járt ember a világűrben: Jurij Gagarin. A Szovjetunió világraszóló sikerét megalapozó tudományos kutatások és technológiai kísérletek azonban már akkor zárójelbe kerültek az esemény politikai horderejéhez képest: az átmenetinek bizonyult hruscsovi olvadás és a hidegháború között hullámzó bel- és világpolitika a legkevésbé sem kedvezett a tények objektív leírásának és a mélyreható elemzésnek. A mindenkit izgató kérdés az volt és maradt mind a mai napig: tényleg járt Gagarin az űrben? Bocsássuk előre: igen, járt.

Ami Gagarin űrrepülésének történetét illeti, tulajdonképpen nem is maga az utazás folyamata volt problematikus, hanem a visszatérése. A szakértők ezt így magyarázzák: a pályára állításra használt rakétákat szállító egység nem vált le az űrkapszuláról, hanem irányíthatatlan forgásba kezdett, így a röppálya csak később vált kiszámíthatóvá, lehetővé téve a biztonságos leereszkedést. De ekkor váratlanul újabb akadály állt elő: Gagarin hétezer méteren katapultált, megkezdte a leereszkedést ejtőernyőjével, de közben kinyílt a tartalék ejtőernyő is, s a két ernyő kötelei majdnem összesodródtak. Végül az űrhajós szerencsésen földet ért. A szovjet sajtó mégsem hozta nyilvánosságra a földet érés körülményeit: Gagarin ugyanis nem azzal a szerkezettel fejezte be a repülést, mint amivel elkezdte – ez a csere viszont nem tette lehetővé, hogy technikailag valóban teljes értékű repülésként propagálják. Az tény, hogy Gagarin alig több mint száz percet töltött a világűrben – egy, a mai technikai színvonalhoz képest kezdetleges és apró űrkabinban, végig a székébe szíjazva.

A szovjet űrkutatás a rendszerváltás után nem érte el újra a „régi" nagy korszakát. Ennek egyik oka az általános gazdasági válság, de legalább ilyen szerepet játszik benne az is, hogy az űrrepülés tipikusan „szovjet projekt" volt: a bajkonuri kilövőállomás a Szovjetunió felbomlása után Kazahsztán tulajdona lett. Igaz, a szovjet űrhajózás atyjáról elnevezett Korovjov városa Moszkva mellett „maradt", a kutatás bázisául szolgáló intézményekkel együtt, „megrendelés" hiányában azonban ez is elveszítette régi fényét.

A peresztrojka pezsgése különösen a társadalomtudományi kutatásokat lendítette föl. A lassan kinyíló levéltárak, előkerülő dokumentumok révén, feloldották a központi ideológiai tilalmat egyes kutatási témákról (sőt területekről), visszanyerte jogait a genetika, a szociológia, megnyíltak a központi könyvtárak ún. „speciális raktárai" („szpechran"), amelyekben mindazokat a kiadványokat őrizték, amelyeket ezerféle okból ideológiailag károsnak minősítettek. A Lenin könyvtári szpechran, ahova csak nagyon magas helyen beszerzett pecsétes igazolással lehetett bejutni, a szovjet korszak végére sokmilliós állománnyal „büszkélkedhetett".

A Szovjetunió felbomlása után a Szovjet Tudományos Akadémia léte súlyos veszélybe került. 1991-ben kiterjedt kampány indult az akadémiai intézmények ellen, a totalitarizmus elleni harc jegyében követelték – sokszor a legjobb szándékú szervezetek is – az akadémia likvidálását, ahogyan más, szovjet szövetségi szervezeteket, intézményeket is egymás után oszlattak fel. Végül 1991 novemberében Jelcin elnök vetett véget a káosznak és anarchiának: rendeletet adott ki az Orosz Tudományos Akadémia újraalapításáról. S ezzel új időszámítás kezdődött az orosz tudományos életben, ha új költségvetés nem is járt együtt vele – teszi hozzá keserűen számos kutató.

Orosz művészet

1995-ben egy hideg március végi napon Oleg Kulik, a kortárs orosz művészet világszerte egyik legismertebb figurája, meztelenre vetkőzve, kutyapózba ereszkedve, pórázra kötve jelent meg a zürichi Kunsthaus előtt, és heves ugatással üdvözölte-ijesztgette az arra járó, elegánsan öltözött svájci hölgyeket és urakat, nem rettenve vissza attól sem, hogy egy-egy szemrevaló női bokát megpróbáljon elkapni. A finom közönség ugyan némi csodálkozással, de a „másság", „őrültség" iránti, errefelé kötelező toleranciával, megértő-megbocsátó mosollyal kerülgette az „orosz vadat", s ezzel mintegy napirendre is tért fölötte. Nem úgy a nyugat-európai és amerikai művészvilág és a művészeti szcénát meghatározó „kurátortársadalom", amely a legtekintélyesebb biennálékra és vásárokra válogatja a leginkább piacképes alkotásokat: ők azonnal lecsaptak Oleg Kulikra, s e nevezetes performance óta alig van olyan jeles nemzetközi (és orosz) kortárs képzőművészeti esemény, ahol ne lenne jelen, és ne provokálná valami újjal a közönséget.

Nem először történt a XX. században, hogy az orosz művészet nyelve és szemléletmódja az egyetemes művészet modellje lett. Nem először fordult elő az sem, hogy az „orosz forma" egyszersmind egyetemes forma lett. Ez nem csupán annyit jelent, hogy egyes orosz alkotók mintegy „megelőlegezték" azokat a tendenciákat, témákat, stílusokat, amelyek a világ más részein csakhamar

uralkodóvá váltak, hanem azt is, hogy egyes orosz alkotók különösen nagy hatást gyakoroltak más országokban később megjelenő alkotók munkásságára. Nem olyasmit akarunk ezzel sugallni, hogy Gyagilev vagy épp Nurijev balettművészete után avíttnak tűnik minden más táncfelfogás, vagy hogy Sztravinszkij, Prokofjev vagy Snitke zenéje után szinte szó szerint más hangnembe kell transzponálni a modern zenét, esetleg, hogy Eisenstein és Tarkovszkij után olcsó trükknek tűnik minden film. Nem erről van szó. A modellalkotás itt jelzett módja arra utal, hogy az az orosz tapasztalat, amely a XIX–XX. század során a legkiválóbb írók, zeneszerzők, festők, filmművészek alkotásaiban formát öltött, olyan koncentráltan és elementáris erővel tartalmazza annak a kulturális krízisnek az élményét, amelyet különböző módokon és időpontokban az egész világ átélt, hogy az egyetemes kultúra élvonala óhatatlanul az orosz mintát vette alapul ennek megfogalmazásához – akár a folytatás, akár az elutasítás szándékával. Az orosz kultúra nem egyszerűen divatot teremtett, hanem kialakította a válságok között hányódó modern szellem lehetséges kifejezésmódjait.

Amikor Malevics megfestette a híres fekete négyzetet, ezzel a gesztussal egyszer s mindenkorra *lehúzta a redőnyt* a művészet történetében, négyzetével kitakarta az összes korábbi művészeti formát, lehetetlenné tette az összes korábbi művészetfelfogást. Ez a radikális megoldás nem új formát teremtett – hiszen négyzet azelőtt is volt –, hanem új gondolkodást. Azt a gondolkodást, amely szerint az igazi művészetnek minden alkotásában újra fel kell tennie a végső kérdéseket, meg kell kérdőjeleznie a végső alapokat, s nem rettenthet meg akkor sem, ha kérdései örvényében csak a sötét térbe jut.

Maleviccsel csaknem egy időben Mejerhold a színházban folyamodott hasonlóan radikális gesztushoz: ő nem „lehúzta a redőnyt", hanem kidobta a színházi függönyt: a rámpát egybenyitotta a

A „Bolsoj-brand"

Méltán vált az operaművészet „brand"-jévé a nagyvilágban a Bolsoj tyeatr, a Nagyszínház, amely 1825-ös nyitánya óta az orosz „magaskultúra" zászlóshajója, s amely 2011 őszén – többéves rekonstrukció után, csaknem kétszeresére bővített terével – ismét megnyitotta kapuit. Az utóbbi két évtizedben többször kísérleteztek repertoárjának megújításával, a kortárs opera- és balettkultúra befogadásával, de a Bolsoj (jórészt) külföldi közönsége továbbra is inkább az olyan emblematikus darabokra kíváncsi, mint *A hattyúk tava* és a *Giselle.*

A Bolsoj az 1930-as években az orosz művészet szovjetizálásának egyik fő színtere volt: ami a Nagyszínházban „átment", az a szovjet kultúra hivatalosan kanonizált darabjává válhatott. Nem ez történt Sosztakovics *Kisvárosi Lady Macbeth*jével, s a darab betiltásában – paradox módon – a Nyugat megítélése is szerepet játszott. Miután Sosztakovics 1931-ben megírta a korszakos jelentőségű operát, Pétervárott és a moszkvai Nyemirovics-Dancsenko zenés színházában is nagy sikerrel játszották. Ez azonban a hivatalos elismeréshez nem volt elegendő, a Nagyszínházban is sikerre kellett vinni ahhoz, hogy valóban a szovjet kultúra részévé váljon. Az 1936. január 26-i nagyszínházi premieren jelen volt Sztálin és teljes kísérete is. Két nappal később a *Pravdá*ban megjelent a darab – és Sosztakovics operaszerzői karrierjének – végét jelentő cikk *Zűrzavar zene helyett* címmel (a visszaemlékezések szerint Sztálin személyesen diktálta a szöveget).

Az országban ekkor már az „állam-haza-család mindenekfelett" ideológiája formálódott, tiltott volt az abortusz, szó sem lehetett szabad szerelemről, sokszorosan megnehezült a válás, politikai kártevőnek számított a házastársát megcsaló férj. S erre megjelenik a legfőbb operaszínpadon Katyerina, a hihetetlenül erős, szenvedélyes asszony, aki szerelméért férjgyilkosságra is képes. Ez a politikailag-ideológiailag elfogadhatatlan tartalom ráadásul olyan radikálisan új formát ölt, amely a sztálini „nagy stílus" – a csak az „érthető", csak a klasszicitás fogalmaival összeegyeztethető struktúrát elfogadó – szemléletbe nem fért bele. Mindehhez hozzájárult a hirtelen támadt világsiker, ami Sosztakovics művét nyugaton fogadta. Sztálin meg tudta bocsátani a saját kultúraeszményével összhangban álló Gorkij és Sztanyiszlavszkij sikerét, de a formalista Sosztakovicsé tűrhetetlen volt a számára. Kapóra jött hát egy, a darab amerikai bemutatója után megjelent negatív kritika a darab szexuális jeleneteiről, a szenvedélyes erotika zenei megformálásáról – a *New York Sun* című lap recenziója alapján el is terjedt a minősítés: pornofónia („pornophony").

A *Kisvárosi Lady Macbeth* harminc évig tiltólistán volt, a darabból igazán méltó és értő előadás csak 2004-ben született a Nagyszínházban – Peskó Zoltán magyar karmester vezényletével. Sosztakovics sosem folytatta életművének ezen vonulatát, pedig az opera egy nagy trilógia első darabja lett volna az orosz asszonyi sorsról.

színpad és a nézőközönség terével, hogy együttalkotásra késztesse a színészt és a nézőt. És sorolhatnánk még művészeti áganként a példákat, melyek önmagukban is kötetekre rúgnának.

Az a szellemi szakadék, amelyet az 1917 előtti orosz művészet egyetemes érvénnyel láthatóvá tett, s az a politikai szakadék, amely 1917 után a forradalmi terror következtében még tovább mélyült, az 1920-as években egy rövid időre áthidalhatónak látszott az orosz művészeti avantgárd legnagyobbjai és az új szovjet állam létrehozói között az együttes cselekvés révén. Az a hihetetlen dinamizmus és alkotáskultusz, ami a korszakot jellemezte, megteremtette azt az utópiát is, hogy a „közös ügy" megvalósítható. Ez az utópia azonban 1929-re teljesen szertefoszlott, a művészeti élet pillanatok alatt megdermedt, s a sztálini ideológia totális antikultúrája lépett a helyére. Az antikultúra, amelyet leginkább a „nagy stílus" néven emlegetnek, egyetlen célt szolgált: hogy monumentalitásával, pompájával, ornamentikájával, időtlenné-mozdulatlanná merevített figuráival a (sztálini) állam mindenhatóságát és örökkévalóságát csábító, vonzó formában, de az elérhetetlen (vagy csak kevesek számára elérhető) vágy tárgyaként jelenítse meg az alávetett szovjet állampolgárok előtt. Amikor az 1960–70-es évek nagy szovjet nonkonformista művésznemzedéke megjelent a színen (s akiket a politikai hatalom megjelenésük pillanatában azonnal be is tiltott, sőt híres szabadtéri kiállításukat buldózerrel tette a földdel egyenlővé), nem egyszerűen e „nagy stílus" paródiáját hozták létre, hanem belső törvényeit, működési mechanizmusait próbálták feltárni: mi annak a hihetetlen tömeghatásnak a titka, amely képes eltörölni az emberek közti individuális különbségeket? Így találkozott az orosz szoc-art és az amerikai pop-art kérdése még jóval azelőtt, mielőtt alkotóik egymást és egymás munkáit egyáltalán láthatták, ismerhették volna.

Három, szinte egymást szorosan követő évtizedben, a világtól elszigetelve, sőt a legnagyobb titokban született meg az a három kiemelkedő orosz regény, amely ugyancsak meghatározó világirodalmi modellé vált. Mihail Bulgakov 12 éven át, 1928–1940 között titokban írta *A Mester és Margarita* című regényét, amely erősen cenzúrázott formájában csak jóval az író halála után, 1967–1968-ban jelent meg folyóirat-változatban, a teljes anyag pedig először Nyugat-Németországban és Párizsban. Borisz Paszternak ugyancsak jó egy évtizeden át dolgozott *Doktor Zsivágó* című regényén (1945–1955), amely hazájában csak 1988-ban látott napvilágot, és az 1957-es olaszországi megjelenése miatt olyan agresszív támadás indult ellene a Szovjetunióban, hogy Paszternak kénytelen volt visszautasítani az 1958-ban neki megítélt Nobel-díjat. Alekszandr Szolzsenyicin ugyancsak 10 évig, 1958–1968 között az „asztalfióknak" írta a *Gulág szigetvilág* című regényét, amely 1973-ban jelent meg oroszul Párizsban, de a Szovjetunióban csak 1990-ben publikálták teljes terjedelmében. 1970-ben Szolzsenyicinnek ítélték a Nobel-díjat, de nem utazott ki az átvételére, joggal tartva attól, hogy nem engedik vissza hazájába.

A három regény ma nem csupán kötelező olvasmány az orosz iskolákban, de valóban olvasott mű is: Bulgakov regénye igazi bestseller. A három író a nagyvilágban épp azt az *orosz* kultúrát reprezentálja, amely *orosz* tudott maradni a szovjet körülmények között is.

Matrjoska, szamovár, vodka

Mi teszi orosszá az oroszt? Hát: a matrjoska és a vodka semmiképpen.

Kezdjük a matrjoskával: rendes orosz háztartásban ilyet én még nem láttam. A matrjoska ráadásul nem is orosz, hanem japán eredetű. Igaz, oroszországi megjelenése ahhoz köthető, amikor a XIX. század végén az „orosz nemzeti öntudat" kulturális kifejezésformáit keresték a művészek, méghozzá olyan bőkezű mecénások támogatásával, mint a Mamontov család. Ebben az időszakban az orosz modernizmus keretein belül egyre inkább elkülönült az ún. „orosz stílus", melynek alapja tagadhatatlanul a népi-paraszti tárgykultúra volt, ám a hozzá kapcsolódó ornamentika már sokkal inkább „urbánus" stilizáció. Szavva Mamontov a Moszkva melletti Abramcevóban lévő kúriáján műtermet tartott fönn a mozgalom számára, testvére pedig az elsők között nyitott gyerekjáték-készítő műhelyt, ahol orosz népi játékok mintájára készülhettek a játékok, népviseletes babák. Mamontov a választék bővítése érdekében a világ különböző országaiból hozatott játékmintákat, így került hozzájuk Japánból a Fukurumu nevű kedélyes buddhista bölcs figurája, amelynek „gyomrában" további, egyre kisebb figurák voltak. A japán figura alapján a matrjoska prototípusát Vaszilij Zvjozdocskin készítette el, díszítését pedig Szergej Maljutyin, az orosz szecesszió egyik legnevesebb festőművésze. Az első matrjoska egyszerű parasztlány volt, viszszafogott mintázatú hímzett blúzban, kötényben,

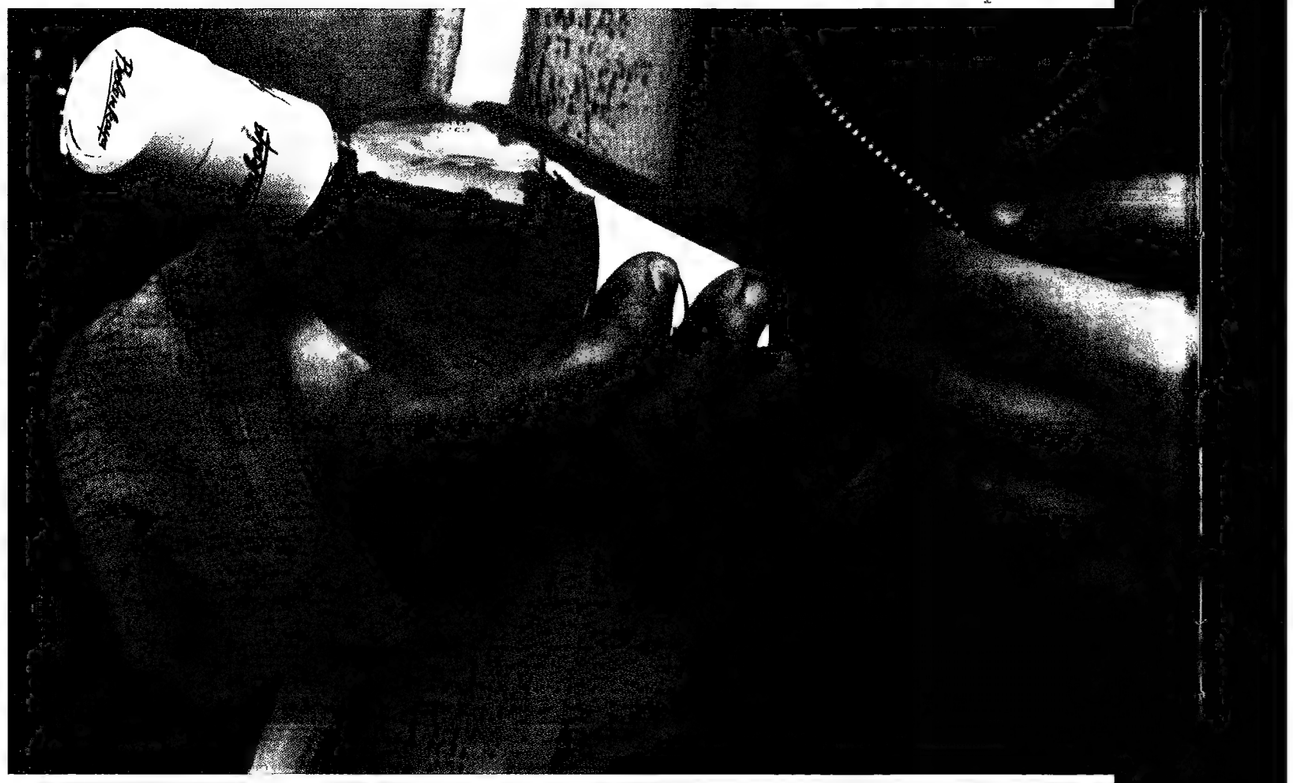

színes kendőben, hóna alatt fekete kakassal. Nevét a mater latin szóból származó Matrjona alapján kapta, amely a forradalom előtt az orosz falvakban az egyik legelterjedtebb női név volt. A matrjoska „sorozatgyártását" a Szergijev Poszad-i népi iparművészeti műhelyekben folytatták – amelynek tulajdonosa már Szergej Morozov, egy másik híres századvégi orosz mecénás volt. A babát 1900-ban bemutatták a párizsi világkiállításon is, ahol díjat nyert, így indult el „világhódító" útjára. Az 1920-as évek végén a Szergijev Poszad-i műhelyt bezárták, de a matrjoskák java azóta is nagyüzemi módon, futószalagon készül, s az 1960-as évektől a legnépszerűbb „orosz" szuvenír. Az eredeti választék az utóbbi években új témákkal bővült: a Vörös tér és az Arbat árusainál egyre több a Putyin-, Sztálin-, Medvegyev-matrjoska, van medve és pingvin alakú, sőt legutóbb láttam egy „terrorista feketeözvegy-matrjoskát", amelynek nemcsak az oldalán lógott bomba, hanem még a fejéből is szögek álltak ki.

Ami a szamovárt illeti, orosz eredetét illetően semmi kétség nem merül fel. Nyikita Gyemidov tulai rézműves mester 1701-ben felkerekedett, és céhlegényeivel együtt az Urálba ment, hogy elsajátítsa a rézedény-, köztük a teáskanna-készítés fortélyait. A „study tour" eredményeként kezdtek füles-fogós teáskannákat és csapra járó kis kazánokat gyártani, s a kettő házasításából jött létre az ősszamovár. A kézi munkát 1880-tól kezdte kiszorítani a préseléses és egyéb más eljárás, bár ezzel korántsem tudtak olyan formai és díszítési változatosságot elérni. 1919-ben az összes tulai szamovárműhelyt és gyárat államosították, összevonták, és átadták a tulai lőszergyárnak, amely a háború után is csak a lőszerek melléktermékeként állított elő szamovárt. A legendás tulai bolhapatkoló kovácsok (akik a legenda szerint olyan ügyesek voltak, hogy akár a bolhát is meg tudták patkolni) leszármazottai hobbiból elkészítették az igazi szamovárok 13 cm-es szuvenírváltozatát is, de a szocialista termelés ennek sorozatgyártását nem tette lehetővé.

A szamovár Oroszországban tehát hamarabb jelent meg, mint maga a klasszikus teaivási szokás: a teát errefelé csak a XVIII. század közepétől fogyasztják (eleinte gyógyszerként), a XIX. századi regények viszont már a mindennapi élet részeként emlegetik. Az angoloktól eltérően az oroszok jóval kevésbé erősen isszák: előbb kis teáskannában főzetet („zavarka") készítenek, s azt öntik fel a szamovárból vízzel. A tea az orosz közmondások szerves részét képezi, az egyik legelterjedtebb helyi frázis: „A teától nem leszel részeg".

Arra ugyanis ott a vodka, de csak a XV. század óta. Legelőször genovai kereskedők ajándékoztak vodkát (aqua vitae néven) Dmitrij Donszkoj nagyhercegnek a kulikovói csatában aratott győzelme tiszteletére. A nagyherceg és kísérete nem volt túlságosan oda az italért, a Kijevi és Moszkvai Rusz a mézsört részesítette inkább előnyben. Ha tehát a kronológiából indulunk ki, mindenképp a mézsör az ősi orosz ital. A gabonapárlat készítése a XV. században indult meg, mégpedig a kolostorokban, de kisvártatva már a világi termelés is virágzott (igaz, ekkor még nem vodka

„Jössz harmadiknak?"

Ez a kérdés ma már történelem. 1960–1970 között azonban, amikor 2 rubel 87 kopejkába került egy üveg 0,5 literes vodka, s kisebb kiszerelésben nem lehetett kapni, az egyedüli megoldás az volt, hogy az inni vágyó a bolt előtt keresett két társat magának. Egyezményes jel is volt rá: a „társkereső" a kabáthajtóka alá teszi a kezét, és annyi ujjat hagy kívül, amennyi társ még kell a vodkázáshoz. Ha még kettő, akkor két ujjat, ha csak egy, akkor egy ujjat, és esetleg meg is szólítja az arra járót: „Jössz harmadiknak?" A gyakorlott ivók kétdecis vizespoharat is szereztek, abba pontosan ki lehetett mérni, kinek mennyi jár: „két ujjnyival lejjebb, mint a pohár széle" – ez volt a fix mértékegység. Ha az összeadott kopejkákból futotta, egy negyed vekni („buhanka") fekete kenyeret vettek hozzá harapnivalónak, esetleg fehér (ukrán) szalonnát vagy sós uborkát.

A vodka ára mindig mindenkit izgatott, beleértve a szovjet matematikusokat is, akik kiszámították, hogy a félliteres vodka ára a negyedliteres árával hatványozva majdnem a π értékét adja ki (azaz, 3,1408-et). Egyikük utána akart járni, miért nem jön ki pontosan π értéke (3,1416), de csak a levéltárak megnyitása után jutott hozzá a megoldáshoz szükséges információhoz. A szovjet Tervhivatal munkatársai valóban hajszálpontosan a π értékéhez viszonyítva kalkulálták ki a legtöbbek által fogyasztott Moszkovszkaja Oszobaja (Moszkvai Különleges) vodka árát, de míg ők százados pontossággal számolták ki a kopejkákat is (a negyedliteres vodka ára: 1 rubel 49,09 kopejka, a félliteresé 2 rubel 86,63 kopejka), a Kereskedelmi Minisztérium már kerekített – ebből adódott az eltérés. A vodkaár és a π értékének ilyen szoros összefüggése minden másnál szemléletesebben jelzi a szovjet gazdaság értékrendje és valósága közti mély szakadékot.

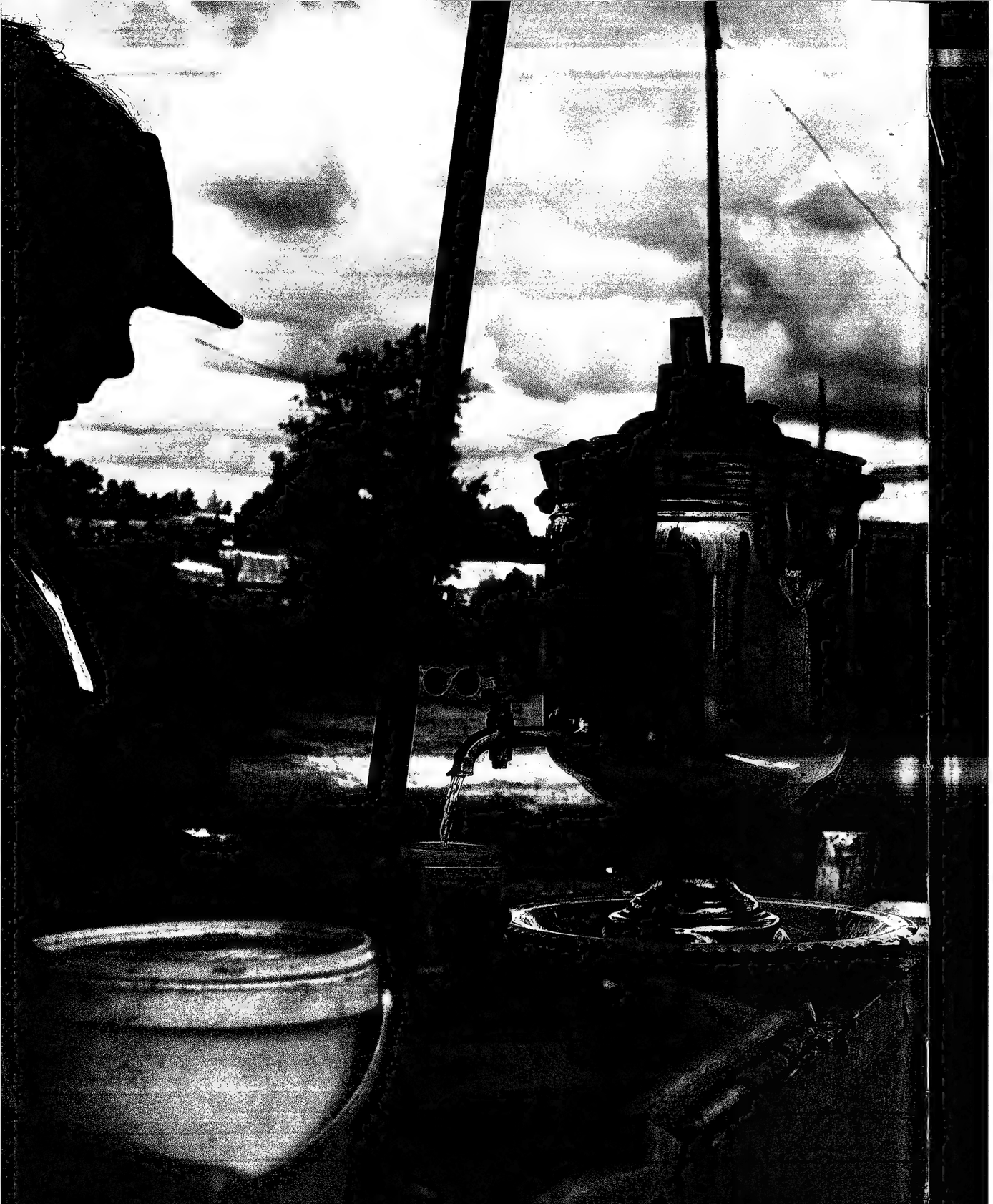

volt a neve, hanem „gabonabor"). III. Iván a vodkagyártást és kereskedést állami monopóliummá tette, ám a nemesi udvarházak házi használatra maguk is készítették a finom gabonapárlatot, amelyhez a negyedik lepárláskor különböző színű növényi kivonatokat adtak, s így különböző színű és ízű italt kaptak. Egy rendes nemesi háztartásban a-tól я-ig mindenféle betűvel kezdődő párlatnak lennie kellett.

A vodkagyártásban igazi fordulatot Mengyelejev – igen, a Mengyelejev-táblázatról ismert kémikus – hozott. A víz és az alkohol megfelelő arányára vonatkozó kutatásainak eredményeit doktori disszertációjában publikálta, ez lett aztán az állami vodkasztenderd alapja.

1985-ben Gorbacsov „száraztörvényt" vezetett be, mégpedig demográfiai okokra hivatkozva. Ugyanezzel az ürüggyel született meg a 2010-es „félszáraz törvény" is (amely különböző módokon korlátozza az alkohol bolti vásárlását): évente átlagosan 75 ezren halnak meg úgy, hogy a halál közvetett vagy közvetlen oka a túlzott italozás, az utóbbi két évtizedben pedig a másfélszeresére nőtt az egy főre jutó alkoholfogyasztás. A fogyasztást akarják visszafogni a vodka árának növelésével is: a jelenleg 99 rubeles minimális vodkaár 2014-re 390 rubelre nő, amelyből 180 rubel az államkincstárba megy. Ebből is világos, hogy nemcsak a demográfiai aggodalmak, hanem az államháztartási hiány is indokolja az áremelést. Ettől ugyan, a többség véleménye szerint Oroszország nem fog kevesebbet inni, viszont még többen ráállnak majd a „szamogon" (házi párlat, kisüsti), esetleg bor készítésére.

Az orosz lélek

A „rejtélyes orosz lélek” nem orosz találmány. Francia kritikusok írták le ezzel a kifejezéssel a XIX. század végén a klasszikus orosz regényekből előttük feltáruló képet: az orosz ember érzékeny, határozott cselekvésre, döntésre képtelen, hiperreflexív, önmarcangoló, szélsőségek között vergődik. Jó pár évtizedre sikeresen helyettesítették ezzel a sztereotípiával a korábban – különösen a napóleoni háborúk idején – már elterjedt közhelyeket, melyek szerint az orosz ember barbár, civilizálatlan, felbőszült medve, fegyverével hadonászó vad kozák. Az orosz értelmiség szíves örömest vette át az új francia mítoszt, igaz, sokszor negatív előjellel látva el megállapításait. „Az orosz lélek és az orosz nép titka, összes bajunk és szenvedésünk forrása: a felelősséghiány. A maszkulin és feminin lényeg aránytalansága, a férfiatlanság, a férfiúi tetterő és önállóság hiánya” – írta Nyikolaj Bergyajev *Az egyenlőtlenség filozófiája* című művében, szembeállítva az orosz ember hiányosságait a nyugati ember céltudatosságával és felelősségérzetével. Az 1918-ban keletkezett mű vágyálmát a fekete bőrzekés forradalmárok és csicskásaik pillanatok alatt beteljesítették: minden hezitálás és önmarcangolás nélkül, olyan férfias tetterővel és határozottsággal penderítették ki az összes filozófust Oroszországból, élén Bergyajevvel, hogy szinte észhez sem térhettek. És még örülhettek is: „Azért utasítottuk ki őket – írta Trockij –, mert kivégzésükhöz nem volt ürügy, de jelenlétüket nem tűrhettük tovább”.

Az orosz lélek rejtélye és különössége önmagában megfoghatatlan: értelme attól függ, ki mondja, mikor, milyen céllal, kinek. Aki azonban használja, az mindenképpen elfogadja azt, hogy *létezik* kollektív jellem, *van* közös azonosságtudat, akár pozitív, akár negatív tartalommal töltjük ki kereteit. Jómagam, s ez talán kiderült ebből a könyvből is, nem hiszek semmiféle kollektív lélekben, nemzeti jellemben, nem merném kimondani, hogy az orosz lélek ilyen-e vagy olyan, férfias-e vagy nőies. Egyik állítást sem támasztja alá semmilyen tapasztalatom. Nem feltétlenül adnak támpontot az orosz lélek megítéléséhez a statisztikai adatok sem. Ha azt olvassuk, hogy Oroszországban rendkívül magas az öngyilkosság, a bűntények, a gyilkosság, a családon belüli erőszak, az alkoholizmus miatt bekövetkező cselekmények aránya a lakosság számához viszonyítva, ebből még nem következik, hogy az orosz „általában" agresszív és erőszakra hajlamos. Ha azt olvasom, hogy az orosz emberek 75 százaléka meg van keresztelve és pravoszlávnak vallja magát, ebből még nem következik, hogy valóban vallásosak is, mert közben azt látom, hogy Istenben, a feltámadásban, a lélek halhatatlanságában stb. csak alig 40 százalék hisz, intézményesen pedig alig 2-3 százalék kötődik az egyházhoz.

Az orosz emberekről – mint minden más ország lakóiról – csak egyvalami alapján lehet ítélni: miként reagálnak az eléjük sodródó, rájuk kényszerített vagy általuk választott helyzetekre? Ha e reakciókban találunk is közös elemeket, még abból sem következtethetünk arra, hogy közös lélek, közös jellem köti őket össze, hiszen csak a káosz közös, a krízis és a kiszolgáltatottság, ami körülveszi őket lassan két évtizede. E káosz adott azok számára is, akik a legtávolabbi orosz vidék legelhagyatottabb falujában élnek támasz nélkül, kilátástalanságban – s azok számára is, akik a rendszerváltás után hirtelen meggazdagodtak, s ugyan az általuk követett minta szerint minden anyagi javat meg tudnak szerezni, mégis felgyűlhet bennük annyi agresszió, hogy ugyanolyan szélsőséges tettre vetemednek, mint aki a peremeken él.

Szokás az orosz ember minden baját,

szenvedését az 1917 októbere utáni évtizedekre fogni. E könyvben én magam is számos jelenséget visszavezettem a totális állam, a sztálini terror, a gazdasági irracionalitás mindenféle emberi vonást eltorzító hatására. Az is belátható, hogy ez a teljes ideológiai és fizikai kényszer olyan mentalitást alakított ki sok emberben, amelynek következtében ők maguk is csak ugyanilyen módon, a kényszer és erőszak különböző, tettleges vagy verbális formájával tudnak visszavágni. S ez olyannyira beléjük véződik, hogy semleges vagy ellenkező értelmű szituációra is fizikai vagy verbális erőszakkal válaszolnak. A rendszerváltás utáni orosz nyelv rendkívül szemléletes szót talált ki e típusra: „szovok", „szovkovij" (a szovok – szemétlapát szóból, keresztezve a „szovetszkij" jelzővel). A szó lefordíthatatlan – a magyarban nem létező „szocsa" szóval próbáljuk visszaadni a szó auráját, értelmi és érzelmi velejáróit.

Az öreg ruhatárosnő a könyvtárban nem veszi át a kabátot, mert le van szakadva róla az akasztó. Dühödten mondják rá: szocsa. Az őszülő, petyhüdt arcú trolivezető rácsukja az utas kezére az ajtót, miközben a csomag fele még kilóg. Tehetetlenül ordítanak rá: szocsa. A „magas" hivatal bejáratánál őrködő biztonsági ember própuszkot (belépési engedélyt) követel, holott tudja, az engedély átvételéhez legalább az előcsarnokban lévő üvegablakig el kell jutni. Bénultan hebegni lehet csak: szocsa. Máskor meg, ha egy másik öreg ruhatárosnő elé kerülünk, az tűt vesz elő a nejlonzacskója ezer kacatja közül, és felvarrja a kabátakasztót. Egy kevésbé őszülő, de borostásabb trolivezető kiszáll, és maga tuszkolja fel a csomagot. A jól táplált napközisnek kinéző biztonsági őr beszól az üvegablak mögé, hogy látogató jött a 62-es irodába. És ilyenkor nem „szocsázik" senki, nem ugrál a másik idegein, hanem dolga végeztével csendben tovább megy.

Ez is, az is az orosz lélek. Egyvalami közös van azért bennük, akár meggyötörte őket a szovjet rendszer, akár már utána születtek, akár tádzsikok, akár ukránok. Ez a közös: a remény. Hogy kilábalunk, hogy lesz jobb, vagy legalábbis: más. Valamikor a kilencvenes évek közepén a Népgazdasági Kiállítás minden szovjetséget magába sűrítő Potemkin-épületei között kóboroltam, s (talán) a 45. pavilont kerestem, ahol felszámolt könyvkiadók könyveit árulták leárazva. A nem is olyan régen még teljes díszében ragyogó Összorosz Kiállítási Központnak hajdanában az volt a funkciója, hogy helyet adjon az összes (volt) szovjet köztársaságnak, Oroszország minden régiójának, s bemutassa saját, külön arcát, „lelkét". Most a hámló vakolathoz elválasztó paravánokat csavaroztak, s a ketrecekre osztott belső tereket a legkülönbözőbb árusok szállták meg, legálisak, illegálisak, vegyesen. Áramló, sodródó tömeg mindenütt. Gondterheltek, fáj a lábuk, idegesek. Sokszor nem lehet tudni, ki az árus, ki a vevő, egy pillanat alatt szerepet cserélhetnek – a megélhetését keresi mindenki. De mindenkinek az arcán ott a remény. Akár görcsös félelemmel vegyesen, akár nemtörődöm derűtől kísérve. A húsz-huszonöt évesnek látszó fiatalember a pult sarkánál álldogál, használattól kifényesedett barna orkándzsekiben, lábánál sportszatyor, kezében alig láthatóan, fehér kis zacskó. Valamit mutat, miközben hihetetlen sebességgel hadar, mintha így kisebb lenne a lebukás veszélye: „Gitárhúrt tessék, gitárhúrt tessék!" Amikor észreveszi rajtam az érdeklődést (pedig csak meg akarom érteni, mit mond), közelebb hajol, és úgy mondja: „Príma termék, sose szakad el!" – Hiába mondom, hogy nincs gitárom, csak dicséri a portékát. Látom, hogy a sportszatyor a lábánál még tele van gitárhúros zacskókkal. „Mit gondol, el tudja adni estig?" – „Remélem – feleli. Minden nap ezt remélem".

Hát, ilyen az orosz lélek. Csupa remény.

X 1 4 9 7 5

Szeged 14.

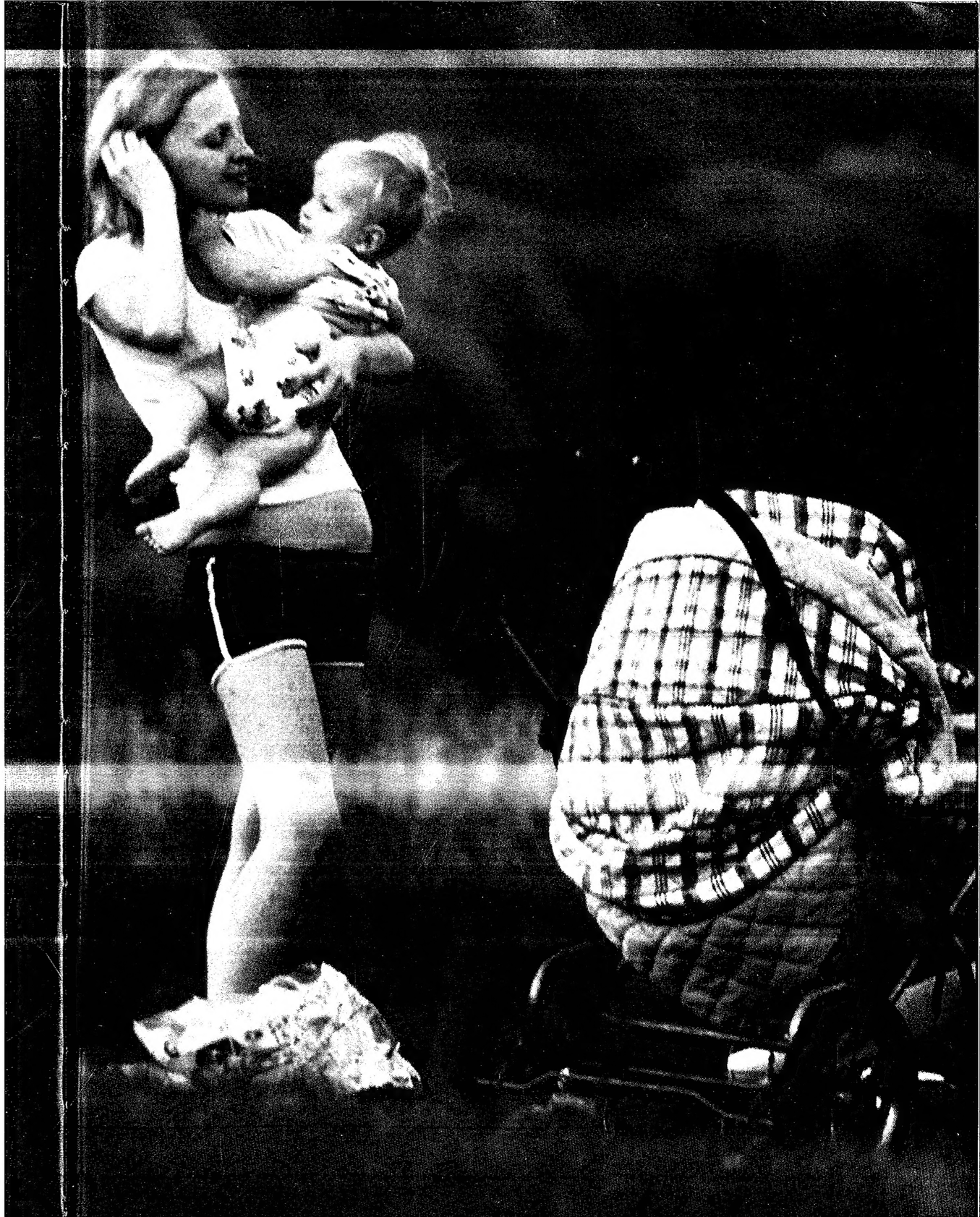

© Kiss Ilona, Vaszilij Popov
Jószöveg Műhely, 2011

Layout és tördelés: Angyal Antal

Borítóterv: LÁZÁR

Szerkesztette: HUNGLER TÍMEA

Szöveggondozás, korrektúra: SUGÁR ÁGNES

Minden jog fenntartva!
A kiadvány még részleteiben sem reprodukálható, keresőrendszerben nem tárolható, illetve semmilyen módon nem tehető közzé elektronikus, mechanikai, fotómásolati terjesztéssel a copyright tulajdonosának előzetes írásos engedélye nélkül.

Köszönet Bánkuti András fotóriporternek a rendelkezésre bocsátott képekért (46., 49., 52., 54., 55., 56., 57., 58., 60., 63., 66., 67., 68., 70., 72., 76., 77., 88., 89., 102., 105., 121., 124., 125., 126., 128., 130., 131., 132., 134., 138., 139., 149., 169. old.)

ISBN 978 615 5009 31 0

© Jószöveg Műhely Kiadó
FÁY ÉVA – DR. FÓTI PÉTER
1066 Budapest, Ó u. 11.
Postacím: 1244 Budapest, Pf. 826.
Telefon: 302-16-08
Fax: 226-59-35
www. joszoveg.hu
E-mail: info@joszoveg.hu

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben,
a nyomda alapításának 129. esztendejében
Felelős vezető: Fazekas Péter vezérigazgató
Telefon: 66/887-400
http://www.gyomaikner.hu
E-mail: knernyomda@gyomaikner.hu

Ha felkeltettük érdeklődését, olvassa el sorozatunk többi remek albumát is!

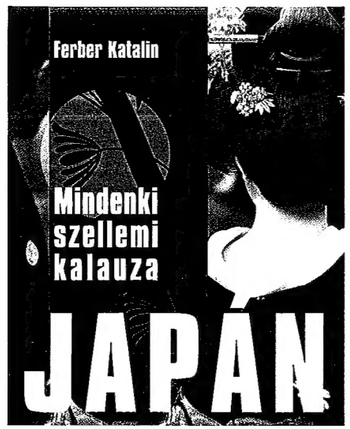

A tartalomból

övek és időzónák • állam • a nő • a férfi • a család • etnikumok és köztársaságok
nemzetek és nemzetiségek • állami jelképek • Moszkva és Pétervár • a kétszintes
ság • államférfiak és médiasztárok • a politikai elit • a totalitarizmus öröksége •
militarizmus és nacionalizmus • a nagy tél • vízpolitika • konyha, vendéglátás •
az írás • egyházak és felekezetek • pravoszláv egyházi ünnepek • rituálék •
az újoroszok • az oligarcha-kapitalizmus • tömegmédia és internet •
sport és üzlet • közoktatás • felsőoktatás • tudomány, kozmosz, atom •
művészet • matrjoska, szamovár, vodka • a lélek •

6990 Ft

ISBN 978 615 5009 31 0

9 786155 009310

OROSZORSZÁG

947
K54

Kiss Ilona

jószöveg műhely kiadó

Kiss Ilona

Mindenki szellemi kalauza

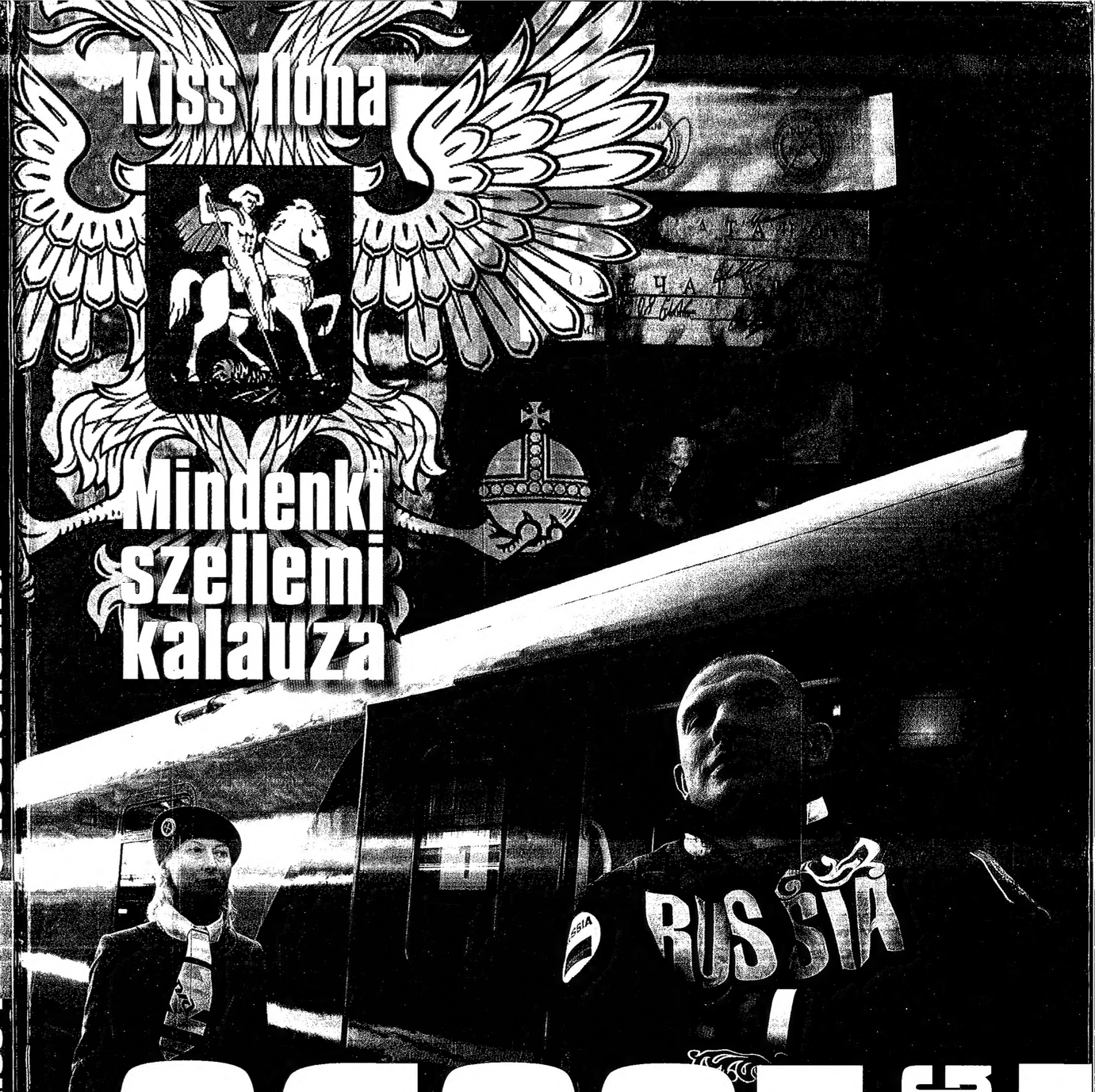

OROSZ

OROSZORSZÁG